

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний економіко-технологічний університет транспорту
Кафедра «Суспільні та гуманітарні науки»**

Т.С. Бердій, Д.В.Стоян

Історія української культури

Навчально-методичний посібник

Київ 2013

УДК 008(091)(477)

Бердій Т.С., Стоян Д.В.

Історія української культури: навчально-методичний посібник. – К.: ДЕТУТ, 2013. – 160 с.

Навчальний посібник «Історія української культури» має на меті надати знання з основних етапів розвитку історії української культури. В даному навчальному посібнику органічно поєднані розкриття закономірностей розвитку соціокультурних процесів на теренах українських земель та визначення її основних тенденцій в контексті розвитку світової культури. Особлива увага приділена критеріям визначення національної культури процесів сучасності. Посібник призначений для бакалаврів, магістрів, аспірантів всіх спеціальностей.

Навчально-методичний посібник з курсу «Історія української культури» розглянуто та затверджено на засіданні кафедри суспільні та гуманітарні науки (протокол № 5 від 01.12.2010 р.) та рекомендовано до друку на засіданні методичної комісії ФЕМ ДЕТУТ (протокол № 4 від 22. 02.2011 р.).

Автори: **Бердій Тетяна Степанівна**, кандидат філософських наук, доцент,
Стоян Дар'я Владиславівна, кандидат філософських наук.

Рецензенти: **Огородник І. В.**, д.ф.н., професор кафедри української філософії та культури Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Олексюк Л.М., к.ф.н, доцент кафедри суспільних та гуманітарних наук Державного економіко-технологічного університету транспорту.

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	4
Тематичний план курсу.....	5
I. Тези лекцій.....	7
Змістовний модуль 1. Вступ до дисципліни «Історія української культури». Історія української культури від найдавніших часів і до періоду Київської Русі	7
Тема 1. Поняття і сутність культури. Проблеми дослідження української культури	7
Тема 2. Передумови виникнення української культури. Стародавня культура давніх слов'ян	16
Тема 3. Культура Київської Русі.....	27
Змістовний модуль 2. Розвиток української культури періоду пізнього Середньовіччя, Нової та Новітньої доби	41
Тема 4. Українська культура Литовсько-Польської доби.....	41
Тема 5. Культура доби козаччини. Українське бароко.....	55
Тема 6. Українська культура кінця XVIII-XIX століття.....	71
Тема 7. Українська культура XX століття	87
Тема 8. Розвиток української культури в умовах незалежності.....	102
II. Загальні методичні рекомендації щодо підготовки до семінарських занять.....	114
III. Методичні рекомендації до самостійної роботи студентів.....	131
IV. Методичні рекомендації та вимоги до виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань.....	137
V. Система поточного і підсумкового контролю. Критерії оцінювання знань, умінь, навичок.....	143
VI. Список рекомендованої літератури до вивчення курсу.....	147
VII. Додаток.....	150

ВСТУП

Дисципліна «Історія української культури» в системі гуманітарних і суспільних наук вищих навчальних закладів відіграє важливу роль; адже завдяки їй вивченню студенти отримують цілісне уявлення про культурно-історичні процеси, що відбувалися впродовж століть на українських землях, а також про особливості культури українського етносу. У сучасному інформаційному, урбанізованому суспільстві людина неминуче втрачає зв'язок із традиційним етнічним середовищем, тому сьогодні набуває актуальності вивчення особливостей культури свого власного народу.

Під час вивчення дисципліни українська культура розглядається в контексті розвитку світової цивілізації в цілому і європейського культурного простору зокрема.

Метою вивчення навчальної дисципліни «Історія української культури» є:

- Отримання знань з історії української культури, встановлення її зв'язків з цивілізаційними, соціальними, політичними, побутовими, художніми явищами і процесами.
- Формування вмінь аналізу різноманітних культурних процесів та тенденцій в їх історичній ретроспективі.
- Формування навичок роботи з навчально-методичною та науковою літературою з проблематики курсу.
- Формування інтересу до історичних та сучасних культурних явищ в Україні і світі як важливої складової виховання гармонійної особистості.
- Сприяння збереженню багатотисячолітніх надбань української культури.

Засвоївши дисципліну «Історія української культури», студент повинен **знати:**

- Основні етапи розвитку української культури.
- Багатогранність та різноплановість розвитку українського суспільства, з його особливостями політичної, релігійної, військової, наукової культури.
- Соціокультурні домінанти конкретних історичних епох та періодів в історії України і їх прояв у філософії, відповідних ідеях, образах, художніх творах.

Уміти:

- Працювати із науковою та навчально-методичною літературою з курсу.
- Виявляти головні соціальні та культурні передумови розвитку суспільства в окремий історичний період.
- Аналізувати основні тенденції розвитку культури в регіональному та загальносвітовому масштабах.
- Використовувати теоретичні знання, набуті під час вивчення дисципліни, у своїй професійній діяльності.

Курс навчальної дисципліни «Історія української культури» складається з двох змістовних модулів.

Метою виконання індивідуального навчально-дослідного завдання є самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація,

поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з навчального курсу, розвиток навичок самостійної роботи.

Під час вивчення навчальної дисципліни застосовуються такі форми занять: лекції, семінарські заняття, а також години позааудиторної самостійної підготовки для опрацювання рекомендованої літератури та виконання індивідуального навчально-дослідного завдання.

Навчальна дисципліна «Історія української культури» базується на основі теоретико-практичних знань отриманих студентами під час вивчення інших дисциплін гуманітарного циклу: «Культурологія», «Філософія», «Релігієзнавство», «Соціологія», «Історія України»

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ

№ з/п	Тема	Всього годин	у тому числі		
			Лекції	Семінарські заняття	Самостійн робота
1	2	3	4	5	6
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ		60	16	16	26
Змістовий модуль 1. Вступ до дисципліни «Історія української культури». Історія української культури від найдавніших часів і до періоду Київської Русі					
1	Тема 1. Поняття і сутність культури. Проблеми дослідження української культури		2		4
2	Семінарське заняття. Проблеми дослідження української культури			2	
3	Тема 2. Передумови виникнення української культури. Стародавня культура давніх слов'ян		2		3
4	Семінарське заняття. Передумови виникнення української культури. Стародавня культура Східних слов'ян			2	
5	Тема 3. Культура Київської Русі		2		3
6	Семінарське заняття. Культура Київської Русі			2	

Змістовий модуль 2. Розвиток української культури періоду пізнього Середньовіччя, Нової та Новітньої доби					
7	Тема 4. Українська культура Литовсько-Польської доби		2		3
8	Семінарське заняття. Українська культура Литовсько-Польської доби			2	
9	Тема 5. Культура доби козаччини. Українське бароко		2		3
10	Семінарське заняття. Українська культура доби козаччини. Мистецтво бароко			2	
11	Тема 6. Українська культура кінця XVIII-XIX століття		2		3
12.	Семінарське заняття. Українська культура кінця XVIII-XIX століття			2	
13.	Тема 7. Українська культура XX століття		2		4
14.	Семінарське заняття. Українська культура XX століття			2	
15.	Тема 8. Розвиток української культури в умовах незалежності		2		3
16	Семінарське заняття. Розвиток української культури в умовах незалежності			2	
17	Модульний контроль	2			
18	ЗАЛІК (ІСПИТ)	-	-	-	-

І. ТЕЗИ ЛЕКЦІЙ ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

Вступ до дисципліни «Історія української культури». Історія української культури від найдавніших часів і до періоду Київської Русі

Тема 1. Поняття і сутність культури. Проблеми дослідження української культури

Лекція 1

План

1. Сутність поняття культури, його функції.
2. Методологічні засади розуміння національної культури.
3. Методологічні проблеми дослідження історії української культури.
4. Проблеми періодизації української культури.

1. Сутність поняття культури, його функції

Широкий спектр поглядів на сутність і зміст культури не стільки полегшує можливість дати цьому явищу уніфіковане визначення, скільки ускладнює це завдання. Різноманітність точок зору щодо визначення культури характерна і для сучасної культурології.

Не вдаючись до сильних і слабких сторін кожної з них, зазначимо, що аналіз поглядів на культуру та сучасні інтерпретації її дають можливість для деяких узагальнень.

По-перше, культура являє собою «другу природу», створену людиною, тому вона не може виступати щодо людства як щось зовнішнє. Там, де є суспільство, що виникло й існує на ґрунті загальнокорисної діяльності, там є й культура.

По-друге, культура виступає як система матеріальних і духовних, або ідеальних, цінностей. Цінність – це те, що має сенс для людини, тому культура – це світ, наповнений сенсом людського буття.

По-третє, культура через осмислену діяльність людини визначає міру людського в самій людині та суспільстві. Адже людина – це також витвір природи і може бути об'єктом культури (процес виховання, навчання і т.п.). Проте наші людські якості є наслідком засвоєння соціокультурних цінностей від попередніх поколінь, і лише в процесі оволодіння цими цінностями людина перетворюється із психічно-біологічної у соціокультурну істоту (засвоєння мови, традицій, знань, навичок трудової діяльності тощо). Таким чином, культура завжди є проявом певного рівня розвитку людини, а сама людина як суб'єкт і носій культури формується в процесі культурно-творчої діяльності. У цьому й полягає діалектичний зв'язок між природою як необхідною умовою існування людини, самою людиною і культурою як специфічною формою існування людини в природі.

Культура – це не просто одна із специфічних сфер життя суспільства. Вона являє собою людський спосіб буття, що визначає увесь спектр практичної і духовної діяльності людства, його ставлення до навколишнього світу і

визначення свого місця і ролі в ньому. Зрозуміти сутність культури можна лише через призму продуктивної діяльності людини, суспільства, всього людства: створюючи матеріальні потреби свого існування, людина, спочатку й не усвідомлюючи цього, а потім цілком свідомо розкривала свій духовний світ, тобто здібності та вміння, знання і світогляд, соціальні почуття й національний характер тощо.

Кожна людина робить свій внесок у культуру суспільства, оскільки результати її трудової діяльності мають культурне значення. Саме діяльний підхід до визначення культури як цілісного соціального явища дозволяє включити в сферу культури всі види людської діяльності: матеріальну і духовну, сформулювати сутність феномену культури. Отже, *культура* - це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створена внаслідок цілеспрямованої діяльності людства протягом його історії, а також взаємовідносини, що склалися в процесі споживання, відтворення цих цінностей та їх розподілу і обміну

Вищезгаданий характер культури? як суспільно-історичного явища, зумовлює її поліфункціональність:

людинотворча функція культури може бути визнана головною функцією культури, оскільки людина формується лише залучаючись до світу культури. З цією функцією і пов'язані та визначені нею всі інші;

пізнавальна функція культури фіксує досягнення людства в кожному суспільно-історичну епоху. Через культуру, яка об'єднує в органічну цілісність природничі, технічні й гуманітарні знання, людина розуміє цілісну картину світу, усвідомлює своє місце і значення в ньому;

інформативно-трансляційна функція виконує важливу роль у передаванні соціокультурного досвіду як від попередніх поколінь до нащадків (за історичною «вертикаллю»), так і в обміні духовними цінностями між народами (за історичною «горизонталлю»);

комунікативна функція культури полягає в передаванні історичного досвіду поколінь через механізм культурної спадкоємності та формуванні на цій підставі різноманітних способів і типів спілкування між людьми;

інтегративна функція культури полягає в здатності культури об'єднувати людей незалежно від їх світоглядної та ідеологічної орієнтації, національної, вікової, професійної, конфесійної або іншої приналежності у певні соціальні спільності, а народи – в світову цивілізацію;

регулятивна, або нормативна функція культури реалізується через систему цінностей і норм, які є регуляторами суспільних відносин, духовними орієнтирами на кожному етапі історичного розвитку. Норми у формі звичаїв, традицій, обрядів, ритуалів слугують засобами пристосування цінностей до вимог життя в певному історичному вимірі. Норми, що створені культурою (етикет, шаблони поведінки тощо), є основою взаємодії та взаєморозуміння людей у суспільстві, вони забезпечують сприйняття та пізнання культурних форм, регламентують їх використання;

аксіологічна, або оціночна, функція культури виражає її якісний стан. Культура як система цінностей формує в людині певні ціннісні орієнтири й потреби. Людина дає позитивну чи негативну оцінку тим чи іншим предметам і явищам і, відповідно, сприймає їх або відкидає. Із ставлення людини до культурних цінностей можна судити про насиченість або спустошеність її духовного світу.

виховна функція культури полягає в тому, що культура не лише пристосовує людину до природного та соціального середовища, сприяє її соціалізації, а виступає ще й фактором саморозвитку людства. Кожного конкретного індивіда або людську спільність правомірно розглядати як продукт власної культурної творчості. Засвоївши попередній досвід, людство не припиняє саморозвитку, а ставить перед собою нові життєві цілі для задоволення матеріальних і духовних потреб;

світоглядна функція культури синтезує в цілісну і завершену систему пізнавальні, емоційно-чуттєві, оціночні та вольові чинники духовного світу особистості. Світогляд забезпечує органічну єдність елементів свідомості через сприйняття світу не в координатах фізичного простору й часу, а в соціокультурному вимірі.

2. Методологічні засади розуміння національної культури

Поняття культурної ідентифікації пов'язане з етапами розвитку етносу, системою його символічно-знакових уявлень та оцінок про навколишній світ та формами культурно-історичного буття. *Етнос* – це культурно-духовна спільність людей, споріднених походженням, мовою, культурними надбаннями, територією проживання, а за певних умов і державними утвореннями. Часто термін «етнос» порівнюють з поняттями «народ» і «нація».

Налагодження зв'язків у суспільстві, реалізація творчих можливостей кожного індивіда неможлива без потреби у відчутті глибинних коренів. *Культурна ідентифікація* – це самовідчуття людини всередині конкретної культури.

Світогляд етнічної групи формується за допомогою символів спільного минулого етносу – міфів, легенд, святинь тощо. Ця культурно-історична спадкоємність у житті етносу досить динамічна і рухлива. Виробляючи своє, запозичуючи щось у сусідів та акумулюючи його, народ поступово формує національну культурну традицію – те, що передається в спадок майбутнім поколінням: побутові звичаї, обряди, національний одяг, місцеву розмовну мову (діалект), фольклор.

Процес усвідомлення кожним індивідом своєї приналежності до певної етнічної спільноти визначає етнічне самоутвердження як норму, коли традиції, мова, культура, звичаї, потреби збігаються з власними інтересами та готовністю їх відстоювати; це визначає етнічну ідентичність, тобто сприйняття себе часткою етносу як цілісного суспільного організму. Усі ці чинники відіграють вирішальну роль у забезпеченні життєдіяльності та життєздатності етносу.

Державна влада та писемність стали першими передумовами майбутнього національного об'єднання людей. До XVII ст. в Європі вже були передумови для утворення націй і національних культур. У XIX ст. в історії людства з'явилися нації – нові утворення, зміцнені не тільки економічно і політично, а й силою людського духу. Націю, на відміну від етносу, об'єднує не стільки кровно-споріднений зв'язок, скільки, крім економічних і політичних факторів, національний характер і національна психологія, національні ідеали і національна самосвідомість та воля.

Слово «нація» двозначне, на що звернув увагу німецький історик і філософ *Ф.Майнеке* (1862 – 1954) («Космополітизм і національна держава»). Ним позначають такі поняття:

а) спільноти людей, об'єднаних культурно-психологічним підтекстом, вивореним історично («культурна нація», у сучасному слововживанні – «*етнічна нація*», нація-етнос);

б) єдність (солідарність) громадян у межах певної держави («державна нація», держава-нація, у сучасному слововживанні – «*політична нація*»). Політична нація є різновидом політичної спільноти, оскільки передбачає об'єднання і на емоційному рівні – почуття солідарності, патріотизму тощо. У демократичній державі вона є основною запорукою здатності народу контролювати владу, блокувати політичні технології «поділяй і володарюй».

Належність людей до націй-етносів обумовлюється не державними кордонами, а існуванням національної культури і тим, яку національну культуру особа вважає своєю, рідною (етнічний українець – громадянин США. Культурні нації (нації-етноси) формувалися протягом багатьох століть шляхом об'єднання традиційних етнічних спільнот (общин, племен) у нову етнокультурну цілість – «етнічні нації».

Політичні нації сформувалися тільки внаслідок утворення національних держав, тобто після розпаду колишніх теократичних і монархічних імперій. Належність до політичної нації визначається громадянством, якщо при цьому громадяни відчувають і усвідомлюють себе частиною однієї громади (громадянського суспільства).

Сучасна українська ідентифікація (ототожнення, встановлення збігу ознак) є прямим продовженням етнічної та мовно-фольклорної ідентифікації української нації, яка почала активно формуватися ще з середини XIX ст. Українська культурна і національна ідентифікація наприкінці XIX ст. формувалась на протигагу загальноросійській культурній ідентифікації і була з самого початку тісно пов'язана з фольклорним шаром західно- та південноруської культури. М. Костомаров, який одним з перших обґрунтував історичну, культурну та етнічну своєрідність сучасних українців, використовував як синонім поняття «південноруська» мова – українська мова (в офіційній суспільно-історичній думці Російської імперії вживання слова «український» було заборонене).

Національна свідомість і національна культура – неодмінні ознаки духовності народу. Статус проблеми вони дістають в умовах «суспільного

нездоров'я». Переломні, кризові періоди в суспільному житті супроводжуються вибухом подібних проблем у їх драматичному варіанті. Цей драматизм посилюється, якщо суспільна криза торкається усіх сфер життя: економіки, політики, моралі тощо. Національна культура в її основних вимірах є основою життя соціальної спільноти, яка називається нацією. Тому національна культура виступає предметом особливої уваги в кризові періоди. Саме вона є джерелом національної свідомості і об'єктом звернення, системою координат національної самосвідомості в пошуках тотожності.

Неоднозначність трактувань сутності національних феноменів породжена їх складністю, багатоманітністю і віртуальним характером. Культурологічний підхід, в основі якого лежить зв'язок національної культури і національної свідомості, дає можливість плідніше аналізувати різні події, процеси і явища, пов'язані з національним характером буття певного народу. Коли йде мова про національну свідомість, то йдеться про достатньо однорідний духовний феномен, змістом якого є, насамперед, певний спосіб світосприйняття, корені якого слід шукати в етнічній традиції. Певний стиль мислення і дії виявляються через мовно-понятійні засоби, а певна система естетичних принципів, які своєрідно відображуються нормами поведінки і спілкування, – існуючими обрядами. Національна свідомість відбиває спосіб буття національної спільноти і значною мірою визначає його.

Діалектика національного і загальнолюдського в культурі є складною. З одного боку, нація самоутверджується виокремленням себе із загальнолюдського загалу, і чим послідовніше вона це робить, тим більші в неї шанси на консолідацію і визнання національної ідеї рушієм суспільних змін. З другого боку, на цьому шляху її підстерігає гіпотетична можливість звуження своїх орієнтирів, культурної ізоляції та небезпека міжнаціональних конфліктів.

3. Методологічні проблеми дослідження історії української культури

Культуро- й етногенез стародавнього населення України відзначалися складністю й багатолінійністю. В ідеологічному, етнопсихологічному, філософському, життєдіяльному планах східний слов'янин, а відтак і українець, – не одвічна біологічна й історична данність, а результат тривалої еволюції людського життя на наших землях, спадкоємець усіх попередніх народів, котрі спільними зусиллями витворили підвалини його специфічно-національних способу життя та світогляду.

Історія української культури – це процес творення та сприйняття цінностей, які визначали духовне та матеріальне життя українського народу протягом багатьох століть з давнини до сьогодення.

Історія культури — одна із суміжних історичних наук, що вивчає культурні явища в загальному контексті розвитку історичного процесу.

Об'єктом дослідження історії культури і вивчення є пам'ятки духовної та матеріальної культури, створені впродовж століть і зафіксовані в тих чи інших формах.

Предмет історії культури охоплює світову, національну або регіональну культури чи певну культурно-історичну епоху. Пам'ятки розглядаються по історичній вертикалі як цілісне явище, а також за регіональними ознаками, враховуються взаємозв'язки з культурними досягненнями інших народів, оскільки жодний етнос, народ, нація не може розвиватися в ізоляції, поза загальним історичним процесом.

Історія культури вивчає та аналізує:

- пам'ятки духовної культури, зафіксовані усною формою (казки, міфи, легенди, пісні і т.д.);
- об'єкти матеріальної культури;
- писемні джерела;
- мистецькі пам'ятки;
- рівень розвитку культури виробництва.

Глибокий гуманістичний зміст української культури, її значення для творчого самоусвідомлення багатьох поколінь українського народу в національному саморозвитку та світовій цивілізації зумовили об'єктивне перетворення її на цілісну систему духовного світу українців. Категорія «*українська культура як цілісна система*» порівняно нова. З початком демократичних перетворень у суспільному житті українського народу та з проголошенням державної незалежності України, українська національна культура почала поступово розглядатися й аналізуватися науковцями-культурологами як саме цілісна система, що найповніше виражає духовний світ українського народу. Виходячи з історичних факторів, слід зазначити, що українська культура завжди розвивалася та функціонувала як єдине ціле, переборюючи на своєму шляху найрізноманітніші ідеологічні, політичні, класові, соціальні, конфесійні й тому подібні перепони.

Що ж ми сьогодні розуміємо під категорією «українська культура як цілісна система»? Відповідаючи на це питання, слід зазначити, що:

по-перше, українську культуру сьогодні слід розглядати як єдине ціле, витворене в галузі матеріального і духовного виробництва українським народом як в Україні, так і в близькому й далекому зарубіжжі;

по-друге, цілісна система культури включає в себе об'єктивну оцінку ідейно-протилежних течій і напрямів у ній. Адже у створенні української культури, як і культури будь-якого іншого народу, брали участь усі класи, усі соціальні верстви нашого суспільства;

по-третє, відмова від підходу до вивчення української культури як замкнутого соціального організму. Українська культура, як оригінальна і своєрідна система, самостверджуючись, на всіх етапах розвитку була включена в сферу міжнародного духовного синтезу та взаємодії, в регіональний і світовий культурний процес. Отже, для української культури життєво важливим і необхідним є як те спільне, загальне, що було нею запозичене в інших культурах і, прижившись на її національному ґрунті, повною мірою слугує нашому народові, так і своє, національне, своєрідне, витворене в процесі його історичного розвитку;

по-четверте, об'єктивно спричинена нерівномірність розвитку культури, відсутність прямолінійного, одночасного прогресу всіх її видів, галузей і напрямків не можуть слугувати обґрунтуванням надання переваги у вивченні тієї чи іншої її складової (на певних етапах історичного розвитку української культури на передній план висувались то її самодіяльно-фольклорні жанри, то художня література, то суспільно-політична, релігійно-філософська думка);

по-п'яте, цілісний підхід до культури передбачає такий її аналіз, коли до уваги однаковою мірою береться безперервність її розвитку, всі його періоди. Врахування неймовірностей, злетів і спадів духовного життя в Україні має лежати в основі цілісного підходу до визначення та аналізу періодів розвитку нашої культури.

Сьогодні українська культура, існуючи в часі, являє собою безперервний рух національних культурних цінностей, що відбувається між різними соціумами, суспільними верствами та поколіннями. У цьому русі відбираються і засвоюються найвагоміші культурні цінності, одні з них набувають нового значення, інші тимчасово або й назавжди зникають. Іноді цей рух супроводжується духовним піднесенням або ж духовним зламом, які попутно впливають на характер, темпи і зміст процесів, що мають місце в духовному розвитку нації.

Основні духовні злами в історії розвитку української культури:

Першим духовним зламом в історії українського етносу, що набув масштабів загальнонаціональної трагедії, стала на переломі X – XIст. примусова християнізація, відмова (знову ж таки примусова) від поганського минулого, яке суперечило вимогам нової для русичів релігії. Ця «відмова» відбувалась болісно для суспільного життя тогочасного населення Київської Русі, вона різко змінила й природний плин процесів розвитку культури.

Другий духовний злам культурного поступу України стався внаслідок включення її до складу Російської імперії, яка упродовж трьох століть примусово відривала український народ від традицій своєї культури.

Третій духовний злам українського народу – соціалістична культурна – «революція». У ході її розгортання знищено відомих діячів української культури, безліч культурних пам'яток (зруйновано чи й зовсім знищено їх — церкви, пам'ятники; або ж продано «з молотка» і вивезено за кордон – картини, церковне начиння), зазнала утиску релігія, занедбано основне культурне надбання – пам'ятки культури, історії та природи, підірвано традиції природокористування та господарювання, мову, національні духовно-моральні цінності. Сама українська культура в нашому суспільстві опинилась далеко позаду, порівняно зі своїми західними сусідами.

4. Проблеми періодизації української культури

Вихідним моментом наукової періодизації розвитку української культури є чітке визначення її субстрату (носія) – українського народу та української нації, передусім історичних умов їх формування. Це пов'язане з тим, що для аналізу характерних світоглядних уявлень, цінностей та ідеалів етносу, традицій його

суспільного життя, специфічних форм культуротворчої діяльності та звичаєвого права слід зрозуміти історичні умови їх формування і розвитку, тобто чітко простежити періодизацію української культури через призму її національної об'єктивності.

Перший період розвитку української культури охоплює часовий відрізок від її витоків і до прийняття християнства (дохристиянський період). Початки передісторії української культури, її першовитоки губляться у сивій давнині.

Другий період розвитку української культури припадає на час існування княжої держави – Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (українська культура Княжої доби). Прогресивний поступ культури України-Русі княжої доби супроводжується то колосальними успіхами в державному житті, то драматичними колізіями навколо цієї державності, які здебільшого тут і переважали.

Третій період розвитку української культури припадає на Литовсько-Польську добу в історії нашого народу (середина XIV – 1648). Розвиток української культури в Литовсько-Польську добу позначений тісною взаємозалежністю та взаємопереплетінням національно-визвольної боротьби і руху за відродження української культури. У ході цього руху не лише формувалися ідеологічні передумови всенародної визвольної війни, що розпочалась в Україні 1648 року, а й створювались культурні цінності, які стали основою розвитку української культури протягом наступних століть.

Четвертий період розвитку української культури припадає на козацько-гетьманську добу, яка характеризується новим історичним контекстом, зумовленим закінченням Визвольної війни в середині XVII ст., з одного боку, і поступовим обмеженням, а згодом і втратою автономії Україною наприкінці XVIII ст., з іншого.

П'ятий період розвитку української культури охоплює часовий відтинок – від часів зруйнування Гетьманщини і до початку XX століття. Його доцільно поділити умовно на три підперіоди:

Перший – кінець XVIII – кінець 50-х років XIX ст., що є часом її становлення як новітньої культури з народним демократизмом і народною мовою;

другий – 60 – 90-ті роки XIX ст. – час її входження в загальнослов'янський та світовий культурний процес;

третій – початок XX ст. – час утвердження її як великої національної культури світового значення й резонансу (період національно-культурного відродження).

Упродовж XIX і початку XX століття українська культура зробила колосальний крок уперед у своєму розвитку, виявила свою здатність: по-перше, синтезувати багатовіковий світовий художній процес; по-друге, всім своїм мистецьким арсеналом запропонувати самобутнє вирішення багатьох суспільних, етико-філософських і художніх проблем, які хвилювали людство; по-третє, створити такі художньо-естетичні цінності, які поставили українську культуру на рівень світової.

Шостий період розвитку української культури є часом міжвоєнного та повоєнного включення українських земель до складу її східних та західних сусідів й охоплює часовий відтинок від початку ХХ ст. до кінця 80-х років.

Високий ступінь розвитку та історичної зрілості української культури, з яким вона вступила у ХХ століття, зумовили її активну і плідну участь в загальноєвропейському культурному процесі. Це й сформованість розгалуженої жанрової системи в літературі, демократизація і модернізація мови більшості мистецтв (образотворчого, графіки, скульптури, музики), цілісність загальнонаціонального (Східна і Західна Україна) культурного розвитку, видатні здобутки нашої культури, що збагатили не лише свою, а й європейську художню культуру (українська народна пісня, соціальний роман, імпресіоністична та експресіоністична новели ХХ ст., театр корифеїв, гуцульське народне мистецтво і багато іншого).

Аналізований тут період розвитку української культури, як і попередній, доцільно розподілити на кілька підперіодів, які, у свою чергу, відрізняються один від одного соціально-економічними та політико-психологічними факторами:

1. Національно-демократична революція і здобуття Україною національної державності (УНР, ЗУНР), незважаючи на їх поразку від більшовиків у 1919 – 1920 рр., дали потужний історичний імпульс для національно-культурного будівництва навіть за умов обмеженої і затиснутої радянської державності 20-х років (український ренесанс, трагічно обірваний 1929 р.).

2. Період 30-х – початку 50-х років – часи особливо жорстокого тоталітаризму. Він позначений у суспільному житті України гострими суперечностями, трагічними подіями, породженими антинародною сталінською диктатурою. Загинули сотні талановитих її майстрів, були ліквідовані численні наукові і творчі інституції та заклади.

3. Роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945) для значної частини діячів української культури стали періодом творчого піднесення. У воєнні роки українська культура збагатилася цілою низкою творів, що ввійшли до її класичного фонду, хоч і тут було чимало агітаційної пропаганди.

4. Незважаючи на те, що українська культура повоєнного періоду (1945 – 1950-ті рр.) мала чимало досягнень, її ідейно-змістове, сюжетне, стильове та емоційне річище виявилось досить звуженим і збідненим. На багатьох творах лежав відбиток певної соцреалістичної заданості, а не вільного самовиявлення таланту.

5. Під наростаючим імперським тиском (1960-ті – 1980-ті рр..) інтелігенція розпочинає рух, який переріс у боротьбу за демократичні права й свободи (у тому числі й свободу творчості), за сприятливі умови розвитку національної культури («шістдесятників», дисидентів).

6. Період «перебудови» (1985 – 1991). Ера постіндустріального, надзвичайного інтенсивного розвитку, в який надто стрімко втягується все людство, не сприймає надцентралізованого, державно-бюрократичного управління всіма сферами суспільного життя, українська культура була

поставлена (та ще й до цього часу перебуває) в умови боротьби за самозбереження і постійного потягу до відродження.

Сьомий – сучасний період, що охоплює часовий відтинок від проголошення Незалежності України і по сьогоднішній день. За цих умов з'явилися нові риси, нові характеристики: неабияке розширення меж творчої свободи митця, наявність багатющого творчого досвіду і творчих сил, тенденція до консолідації національних мистецьких шкіл, широкі й багатоманітні зв'язки з мистецтвом інших народів тощо.

Завершуючи розгляд періодів розвитку української культури, слід зазначити, що в часи становлення Української незалежної держави ми намагаємося підходити й аналізувати їх як громадяни незалежної суверенної країни, дотримуючись нового державницького погляду на вітчизняну історію.

Питання для самостійного опрацювання

1. Теорії та напрями в культурології.
2. Співвідношення понять культури і цивілізації.

Література: Основна: 5, 6, 10, 11, 10, 15, 17, 18.

Додаткова: 40, 51, 52, 77, 84.

Тема 2. Передумови виникнення української культури.

Стародавня культура східних слов'ян

Лекція 1

План

1. Специфіка розвитку Трипільської культури.
2. Культура залізного віку на Україні. Кочові племена кіммерійців, скіфів та сарматів.
3. Грецькі колонії у Північному Причорномор'ї.
4. Основні етапи розвитку давньослов'янської культури. Художня та матеріальна культура східних слов'ян.
5. Міфологія та релігійні вірування східнослов'янських племен.

1. Специфіка розвитку Трипільської культури

В Україні вищого рівня розвитку в добу неоліту набула трипільська культура (V – III тисячоліття до н. е.). Її назва походить від села Трипільля біля Києва, де кийвський археолог В. Хвойка провів свої знамениті розкопки. Розвиток цієї культури тривав понад дві тисячі років і охоплював не лише новокам'яну, але й бронзову та залізну епохи. Спершу її поширювали на територію Дніпровсько-Дністровського межиріччя. Згодом, коли румунські археологи розкопали біля села Кукутени стародавні людські поселення з подібними ознаками, ареал поширення людності цієї культури було розповсюджено на територію Дунайського басейну, Балканський півострів,

острови Середземномор'я та Малої Азії, і вона отримала ще назву трипільсько-кукутенська культура. Характерні особливості трипільської культури такі:

По-перше, трипільці вели господарство колективно, основним джерелом їх існування було хліборобство і скотарство, а також мисливство й рибальство.

По-друге, поселення зводились на відкритих місцях, без оборонних споруд. Вони мали форму кола, середина залишалась порожньою й використовувалась як загін для худоби. Хати будувались каркасні, до 140 м² площею. Стіни розписувались яскравим орнаментом. Житло було поділене на окремі кімнати, які призначались для різних членів родини. Хату опалювали зведеною з глини піччю. У ній могло проживати до 20 осіб, а поселення, за підрахунками етнографів, налічувало понад 500 осіб.

По-третє, трипільці жили великими родами, які очолювались жінками. Дослідження засвідчують, що суспільним устроєм у них був матріархат.

По-четверте, у трипільців на той час існував великий інтерес до мистецтва. Значного поширення набуло виготовлення різних керамічних виробів побутового призначення, зокрема, горшків, мисок, глечиків, декоративної кераміки для прикраси житла. Ці вироби мали яскравий декоративний розпис і привабливий естетичний вигляд.

По-п'яте, трипільці мали досить розвинуті релігійні вірування та поховальні обряди. В їхніх житлах знайдено жертівники, що мали форму рівнокінечного хреста. Цей хрест розмальовувався вохрою і був прикрашений концентричними колами. Він знаходився на підвищенні, а біля нього розташовувались антропоморфні фігурки.

Трипільська культура мала широку географію. Племена слов'ян заселяли на той час Придніпров'я, особливо густо був заселений правий берег Дніпра, а також Придністров'я. Вторгнення войовничих кочових племен зі Сходу знищило трипільську цивілізацію, дещо загальмувало розвиток її культури. Окремі елементи культури, а іноді й цілі її пласти були успадковані іншими народами, що проживали в Україні.

Наприклад, культ Родової матері – образ наймудрішої жінки, яка очолювала рід, і культ Рожаниці – богині родючості, а також обряди, пов'язані з поклонінням Місяцю, збереглися в Київській Русі аж до запровадження християнства. У пізніші часи із скарбниці культури, що розвинулась на ґрунті трипільської цивілізації, наші далекі предки успадкували навик ремісників, технологію будівельників, культуру землеробства.

2. Культура залізного віку на Україні. Кочові племена кіммерійців, скіфів та сарматів

VI тис. до н.е. в українському Причорномор'ї та в Криму з'явилися народи іраномовної групи, які не мали своєї писемності, але засобами образотворчого мистецтва здійснили відчутний вплив на подальший культурний розвиток українських земель. До таких народів належать кіммерійці, скіфи, сармати.

Першим народом, ім'я якого зберегла історія на теренах України, були кіммерійці. Вони з'являються в українських степах наприкінці бронзового віку

(2800 – 1200 рр. до н.е.). За кіммерійської доби в Україні у вжиток входить залізо, яке витісняє бронзу (залізний вік в Україні датується XII ст. до н.е. – IV ст. н.е.). Спостерігається подальше вдосконалення засобів виробництва. Постають численні городища, окопані ровами й обнесені валами.

У художній творчості кіммерійців слід вирізняти два головні компоненти: декоративно-прикладне мистецтво та кам'яне різьбярство. Перше репрезентоване художнім литвом з бронзи та коштовних металів, косторізним мистецтвом та різьбярством, друге – монументальною скульптурою. Найтиповішими елементами орнаменту є одинарні та концентричні кола, різноманітні спіралі, фігури ромбічних обрисів тощо.

Яскравою ілюстрацією неповторного кіммерійського мистецтва є золотий фалар з кургану Висока Могила на Запоріжжі та окуття піхв кинджала з кургану біля Білоградця в Болгарській Добруджі, куди доходили кіммерійські кіннотники. Орнаментально окуття піхв поділено на три зони: верхню, середню та нижню. Композиційна суворість орнаменту компенсується розкутістю плавних форм нижньої та святковою ажурністю верхньої частини. Можливо, що цей витвір кіммерійського золотарства демонструє символічне зіставлення різних частин макрокосмосу: упорядкованої і зваженої в елементах Землі та хаотичної розкутості стихій підземного й небесного світів.

Поява однорідної скіфської культури по всьому степу відбулася в VII ст. до н.е. Розквіт віку заліза не тільки збігся із встановленням там господарства скіфів, а й став однією з головних причин змін у культурі місцевості та тієї, що прийшла.

Укріплені поселення з'явилися у скіфів відносно пізно, на межі VI і V ст. до н.е., коли достатнього розвитку набули промисли й торгівля. Кам'янське городище біля Нікополя займає велику площу 12 кв. км. За багатолітні дослідження встановлено, що тут була столиця скіфів. Городище проіснувало до II ст. до н.е. На його території повсюди трапляються залишки металургійного виробництва. Мають місце й інші види виробництва: різьблення по кістці, гончарство, ткацтво. Але рівня ремесла досягла лише металургія.

Культура скіфів носила воєнізований характер. За описами Геродота, вони поклонялися мечу, який називався акінак, встромляли його в купу хмизу, проводили біля нього ритуальні дії і приносили йому жертву.

Скіфська кераміка зроблена без допомоги гончарного круга, хоч у сусідніх зі скіфами грецьких колоніях круг широко застосовувався.

Скіфське мистецтво добре відоме в основному завдяки предметам з поховань - скіфських курганів - культових пам'яток VII – III ст. до н.е. У південній Право- і Лівобережній Україні знайдено величезні кургани, де ховали скіфських царів. Це кургани Чортомлик, Куль-Оба, Товста Могила, Солоха, Гайманова Могила, Братолюбівський курган, могильники скіфів на Полтавщині, Київщині, Поділлі, Херсонщині, в районі Дніпрових порогів та в інших місцях. У царських курганах скіфів знаходять золотий посуд, художні

вироби із золота, коштовну зброю. Найдавніші скіфські кургани датуються VI ст. до н.е. Найвідоміші кургани відносять до IV ст. до н.е.

Скіфська художня творчість, спираючись на давньосхідні традиції, створила свою неповторну символічно-знакову систему образів, яскраво представлених в особливій течії декоративно-прикладного мистецтва. Зокрема, найпопулярнішими стали зображення різних тварин, що послугувало основою створення самобутнього і неповторного скіфського *звіриноного стилю*, відомого на великій території – від Північного Причорномор'я до Середньої Азії й Сибіру.

Непервершеним шедевром елліно-скіфського мистецтва є золота пектораль з Товстої Могили (Дніпропетровська область). Вона масивна, її вага 1 кг, діаметр - понад 30 см. На ній розміщено зображення трьома ярусами, розділеними товстими витими золотими джгутами. На нижньому ярусі символічно-образно показано уявлення скіфів про потойбічний світ.

Панування хаосу і сил смерті передано боротьбою тварин. У центрі – три сцени, де зображено коня і грифонів, які напали на нього; лева й леопарда, що нападають на оленя і на кабана; собаку, що женеться за зайцем, а на кінці композиції – коників.

Верхній ярус - світ людей, «космос», що протистоїть хаосу. Середній ярус із чудового сплетіння рослинного орнаменту символізує Світове древо, що поєднує два несхожих світи. У центральній частині верхнього фризу представлено ритуальне дійство – шиття одягу з овчини (золоте руно). Цьому ритуалу багато стародавніх народів приписували магічну здатність забезпечити багатство, зокрема приплід тварин.

Отже, мистецтво скіфського періоду пропонує свій спосіб осмислення світу і є досить універсальним для культури, яка базується на міфологічному мисленні. Не маючи раніше зображувального еквіваленту, вона позичила його в сусідів, але трансформувала у своєрідну міфологічно-мистецьку систему.

VII ст. до н.е. скіфи були витіснені сарматами в Крим та на смугу західного узбережжя Північного Причорномор'я.

Сарматам, що жили між Доном та Уралом, античні автори приділяють велику увагу. За Геродотом, вони говорили зіпсованою скіфською мовою, тобто, як і скіфи, були іраномовними. Сарматська культура була подібна до скіфської, але так і не перевершила останню. Схожість відчувається і в міфології, однак з тією відмінністю, що в сарматів верховним божеством вважали, можливо, богиню родючості Астарту, пов'язану з культом Сонця й коня. Сармати, як і скіфи, в мистецтві розвинули звіриний стиль з властивими їм особливостями.

Сарматська кераміка зроблена без допомоги гончарного круга. Існувало іквальське, шкіряне, деревообробне, бронзоліварне виробництва, але рівня ремесел вони ще не досягли. Бронзові казани на високій ніжці були і в сарматів. Культура сарматських племен, які мешкали в II ст. до н.е. – IV ст. н.е. на території сучасної України, – невід'ємна складова стародавньої культури нашої Батьківщини.

Зброя сарматів відрізняється від скіфської. Їхні мечі довгі, пристосовані для рубання з коня – сармати були переважно кінними воїнами. Про одяг сарматів та їх зовнішній вигляд можна судити за боспорськими надгробками і зображеннями в розписних пантікапейських склепах. Знатний сармат носив коротку сорочку, пояс, м'які чоботи і плащ, який на плечі застібувався фібулою.

Скіфи й сармати зробили величезний внесок у розвиток світової культури.

3. Грецькі колонії у Північному Причорномор'ї

Велика грецька колонізація, або «переселення», суттєво вплинула на весь світовий розвиток. Якщо в XI – IX ст. до н.е. міграції греків відбувалися в межах Егейського моря, то в наступні три сторіччя елліни розселилися на величезній території Середземноморського узбережжя від Піренейського півострова аж до Єгипту та Сирії і побудували свої міста на берегах Чорного й Азовського морів.

Серед грецьких міст-держав найбільш відомі: Ольвія – її залишки знаходяться біля с. Парутине на південь від міста Миколаїв, Херсонес - на околиці сучасного Севастополя, Пантікапей – сучасна Керч, Кафа – сучасна Феодосія в Криму, Фанагорія – на Таманському півострові, Танаїс - на Дону, Керкінітіда – сучасна Євпаторія. Найбільшим з цих рабовласницьких держав було Боспорське царство з центром у Пантікапеї, що виникло в V ст. до н.е. на Керченському й Таманському півостровах. Гербовий знак цього царства нагадує тризуб.

За своє багатівікове існування античні держави, засновані греками, досягли значного розвитку в державотворенні та зовнішній політиці, економіці й торгівлі, культурі, мистецтві й побуті. Населення грецьких міст-полісів не тільки зберігало засади й традиції метрополії, а й позитивно впливало на сусідні племена – скіфів, таврів, мешканців лісостепу, сарматів тощо. Внаслідок взаємодії еллінів та місцевих племен відбувався культурний поступ та взаємозбагачення народів, які населяли територію України.

Історія античних культурних осередків у Північному Причорномор'ї починається з другої половини VII ст. до н.е. і завершується 70-ми роками IV ст. н.е. Починаючи з I ст. до н. е., античні міста підпадають під вплив Риму, ведуть боротьбу із сарматами, готами, гуннами та іншими кочовими племенами. Якщо більшість античних міст у IV ст. н. е. занепадає, то в Херсонесі та Пантікапеї життя продовжувалося і в середні віки.

Духовна культура, мистецтво і релігія античних міст-полісів Північного Причорномор'я відповідали традиціям античних полісів Греції. Характерною рисою релігійних вірувань Північного Причорномор'я був *політеїзм* – шанування багатьох божеств, які уособлювали різні явища й сили природи. До їх Пантеону входили Зевс, Афіна, Афродіта, Аполлон, Арес, Артеміда, Деметра, її дочка Персефона, Діоніс та інші боги. З часом до релігійних культів античних міст-полісів проникають елементи релігійних вірувань місцевих племен. У кожному місті об'єктів їх поклоніння було значно менше. І завжди існувало

кілька божеств, які займали панівне становище в тому чи іншому місці і поселенні. Так, у деяких місцевостях Північно-Західного Причорномор'я першорядне значення мав культ Ахілла, на азійській частині Боспору – Афродіти Апатури, в Херсонесі – Артеміді Партенос, в Ольвії – Аполлона Ієтроса.

Північно-причорноморський світ, незважаючи на близьке сусідство з різноманітними варварськими племенами, знаходячись на периферії античної культури, в цілому зміг зберегти в собі більшість того, що назавжди втратили греки через їх бажання пошуків нового. Протягом віків релігія і культури як складова частина суспільно-культурного життя та основи моралі залишалися найважливішим елементом ідеології населення античних держав-полісів.

Античні держави Північного Причорномор'я приділяли чималу увагу вихованню та освіті. Упродовж усієї історії їх існування пріоритетною тут була еллінська мова і писемність з її різними діалектами. Оскільки більшість міст, крім Херсонеса, засновувалися іонійськими еллінами, в них переважав іонійський діалект. У Херсонесі розмовляли на дорійському. Разом з тим відносини античних міст-полісів з місцевими племенами і Римською імперією створили умови для збагачення рідної мови. Особливо цей словниковий запас поповнився в перші століття нової ери скіфськими, сарматськими, римськими словами, топонімами, етнонімами, іменами тощо.

Діти вільних громадян одержували початкову освіту. Їх навчали читати, писати, лічити. Відомо, наприклад, що досить задовільну освіту здобув син представника нижчих верств суспільства (вільновідпущеника) Біон Борисфеніт (III ст. до н.е.), згодом відомий філософ. Гімнасії давали ґрунтовнішу освіту, ніж початкові школи. Там вивчали риторичку, філософію, геометрію, географію тощо. Залишки такої гімнасії, збудованої в IV - на початку III ст. до н.е., знайдено в Ольвії. Найзаможніші громадяни давали нащадкам вищу освіту, яку можна було отримати в Афінах, Александрії тощо.

Політика, релігія, міфологія, освіта були тісно поєднанні з раціональним теоретичним мисленням та літературною творчістю. В античних державах Північного Причорномор'я набули слави вчені - історики, філософи, хроністи. Можна говорити також і про розвиток медицини. Інтерес до історії й філософії не згасав протягом усього розвитку античних держав. У своїх натурфілософських поглядах вчені того часу поєднували логічну аргументацію, абстрактно-математичне мислення з художньо-інтуїтивним осягненням світу як космосу. До відомих учених належить історик Сіріск, який жив у II ст. до н.е. в Херсонесі і описав історію свого міста. Він був увінчаний золотим вінком і на його честь видано почесний декрет. На цей час припадає життя вже згаданого ольвіополіта філософа Біона Борисфеніта та боспорянина філософа Смікра. Відомим філософом був і Сфер Боспорський, який досяг великих успіхів у науках, жив при царських дворах у Спарті та Єгипті. Сфер написав близько 40 праць на різні теми: «Про світ», «Про основи», «Про атоми і образи», «Про царську владу», «Посібник з діалектики» тощо.

4. Основні етапи розвитку давньослов'янської культури.

Художня та матеріальна культура східних слов'ян

На межі III і II тис. до н.е. з індоевропейської спільноти виділяється германо-балто-слов'янська група, що дає підстави стверджувати про початок праслов'янської історії. Протягом тривалого часу на українських землях формувалася праслов'янська культура, і в цьому процесі значну роль відігравали, з одного боку, традиції автохтонного етносу, з іншого, – культурні зв'язки із сусідніми народами.

Суттєві зміни в історії давніх слов'ян приходять в I тис. н.е. Це пов'язане з їхнім великими розселенням, що стало вагомим фактором у формуванні етнокультурної та політичної карти слов'янських народів на території Центральної та Східної Європи. Найяскравіше творчий геній давніх слов'ян на території України виявився в *зарубинецькій* (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) *черняхівській* (II – V ст. н.е.) культурах. Цей період в історії України характеризується вченими як культура антив. Вперше на історичній арені анти з'явилися в період наступу тюрксько-монгольських племен на Європу. Розгромивши готів (375 р.), анти заволоділи Україною і розселилися по всій її етнографічній території в нинішніх кордонах. Анти займалися хліборобством. Вони жили окремими родами, які утворювали "город" для спільного обробітку землі і боротьби з ворогами. Територія між Дніпром, Карпатами і Дунаєм досить густо заселялася давньоукраїнськими племенами. Поселення розташовувались на відстані 3 – 5 км. Тут були прості будинки з дерева і глини, вкриті соломою та очеретом. Усі будівлі ховалися за земляним валом, огороженим великими гострими кілками; будували дерев'яні вежі та укріплення. Так виникали міста-городища (від слова «городити»). Звідси походить старослов'янська назва міста – град. Етнографічній науці відомо більше двох тисяч таких поселень. Це, очевидно, було територіальне об'єднання подібне до хуторів чи гірських карпатських сіл XIX ст. Згодом навколо міста виростили «остроги» як торгові центри, в яких поселялися купці і ремісники. Осідали в цих місцях і багаті люди..

Анти були хоробрими войовничими племенами, вони тривалі довгі війни з візантійським царством і багато запозичили культурних цінностей інших народів. Громадсько-політичний устрій антив нагадував демократію грецького типу. Племена антив часто не жили в злагоді між собою, але в часи небезпеки вибирали талановитого полководця або князя і тоді авторитет його влади визнавав весь народ. Поступово розширювалися культурні і економічні стосунки антив з іншими народами, в тому числі і з Візантією.

Культуру антив характеризують знахідки в могильниках біля с. Зарубинці, а потім біля с. Черняхів на Київщині. Так звану зарубинецьку і черняхівську культури характеризує керамічне мистецтво, яке має певні особливості. Кераміка зарубинецької культури вироблялася в основному вручну і мала чорний колір, а кераміка черняхівської культури вироблялася з допомогою гончарного круга і мала сірий колір.

Найціннішими, на думку археологів, є знахідки біля с. Черняхів, де було розкопано 250 поховань. Виявилось, що в одних могильниках були поховані спалені покійники згідно зі звичаєм стародавніх слов'ян, а в інших – покійника закопували в могилі. Останній спосіб поховання, на думку деяких істориків, був запозичений у візантійських християн.

У розкопаних могильниках була знайдена кераміка, глечики, миски, кістяні гребінці, упряж, намиста та інші прикраси. У декількох городищах було знайдено обвуглені рештки проса і пшениці, що вказує на досить високий рівень хліборобської культури антів, в інших городищах знайдено склади озброєнь, що засвідчує високий рівень військової культури антів.

У житті антів важливе місце посідало мистецтво: одяг чоловіків і жінок був прикрашений вишивками, дівчата носили намиста, вінки, орнаментом прикрашувались побутові речі і зброя. Знахідка скарбів в околицях середнього Дніпра, зокрема Мартинівського скарбу, засвідчила, що золоті, срібні та бронзові прикраси інкрустувались самоцвітами. Розкопки археологами сотень селищ і городищ антської доби засвідчують, що Правобережна Україна від Києва до Карпат була густо заселена праукраїнськими племенами, що мали високий рівень культури. Ця культура формувалась упродовж століть під впливом традицій місцевих народів, особливо тих, що жили в полі грецької культури Причорномор'я. Вона мала самобутній характер і стала основою формування культури Київської Русі.

Слов'яни традиційно розвивали землеробство – провідну галузь господарства протягом тривалого часу. Воно було орним, але екстенсивним. Ділянки експлуатувалися до повного виснаження. Їхня родючість відновлювалася шляхом довготривалого або короткочасного перелогу – залежно від потреб господарства. Перехід до інтенсивного землекористування відбувся у VIII ст. у зв'язку з поліпшенням кліматичних умов і збільшенням народонаселення. Невід'ємною складовою обробітку ґрунтів, особливо в Поліссі, була підсічна система – засіб розчищення нових земель під посіви.

Прогрес у землеробстві супроводжувався вдосконаленням сільськогосподарських знарядь праці. На межі нової ери носії зарубинецької культури користувалося дерев'яним ралом, а черняхівці – плужним ралом із залізним наральником і череслом. У VIII – X ст. збільшуються їхні розміри, вдосконалюється конструкція в напрямі до перевертання підрізаного пласта, збільшується глибина оранки до 10 – 15 см. Врожаї збирали невеликими серпами, відомі й залізні коси. На VIII – X ст. припадає масове використання жорен. Широке застосування плуга із залізним лемешем підвищувало продуктивність хліборобської праці, значно збільшувало якість обробітку землі та спряло освоєнню цілини.

Складовою землеробства було тваринництво й птахівництво. Уже в перших століттях нової ери з'явилися пружинні ножиці для стрижки овець. Серед промислів, що також займали певне місце в господарстві землеробів, слід назвати мисливство. Від нього мали доповнення до продуктів харчування та отримували хутра і шкіру для шиття одягу чи взуття. Шкурки пухнастих звірів

часто йшли на обмін. За свідченням східних авторів, у I тис. н.е. хутро було одним із ходових товарів, яким торгувало слов'янське населення на причорноморських і прикаспійських ринках. Хозари отримували данину від слов'янських племен також хутром. Одним з найдавніших занять слов'ян було бортництво – збирання меду диких бджіл.

Розвиток землеробства визначив прогрес інших галузей господарства, в тому числі й ремесел: металургійна справа, ковальство, гончарство, оброблення дерева, шкіри, каменю, прядіння, ткацтво, виноробство, борошномельне виробництво. Провідним у господарському житті східних слов'ян було залізне ремесло (добування заліза та його оброблення), що одно з перших виділилося в окрему галузь. Вражає асортимент залізних виробів, їх досить високий технічний рівень. Давньослов'янським металургам була відома сталь та різні способи її виплавлення. У VII-IX ст. у слов'ян з'являються спеціальні поселення металургів.

Значних успіхів досягло гончарство. Кераміку зарубинецької культури виробляли вручну з чорної глини, а черняхівської – із сірої глини за допомогою гончарного круга. Починаючи з II ст. н.е., гончарне виробництво стає масовим, орієнтуючись на ринок. Особливо високим технічним рівнем відзначалась черняхівська кераміка (кожна обпалювальна піч могла одноразово пропустити близько сотні виробів). Їй була притаманна висока художня якість в оформленні керамічних виробів. Керамічні вироби прикрашалися вигадливим орнаментом та зображеннями, що мали не лише естетичний, а й магічний зміст. Окремі екземпляри є справжніми витворами декоративного мистецтва.

Важливе місце у виробничій діяльності слов'ян займала деревообробна справа. Археологічні знахідки дають підставу вважати, що токарний верстат, з'явившись у III-IV ст., вже не зникає з виробництва. Деревооброблення досягло високого рівня спеціалізації в галузі будівельної та столярної справи.

У середині I тис. н.е. значного розквіту набула ювелірна справа. Асортимент виробів сягав сотні найрізноманітніших предметів, що вписуються в коло євразійської групи ювелірного мистецтва. Поряд із штампованими ювелірними виробами масового вжитку виготовлялися високохудожні речі із золота та срібла, виконані в складних технологіях

5. Міфологія та релігійні вірування східнослов'янських племен

Серцевиною культури стародавніх слов'ян, як і культури будь-якого народу є світогляд. Уяву про світогляд стародавніх слов'ян дають їхні релігійні вірування та міфологія. Їх вивчення вимагає екскурсу в глибини стародавніх епох, оскільки вони почали формуватися ще на світанку людської цивілізації. Крім того, етнографія слов'янських народів дає нам багатий і дорогоцінний матеріал для вивчення релігійних вірувань стародавніх слов'ян та їх залишків у сучасній релігійній культурі.

Дослідники стародавньої культури відзначають, що первісні релігійні вірування мали характер практичний, домашній і господарський, необхідний людині на кожному кроці життя. За характером ці вірування були

натуралістичного спрямування, тісно пов'язані з навколишнім світом. Людина прагнула бути в єдності і найкращих стосунках з природою, оскільки вона на кожному кроці переконувалась у своїй залежності від неї. Тому в первісних релігіях відображено шанобливе ставлення людини до навколишнього світу – перш за все до сонця, води, землі, дерев і т. д., а особливо до тварин і птахів.

Ранні релігії стародавніх слов'ян були анімістичними (лат. *anima, animus* – душа, живе). Людина вірила, що все навколо неї живе: відчуває, розуміє, має свої бажання, бореться за існування. Тому до природи стародавні слов'яни ставились як до живої істоти. Культ природи лежав в основі первісного релігійного світогляду. Основу анімістичного світогляду складають три елементи: аніматизм – оживлення, анімізм – одухотворення і антропоморфізм – уособлення (олюднення). Анімістичний світогляд був основою всіх стародавніх вірувань, він глибоко проник в художню культуру, навіть нашу мову. Ми й тепер говоримо: сонце сходить і заходить, ударив грім, буря виє, вітер свище – усе це вирази анімістичного світогляду, хоч ніхто тепер не вірить в їхній реальний зміст, а сприймаємо це як фразеологічні трафарети. Але для стародавньої людини це була реальна правда.

Животворним джерелом і основою духовної культури слов'ян була усна народна творчість, що зародилась в давні часи. У чудових поетичних творах – історичних і обрядових піснях (весільних, поховальних тощо), в казках, заклинаннях, загадках, приказках, билинах – народ оспівував свою працю, любов до рідної землі, її захисників, непримиренність до несправедливості й неправди, виливав свою радість і тугу.

Особлива сторінка духовної культури слов'ян – міфологія. Життя слов'ян великою мірою залежало від природних явищ. Вони обожнювали природу, наділяли її людськими властивостями. Особливий інтерес становить Збруцький ідол, що є своєрідним зображенням цілого пантеону язичницьких богів.

Стовпоподібна триярусна конструкція Збруцького ідола та ієрархічність його окремих частин ілюструють космогонічні уявлення східних слов'ян. Всесвіт розподілявся ними на небо – світ богів, землю – світ людей та підземний світ. Головне місце серед зображень верхнього ярусу займає богиня родючості, бог Перун, зображений як воїн із шаблею, та ще дві фігури із суворими очима. Богів верхнього ярусу об'єднує шапка, що, можливо, відображує різні іпостасі єдиного слов'янського бога. У середньому ярусі зображена земля з хороводом жінок і чоловіків, у нижньому – підземні боги.

Міфологічні персонажі за характером їхніх зв'язків з колективом, важливістю для людини поділяються на декілька рівнів. До *найвищого* рівня належали боги з найзагальнішими функціями (ритуально-юридична, військова, господарсько-природнича). До таких богів належить головний бог у слов'ян-язичників – Сонце, або Дажбог. Пізніше – це Хорс. На честь Сонця слов'яни влаштовували велике свято влітку, коли були найдовші дні. Богом грози вважався Перун, богом вітру – Стрибог, покровителем скотарства – Велес, богом вогню та ковальства – Сварог, богинею мудрості й краси – Лада. У дохристиянську пору для слов'ян було характерним об'єднання доброго й злого

начала в образі одного й того самого бога. Наприклад, образ Велеса уособлював як добро (покровитель скотарства), так і зло (демон, який приносить смерть).

До *середнього* рівня могли належати божества, пов'язані з господарськими циклами, сезонними обрядами та цілісністю замкнених колективів. Це – Рід, Ярило, Купала, більшість жіночих божеств, з-поміж яких виділяється Мокоша.

Нижчий рівень за функціями, що їх виконували божества, був найабстрактнішим, оскільки характеризував загальні поняття: Доля, Лихо, Смерть, Правда, Кривда тощо. Більшість з цих міфологічних персонажів входило до казкових сюжетів. Казкові герої, ймовірно, виступали як учасники ритуальних дійств у їх міфологічному образі: баба-яга, кощій, чудо-юдо тощо.

Найнижчий міфологічний рівень представлений неіндивідуалізованими істотами: духами, нечистою, тваринами, рослинами, джерелами, горами, камінням. Вони просторово співіснували з людиною і уособлювалися домовиками, лісовиками, водяниками, русалками, мавками, кікіморамі тощо.

Людина вписувалася в міфологічний світ, була його складовою. Однак з оточуючого міфологічного середовища її виділяла наявність душі, духу. Універсальну, синтезовану функцію, що узгоджувала всі міжрівневі стосунки, виконувало райське дерево. Біля нього приносили жертви, воно поєднувало світ людей і світ богів, землю і небо. Це було світове дерево, світова вісь, центр світу і втілення світу в цілому. У фольклорних текстах, прислів'ях, загадках, обрядах, замовляннях у цьому образі виступає Вирій, райське дерево, береза, явір, дуб, сосна, горобина, яблуня. Трьом головним частинам райського дерева відповідали різні тварини: гілкам та верхівіттю – птахи, стовбуру – бджоли, корінню – плазуни тощо.

У східних слов'ян-язичників не було храмів. Дерев'яні зображення богів стояли просто неба, такі місця називали *катицями*. Сюди люди приносили дарунки. Навколо них танцювали і співали, просили багатого врожаю, успіху на полюванні, гарної погоди. Головними святами у слов'ян були Новий рік, Масниця, Івана Купала. Ці та інші свята уособлювали різні важливі події в житті людей. Відображуючи певні пори року, вони стверджували глибоку віру в добро і щасливе життя, радість, перемогу над ворогом і нечистою силою.

Після прийняття християнства у слов'ян новий рік збігся з Різдом і Святками. Люди складали колядки — пісні-побажання, ворожили про майбутній врожай і долю, дівчата мріяли дізнатися ім.'я свого судженого. Давні слов'янські свята дійшли й до наших днів – Коляда, Івана Купала, зустріч весни.

Питання для самостійного опрацювання

1. Проблеми історичної спадщини стародавніх племен та етносів в культурі українців.
2. Античні та візантійські історики про слов'ян та їх культуру

Література: Основна: 4, 5, 10, 12, 13, 16, 20, 23.

Додаткова: 32, 37, 42, 59, 62, 72, 77.

Тема 3. Культура Київської Русі

Лекція 1

План

1. Суспільно-історичні передумови формування держави східних слов'ян.
2. Православна церква та її роль у розвитку Київської Русі.
3. Розвиток науки та освіти в добу Київської Русі. Книжкова справа та література.
4. Містобудування, архітектура та образотворче мистецтво доби Київської Русі.
5. Культура Галицько-Волинського князівства
6. Образотворче та ужиткове мистецтво Галицько-Волинського князівства.

1. Суспільно-історичні передумови формування держави східних слов'ян

Уже в середині 60-х років IX ст. у літописах з'являються свідчення про конкретні форми державності східних слов'ян. Першими київськими князями були Аскольд і Дір.

Першим князем, який об'єднав під своєю владою східнослов'янські землі і на півночі, і на півдні Русі, був князь Олег. У 882 р. він захопив Київ і фізично знищив місцевих правителів – князів Аскольда і Дира. Після цього було проголошено Київ «матір'ю міст руських», тобто стольним градом усієї Давньоруської держави.

Політичний та соціальний устрій Київської держави. Політичний устрій давньоруської держави в середині X ст. може бути охарактеризований як ранньофеодальна монархія. Київська Русь за часів Олега (882 – 912) та його племінника Ігоря (912 – 944) вела успішні війни проти сусідніх держав та кочівників (печенігів, половців). Походи Олега та Ігоря на Візантію завершилися укладенням русько-візантійських договорів, що створювало сприятливі умови для розвитку торгівлі руських купців. За часів Ольги (945 – 962) зв'язки Русі з Візантією зміцнилися. У 957 р. Ольга відвідала Константинополь, де прийняла християнство, що свідчило про її широкий світогляд. За князювання Святослава (964 – 972), сина Ігоря й Ольги, Київська Русь розгромила Хозарський каганат, здобула перемогу над Волзько-Камською Булгарією, утвердилася на Північному Кавказі й у Східному Криму. Отже, часи Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги, Святослава – це період найбільшої експансії Київської держави, в результаті якої Русь значно розширила свої межі, укріпилася на Чорному морі, а майже всі причорноморські країни увійшли до сфери її впливу.

Період розквіту Київської Русі (кінець X – перша половина XI ст.) Період розквіту Київської Русі припадає на час князювання Володимира Святославовича і Ярослава Мудрого. Розвиток ремесел та культури Київської Русі. Київська Русь характеризувалася високим рівнем культурного розвитку, що було зумовлене розвитком феодальних відносин; становленням давньоруської державності; відокремленням ремесла від сільського господарства; поживаленням торгівлі; активізацією та розширенням міжнародних контактів; запровадженням християнства та ін. Тісні контакти

Київської Русі з передовими країнами Європи, особливо з Візантією, безумовно, вплинули на її культурний розвиток, але роль цього впливу не була вирішальною. Давньоруська культура є своєрідним синтезом місцевих традицій і досягнень сусідніх народів Заходу та Сходу.

Після смерті Володимира у 1015 р. розпочалася боротьба між його 12 синами, головним героєм якої став Ярослав. Під час правління *Ярослава* (1019—1054), прозваного за свою освіченість та любов до книг Мудрим, Київська Русь досягла zenіту свого розквіту. Ярослав був продовжувачем політики Володимира Великого. Об'єднавши всю Русь, він уникав загарбницьких війн, а основну увагу зосередив на внутрішньополітичному розвитку країни. Використовуючи в зовнішній політиці «шлюбну дипломатію», Ярослав Мудрий поріднився з багатьма могутніми дворами тодішньої Європи, видавши заміж своїх дочок за європейських монархів. Велику увагу Ярослав приділяв організації внутріполітичного життя. Красномовним доказом його прагнень до державного благоустрою є збірник законів *«Руська правда»*. Давньоруське право стояло на сторожі інтересів феодалів, а також обмеження майнових та особистих прав різних категорій феодално залежного населення (закупів, рядовичів, холопів та ін.). Разом з тим *«Руська правда»* утверджувала в судовій системі більш цивілізовані відносини, обмежуючи кровну помсту, а в більш пізніх редакціях взагалі її забороняла. Таким чином, князювання Володимира і Ярослава завершують цілу епоху історії Київської Русі X – XI ст. В цей період утворилась одна з наймогутніших держав тодішньої Європи, держава, яка відповідала найвищим зразкам тогочасної цивілізації.

Політична, економічна та культурна єдність Київської Русі існувала недовго. З другої половини XI ст. посилюються князівські міжусобиці. В другій половині XI — на початку XII ст. пожвавлюються процеси формування землеволодіння князів і бояр, збільшується кількість міст. Останню спробу об'єднати всі землі Київської держави зробив Володимир Мономах, що правив у Києві з 1113 по 1125 рік. Він зумів стримати спроби місцевої земельної знаті відокремитися від влади київського центру.

З другої третини XII ст. посилилась боротьба між князями за перевагу та найкращий уділ. Претендентів на київське князівство вабили перспективи встановлення суверенітету над усією територією Київської держави. У період, коли Київ відстоював своє існування як політичний та економічний центр і водночас втрачав своє значення основної торговельної артерії «шлях із варяг у греки», на північному сході Русі з'явився і набирав вагу новий центр – Суздаль. Піднесення цієї території почалося з середини XII ст. і пов'язане з ім'ям *Юрія Долгорукого* – сина Володимира Мономаха. Скориставшись важкими часами для Києва, князь Юрій запрошував до своїх земель людей, змучених постійними усобицями. Сини Юрія Долгорукого вже були представниками суздальської північної землі і по смерті батька повели відверто ворожу політику щодо Києва. З XII ст. Київська держава розпалася на кілька окремих самостійних князівств.

Починаючи з кінця XII ст., поряд з назвою «Русь», на означення південних пограничних земель Київської держави вживається назва «Україна». В Південно-Західній Русі термін «Україна», «Вкраїна» передусім означав «край», «країна», а не «окраїна». Згодом назва «Україна», «Вкраїна» закріплюється в усній народній творчості, народних думках і піснях XVI—XVII ст. Починаючи з XVI ст., «Україна» стала вживатися також в офіційних документах для окреслення всіх земель, заселених українським народом.

2. Православна церква та її роль у розвитку Київської Русі

Велике значення для утвердження феодальної держави мало запровадження Володимиром християнства на Русі як Державної релігії (988—989), яке змінило язичницьку (поганську) релігію слов'ян, що виникла в період первісного суспільства. У 960 – 970-х роках при київському князі Володимирі була проведена реформа язичницького культу. Був створений пантеон язичницьких богів на чолі з Перуном. На князівському дворі для відправлення язичницького культу побудували капище та жертovníк. За наказом князя Володимира статуя Перуна була поставлена і в Новгороді.

В язичницьку добу зароджується усна народна творчість, яка була узагальненням у художній формі життєвого досвіду народу, втіленням народної мудрості, його уявлень, ідеалів, етичних і естетичних норм. Вона набула традиційного характеру і відома в сучасній літературі під назвою фольклору. Форми прояви усної творчості народу були різноманітними: перекази, легенди, білини, казки, пісні, приказки і прислів'я, загадки, прикмети тощо.

Проте язичництво вже не відповідало соціальним та політичним вимогам класу феодалів, що невпинно зростав. Найповніше інтересам верховної влади відповідало християнство за візантійським зразком. У Візантії – на відміну від західноєвропейських країн – церква та її служителі були підвладні імператору і всіляко сприяли зміцненню центральної влади. Певну роль відіграло і те, що дозволялося богослужіння національними, зрозумілими народу мовами.

Володимир хрестився сам ще в Херсонесі, хрестив своїх бояр і під страхом покарання примусив хреститися всіх киян і все населення країни. Знать і заможні верстви населення приймали нову релігію досить легко і навіть охоче, як таку, що користувалася заступництвом центральної влади. Найбільш прихильними до старої язичницької віри були низи суспільства. Нова релігія впроваджувалася насильним шляхом і в Києві, і в інших містах. «Путята хрестив мечем, а Добриня вогнем», - так говорили в той час про воевод князя Володимира, які хрестили Новгород. Щоб замінити місцеві вірування й обряди єдиним християнським культом, церковним проповідникам та ієрархам довелося тривалий час пристосовувати свої служби до язичницьких богів, свят і обрядів. Так, Перун став ототожнюватися з Іллею-пророком, Ярило – зі святим Юрієм (Георгієм), давні зимові свята були приурочені до Різдва Христового і Хрещення, дохристиянське свято Великодня (назва збереглася) – до Воскресіння Ісуса Христа і т.д. Проти язичницького свята Івана Купала церква боролася багато сторіч, але так і не змогла його подолати. Так і не

вдалося похитнути віру народу в «нижчі духи». Процес християнізації на Русі розтягнувся на віки.

Головними носіями ідей християнства стають церкви і монастирі. Все духовенство відповідно ділилося на «біле» і «чорне». Очоловав церкву київський митрополит. У великих містах знаходились єпископи, що віддали всіма церковними справами єпархій. Митрополит і єпископи володіли землями, селами і містами. Церква мала своє військо, власний суд і законодавство. Християнська релігія сприяла поширенню писемності, розвитку культури й докорінно змінила світосприйняття населення Київської Русі, зблизила давньоруську державу з країнами Європи. Взавши під свій контроль родинне право, церква зміцнювала сім'ю і шлюб.

Введення християнства означало розповсюдження в Київській Русі нової культури в її греко-візантійському варіанті. Існує цікава літописна легенда про вибір віри князем Володимиром. Суть її полягає в тому, що Володимир, після прийому послів-місіонерів від різних церков і релігій та заслуховування своїх посланців до певних країн, зупинився на греко-візантійському православ'ї. Начебто руські посланці до Візантії були вражені пишністю служби та вбранням православних храмів, виразними обрядами. Тому і було вирішено перенести на Русь православ'я як істину віру краси і добра, як багату духовність для народу руського.

Київська Русь прийняла християнську культуру через Візантію, яка до того ж була прямою спадкоємицею античності та перебувала в цей період у розквіті культурного життя. Завдяки цьому церковна організація принесла в Київську Русь деякі досягнення античної культури, синтезованої християнством. Таким чином, Київська Русь прилучилась до загальноєвропейської культурної спадщини і до нових матеріальних та духовних цінностей. Візантійські зразки, потрапивши на ґрунт Київської Русі, були творчо засвоєні руськими людьми.

Поступово християнство охопило всі сфери життя людини. Вже у часи князювання Ярослава Мудрого митрополит Іларіон трактував божественну благодать як суспільну норму, закон. У суспільстві поширюються ідеали любові до ближнього, упокорювання і всепрощення, які орієнтували людину на послух. Першими руськими святими стали Борис і Гліб, які прийняли мученицьку смерть від Святополка Окаянного.

Прийняття християнства мало для Русі, при всій суперечності наслідків його для країни і народу, величезне позитивне значення. Зміцнювався новий феодальний лад. В ідеології безліч місцевих культів замінювалася культом єдиного Бога. Централізована організація священнослужителів - церква, підлегла владі великого князя, служила зміцненню його становища необмеженого монарха. Єдність релігії з іншими європейськими країнами робила Київську Русь частиною світового християнського суспільства.

3. Розвиток науки та освіти в добу Київської Русі. Книжкова справа та література

Письмова культура прийшла на Русь через Візантію і Болгарію. Все почалося зі створення слов'янської азбуки ченцями-місіонерами з Візантії *Кирилом* (827 – 869 рр.) і *Методієм* (? – 885 рр.). У 863 році за запрошенням вони прибули до Моравії з завданням організувати християнське богослужіння на слов'янській мові. Там Кирил створив першу слов'янську азбуку – «*глаголицю*» – і записав на ній переклад з грецької мови богослужбового Євангелія. Розповсюдження богослужіння на слов'янській мові зустрівало опір німецького католицького духовенства.

Центр слов'янської писемності перемістився до Болгарії. В результаті синтезу грецького письма з глаголичеським виникла *азбука*, найбільш пристосована для передачі фонетики слов'янської мови. Саме її називають «*кирилицею*». За період правління царів Бориса (852-888 рр.) та Сімеона (893-927 рр.) в Болгарії сформувалась і набула яскравого розвитку слов'янська культура. В Київську Русь з моменту її хрещення з Болгарії прийшла літературна мова, перекладні та оригінальні літературні твори. Ця мова стала міжслов'янською. Нею велася церковна служба і писалися релігійні книги. Вона отримала назву старослов'янської, або церковнослов'янської.

У той же час в Київській Русі сформувалась на місцевій основі давньоруська літературна мова. Її функції були значно ширшими: вона використовувалася в різних сферах суспільно-культурного і державного життя. Це була мова ділового спілкування, документів, історичної, філософської, художньої літератури.

В Київській Русі з'явилися писемні, освічені люди. Про розповсюдження грамотності піклувалися руські князі. Володимир був першим князем, котрого літописець відзначає як людину книжкової культури. В літопису сказано про нього, що він «полюбляв книжкове читання». Він організував школи і зібрав до них дітей з Києва, Новгороду.

Культурну політику свого батька активно продовжував князь Ярослав (1016-1054 рр.), прозваний Мудрим. Особливо він дбав про створення верстви освічених людей із руського народу, щоб Київська Русь була незалежною від візантійських кадрів. В Новгороді він у 1030 році заснував школу для дітей старост і духовних осіб. Книжну освіту в ній отримувало понад трьохсот хлопчиків та дівчат. В школі вчили письму, читанню, арифметики, основам віровченням. Відомо, що у середні віки монастирі були своєрідними культурними центрами з бібліотеками, скрипторіями, майстрами, художниками, перекладачами, писцями, письменниками. Ярослав почав будувати монастирі і населяти їх руськими освіченими ченцями.

В монастирях почалося руське літописання, складалися книги, перекладалися іноземні літературні твори, переписувалися документи та інші тексти, збиралися бібліотеки, писалися мініатюри та ікони. При Києво-Печерському монастирі виникла школа, яка готувала кадри для державної та церковної діяльності. В Софійському соборі, як свідчить літопис, існувала

велика бібліотека, зібрана Ярославом Мудрим. Тут же знаходилась книжкова майстерня. В 1086 році при Андріївському монастирі було відкрито перше в Європі жіноче училище. Його засновницею була дочка київського князя Всеволода Ярославича, сестра Володимира Мономаха княгиня Анна. Вона керувала училищем 26 років. У X столітті на Афоні (Греція) була заснована руська монастирська колонія, і ченці мали можливість знайомитись з грецькою, сербською і болгарською літературою, що сприяло розвитку книжних знань.

В результаті організації системи освіти в Київській Русі виник прошарок «книжних мужів» – освічених, культурних людей, перше покоління руської інтелігенції. До неї належали церковні діячі, князі, члени їх родин, дружинники. «Книжні люди» Київської Русі добре засвоїли знання, які містила в собі візантійська і болгарська література. Через цю літературу вони прилучилися до античної мудрості та християнських духовних цінностей.

Грамотність в Київській Русі поширилась не тільки серед верхів суспільства, але і серед пересічних людей. Про грамотність киян, наприклад, свідчать знайдені археологами написи на стінах Софійського собору – так звані *графіти*. На півночі Русі, в Новгороді, населення листувалось за допомогою берестяних грамот (написи робились на обробленій корі берези).

Письмова культура на руському ґрунті розвивалась дуже плідно. До писемності, як і до самої книги, в Київській Русі ставилися з великою повагою і шаную.

Книга сприймалась, як джерело інтелектуального і морального удосконалення людини.

Література, яка надходила до Київської Русі, опановувалась і перероблялась «книжними людьми», складала декілька тематичних груп.

По-перше, література церковного характеру. До неї входили богослужбові книги: Євангеліє, Трійдь, Октоїх, Четьї-Мінеї, Требник, Псалтир, патрістичка – твори «отців церкви» (містились в книгах «Златоуст», «Златоструй»); агіографія – життя святих, збірки житій – прологі (у короткій редакції), «патерики» – життєописи «отців» – монахів, аскетів.

По-друге, праці з всесвітньої історії – хроніки та хронографи: «Еллінський та Римський літописець» (на базі візантійських джерел), «Повість про зруйнування Іерусалима» (руський переклад «Історії іудейської війни» Іосифа Флавія), «Олександрія», «Хроніка Георгія грішного» (з візантійської історії).

По-третьє, християнські природознавчі твори, які містили відомості – доволі фантастичні – про далекі землі і народи, флору і фауну: «Фізіолог», «Шестоднев» Іоана Екзарха Болгарського, «Християнська топографія» Козьми Індікоплова

По-четверте, апокріфічна література: «Ходіння богородиці по мукам»; візантійська поема «Девгенієво діяння» про подвиги Дігеніса Акріта – хороброго воїна, захисника вітчизни; «Повість про Варлаама та Іосафа» (християнський варіант розповіді про життя і проповіді Будди).

По-п'яте, літературні збірки. До найдавніших пам'яток писемної культури Київської Русі належать дві збірки князя Святослава Ярославича – «Ізборник»

1073 року та «Ізборник» 1076 року. Перша збірка містят уривки з церковно-релігійних творів, цитати з патристики, фрагменти праць античних і середньовічних філософів з логіки, граматики, поезики. «Ізборник» 1076 р. містив етичні думки античних філософів та християнських богословів, а також анонімні твори руських авторів: «Слово якогось батька до сина свого», «Слово якогось калугера про читання книжок», в яких доводиться необхідність книжкового читання для праведного життя.

Популярною в Київській Русі стала збірка «Бджола», складена у Візантії та перекладена руськими книжниками у XI столітті. Вона містить речення, сентенції, афоризми, цитати античних поетів і філософів, християнських богословів, уривки з Біблії. Автор – укладач Антоній підкреслив, що він, наче бджола, що збирає мед з різноманітних квіток, зібрав думки мудрих людей.

Розвиток писемності та освіти в Київській Русі привів до появи власної, давньоруської літератури. Видатним оригінальним твором її є «Слово про закон і благодать», написане між 1037 – 1050-ми роками. Автором його був пресвітер княжої церкви села Берестова Іларіон. У 1051 році він став першим руським митрополітом (до нього були тільки греки). «Слово» створено у формі релігійної проповіді на честь князя Володимира.

За своїм характером «Слово» є історіософським твором. Іларіон осмислює історичне і культурне місце Київської Русі в світовій християнській історії. Він пише про значення християнства, завдяки котрому Київська Русь «ведома и слышима есть всеми конци земли». Іларіон показує значення євангельських цінностей для «рускаго народа»: якщо Мойсеїв закон (їудаїзм) установив рабські відношення між людьми і богом, то Новий Завіт – це початок свободи і благодаті.

Аналізуючи дві частини Біблії – Старий і Новий заповіти, — Іларіон робить важливий висновок: оскільки Христова благодать вища за Мойсеїв закон, то нове нерідко вище за старе. У даному випадку руський народ, хоча і хрестився пізніше візантійського, зовсім не гірше, навпаки, його очікує велике майбутнє. Іларіон особливо шанує князя Володимира за вільний вибір віри, відстоювання незалежності Русі від Візантії. Він хвалить Володимира за просвітницьку діяльність, яку продовжував Ярослав. Таким чином, «Слово» прославляє Київську Русь, виховує почуття гордості та патріотизму. При цьому Іларіон не забуває підкреслити, що руський народ – це частина людства, наголосити на єдності культурної долі всіх християнських країн.

З утворенням Руської митрополії (1037р.), побудовою церков і монастирів у Київській Русі виникає *літописання*. Перші літописи з'явилися у середині XI століття (так званий “Найдавніший звод” 1039 р.). Наприкінці цього ж віку з'явився літопис печерського ченця Нікона (1073 р.) і так званий «Початковий звод» (1095р.).

Літописи – це рукописні історичні твори, записи подій в яких велись суворо за роками – «літами». Давньоруські літописи, як літературний вид, мали свої самобутні риси, які відрізняли їх від європейських хронік. Літописи містили не тільки записи історичних подій за певні роки. До них літописець

вводив різноманітні літературні матеріали, що містили історичні відомості: перекази, легенди, історичні повісті, нотатки послів і мандрівників, життя святих, похвальні слова, різні документи, власні коментарі. В результаті з'являлися оригінальні історичні твори, складались літописні зводи.

На базі таких літературних джерел була створена знаменита *«Повість минулих літ»* (1113 р.). Автор - укладач її – чернець Федосьєва монастиря Києво-Печерської лаври Нестор.

«Повість минулих літ» відтворює історію східних слов'ян, утворення давньоруської держави, розповідає про прийняття християнства і його вплив на духовний розвиток Київської Русі. Хронологічні межі її 852 рік – початок XII століття. «Повість» містить чимало літературних матеріалів, з яких можна уявити рівень культурного розвитку Київської Русі. В цьому аспекті особливо важливим є той факт, що в ній дається трактування духовності людини з точки зору християнських цінностей. Людина повинна прагнути до праведного життя, відрізнятись добродійними ділами, поводитися завжди чесно і справедливо, щоб спокутувати першорідний гріх і залужити божу милість. Взагалі в «Повісті» простежується ідея історико-культурної єдності Руської землі.

Першим, власно руським зразком житійної літератури було *«Сказання про Бориса і Гліба»* – розповідь про братів – князів, котрі після їх мученицької загибелі від брата Святополка були канонізовані церквою.

Окрему форму агіографічної літератури представляли житійні збірки. В XIII столітті почав складатися *«Києво-Печерський патерик»*. Він містить в собі розповідь про заснування Печерського монастиря, життя св. Феодосія – одного з засновників лаври, два монашеських послання, життя 26 ченців. В ньому є також відомості про таких діячів культури, як літописець Нестор, художник Алімпій, лікар Агапіт, книжник Нікола Святоша.

Оригінальною пам'яткою духовної культури Київської Русі є *«Повчання»* (1117 р.) князя Володимира Мономаха. Це – непересічний зразок світської літератури, перша руська автобіографічна праця, а також яскравий зразок епістолярного жанру (містить лист до чернігівського князя Олега Святославича). «Повчання» просякнуте гуманістичними ідеями, турботою про духовне удосконалення людини. Володимир Мономах дає правила поведінки для молоді, звертає увагу на здоровий спосіб життя.

Художнім шедевром літературної творчості стала давньоруська поема *«Слово о полку Ігоревім»* (XII ст.), автор її невідомий В основі сюжету поеми реальна подія: невдалий похід проти половців князя новгород-сіверського Ігоря Святославича в 1185 році. «Слово о полку Ігоревім» – одне з найпоетичніших і найгуманніших творів світової літератури, перекладалося на різні мови світу, увійшло в художню культуру XIX-XX століть (картини, опери, ілюстрації)

4. Містобудування, архітектура та образотворче мистецтво доби Київської Русі

Розвиток давньоруського мистецтва почався в язичницьку добу. Дохристиянська Русь мала своїх майстрів дерев'яної скульптури і архітектури,

декоративно-прикладного мистецтва. Традиції народних ремесел і мистецтв зіграли важливу роль у подальшому розвитку художньої культури, коли на руські землі прийшло християнство.

Після прийняття християнства до Київської Русі було запрошено багато візантійських майстрів – архітекторів, каменярів, мозаїчників, ювелірів, художників тощо. Поряд з ними працювали руські люди, котрі з часом почали створювати власноруч художні шедеври.

За часи правління князів Володимира і Ярослава Київська Русь перетворилась на висококультурну державу, про що свідчив вигляд її міст і спосіб життя горожан. Чужинці називали Київську Русь «країною міст» (або «Гардарікою» – так називали її варяги). В Києві, Полоцьку, Чернігові, Володимир-Волинську, Переяславлі, Белгороді, Новгороді та інших містах велось активне культове і громадянське будівництво. Князі, бояри, багаті купці будували собі так звані хороми – житлові будинки, які мали часто два – три поверхи. Разом з церквами і соборами вони визначали архітектурний центр міста. Давньоруське місто складалось з трьох частин: укріпленого центру – «*дитинця*» (кремля), ринкової площі – «*торгу*», ремісничих окраїн – «*посаду*». Завдяки впливу візантійських архітекторів на Русі утворюється тип кам'яного хрестово-купольного храму. Такою за конструкцією була найдавніша кам'яна церква Київської Русі – *храм Успіння Пресвятої Богородиці* (Десятинна церква у Києві). Цей храм будувався з 989 по 996 рік. Він був прикрашений мозаїками і фресками, іконами, хрестами, чашами. У візантійському стилі був побудований чернігівський собор *Спаса Преображення* (1031 – 1036 рр.). Це найдавніший храм Київської Русі, що повністю зберігся.

Бурхливе піднесення архітектури і мистецтва відбулося при Ярославі Мудрому. Він намагався зробити Київ подібним до Константинополя (Царьграда). В Києві з'явились свої *Золоті Ворота* і свій храм *Святої Софії* – Премудрості божої. В XI столітті в столиці Візантії був споруджений храм Софії. Типовий проект візантійців використали в Києві. Але зробили це творчо: тринадцятикупольний собор став творінням слов'янського духу, своєрідним і унікальним (у першопочатковому вигляді не зберігся, перебудовувався декілька разів починаючи з XVII ст.). Ніхто, крім давньоруських майстрів не будував таких багатокупольних храмів.

Інтер'єр собору демонструє середньовічну ідею синтезу мистецтв. Архітектура, декор і монументальний живопис у своїй гармонійній єдності відображають силу і велич Київської Русі, прославляють християнські цінності. Розписи зображували божественний план історії людства. Протиставлення історії Старого і Нового завітів – головна тема розписів і мозаїк Софії Київської. Їх релігійні сюжети можна розглядати як ілюстрації до «Слова про закон і благодать».

Мозаїчні зображення склалися зі смальти – кубиків спеціального кольорового скла, секрет виготовлення якого прийшов із Візантії і був втрачений після татаро-монгольської навали (колірна гама смальти містила безліч відтінків, при виготовленні золотої смальти тонку металеву пластину

вміщували між шарами прозорого скла). Вони знаходяться в центральному куполі та алтарній апсиді. Підкупольне зображення Христа-Вседержателя («Пантократора») є центром композиції, до якої входять мозаїчні фігури чотирьох архангелів, дванадцяти апостолів, чотирьох євангелістів, а також постаті мучеників, сцени «Благовіщення» і «Моління» («Деїсус»). В алтарній апсиді головним є образ *Богоматері Оранти* (Благаючої). В її позі – здійсненими у молитві руками можна помітити зв'язок з Великою богинею – Березинею. Люди вважали Оранту заступницею і назвали її «Непорушною стіною». До алтарної композиції входять «Євхаристія» (сцена причащення апостолів) та «Святительський чин» (постаті «отців церкви» і архидияконів).

Фрески – розписи водяними фарбами по сирій штукатурці. Фресковий розпис прикрашав усі приміщення собору та складав великий євангельський цикл. Окрім релігійних композицій в храмі були створені розписи на світські сюжети, насамперед, сімейний портрет князя Ярослава Мудрого. Поруч з образом Христа були зображені княгиня Ольга і князь Володимир. Фрескові розписи відтворили також сцени перебування княгині Ольги в Константинополі. Чимало фресок було присвячено сценам світського життя, що має витоки у візантійському мистецтві придворно-розважального жанру: змагання на іподромі, тріумфальний в'їзд імператора, театралізовані вистави тощо. Усі ці фрески є єдиними пам'ятками світського живопису, котрі дійшли з часів Київської Русі.

Пам'ятником культури світового значення є й ансамбль Києво-Печерської Лаври. З побудованих в XI ст., Успенської церкви (зруйнована в 1941 р., відновлена в 2000 р.) почалося поширення однокупольних храмів – основного типу храму в період феодальної роздробленості. На межі XI-XII ст. біля Софійського Собору був побудований Михайлівський Золотоверхий собор (зруйнований в 30-ті рр. XXст, відновлений в 1990-ті рр.)

Давньоруські майстри не копіювали візантійців, а вносили свою лепту в мистецтво. Про це яскраво свідчить собор Софії в Новгороді (1045 – 1050 рр.). Він уявляє собою зразок зовсім нового рішення п'ятикутного христовокупольного храму – суворий замкнений об'єм, мала кількість вузьких вікон, простота зовнішнього декору, стрункий силует. З другої половини XII століття з'являється чисто руська форма храмового зодчества: собори і церкви баштоподібної форми.

У Київській Русі виникла власна школа іконопису, котра творчо засвоювала візантійські зразки. Велику роль зіграла при цьому іконописна майстерня Печерської лаври. Видатним художником був чернець Алімпій. Він навчався у візантійських майстрів – разом з ними оздоблював алтар Успенського собору Києво-Печерської лаври. Можливо, що він був автором ікони Печерської Богородиці (бл. 1050 – 1114 рр.) та так званої Великої Панагії.

Творів станкового мистецтва XI—XII ст. дійшло до нас дуже мало. Одна з них – ікона «*Борис і Гліб*». Вона тісно пов'язана з історією Русі і з літературними джерелами, зокрема «Сказанням про Бориса і Гліба». Художник

передає одяг і атрибути в іконі в їх історичній конкретності: мечі в руках Бориса і Гліба – символи їх княжої влади.

В Київській Русі з'явилися також художники-мініатюристи. Вони займалися ілюструванням рукописних книг і досягли в цій справі значних успіхів. Найстародавніші мініатюри збереглися у першому руському списку Євангелія – так званому «*Остромировому Євангелії*» (1056 – 1057 рр.). На замовлення новгородського посадника Остромира цю книгу переписав зі староболгарського оригіналу та оформив диякон Григорій. В ній є зображення трьох євангелістів у орнаментальному оточенні. «Ізборник» (1073 р.) містить сімейний портрет князя Святослава. На мініатюрах латинської книги «Трирський псалтир» зображені портрети князя Ярополка, княгинь Ірини і Гертруди.

Високого рівня досягло в Київській Русі декоративно-прикладне мистецтво, пов'язане з розвитком ремесел. Більшість населення давньоруських міст складала ремісники, в Київській Русі існувало понад 60 ремісничих професій. Славилась давньоруські ювелірні вироби. Майстри Київської Русі раніше, ніж в Західній Європі почали використовувати таку техніку ювелірного мистецтва як скань, зернь, чернь. Виготовляли вони також чудові прикраси у техніці перегородчастої емалі – браслети, колти, медальйони, персні тощо. Художники-емальєри і ювеліри оздоблювали книги окладами із золота, срібла, дорогоцінних каменів, використовуючи техніку карбування, художнього лиття, інкрустації.

В оздобленні храмів і палаців брали участь майстри-кам'яносечці, які досягли значних успіхів у різьбарстві. Орнаментальні рельєфи з мармуру і рожевого шиферу прикрашали кам'яні споруди.

5. Культура Галицько-Волинського князівства

Київські князі в процесі боротьби з Угорщиною досить рано створили могутню галицьку державу. За Ярослава Осмомисла – одного з героїв «Слова о полку Ігоревім» — держава набула значного розквіту. Галицько-Волинське князівство утворилося в 1199 р. на основі об'єднання Галицької і Волинської земель, яке здійснив Роман Мстиславич. Могутність держави посилилась за князя Данила Романовича, який з'єднав розбиту державу, ведучи боротьбу з Польщею та Угорщиною і з анархічним боярством, підготував свою країну до відсічі орді. Супроти наступу Азії ввійшов у зв'язки з Західною Європою, Галицько-Волинське князівство користувалося великим авторитетом серед європейських країн, багатство і культура міст цієї держави викликали подив, військова тактика і майстерність здобули заслужену славу.

Волинська земля славилась великими містами — Володимиром, Белзом, Кременцем, Луцьком, Пересопницею, Берестям, Дорогобужем; в Галичині відігравали важливу роль в економічному і культурному житті — Перемишль, Звенигород, Галич, Терембовль. Відбувався процес відокремлення ремесла від сільськогосподарського виробництва.

Розвиток феодальної власності призвів до соціального розшарування Галицько-Волинського суспільства. Серед жителів міст існувало досить чітке соціальне розшарування, виділялись заможна верхівка, середнє міщанство та "прості люди". Характерною рисою політичного життя цього періоду була боротьба князів проти боярства за зміцнення монархічної влади і за об'єднання південно-західних земель у єдине князівство.

У 1349 р. польський король Казимир в союзі з уграми загарбав західні землі. Галицько-Волинське князівство почало занепадати. Вже в 1387 р. Галичина повністю перейшла під владу Польщі.

Центрами соціального і культурного життя в Галицько-Волинському князівстві були міста (Володимир, Галич, Холм, пізніше Львів), княжі двори і церква.

На західних землях важливу роль у культурному житті відігравала *церква й монастирі*. За підрахунками істориків у середині XIII ст. Русь мала понад 10000 церков, у Києві нараховувалось 17 монастирів, у Галичі – 5, Володимирі – 1. У Галичі існувало єпископство, яке в 1302 – 1303 рр. було реорганізовано на митрополію. Ієрархи православної церкви брали активну участь в політичному та культурному житті, виступали в ролі посередників у примиренні ворогуючих князів. Інтереси церкви й держави в XII – XIII ст. на Русі настільки тісно переплітались, що іноді неможливо було розмежувати компетенцію юрисдикції державної і церковної. У період феодальної роздрібненості церква була реальною єднаючою силою, здатною забезпечити тісні зв'язки між різними давньоруськими землями, оскільки вона сама була єдиною. Міжцерковні стосунки в добу Галицько-Волинського князівства відзначались релігійною терпимістю. У Києві у XII столітті мали свій осідок монахи – бенедиктинці і домініканці, існували латинські храми.

Поширення освіти відбувалося шляхом розвитку школи і письменства. За професійною орієнтацією перші школи були різні, зокрема школи для підготовки фахівців різних ремісничих справ і купців. В часи лихоліття шкільна справа перейшла в руки церкви, яка усвідомлювала, що в умовах іноземної окупації культуру і релігію можна врятувати лише через освіту. У православних парафіях створювались школи для здобуття початкової освіти дітьми місцевого населення, навчання і виховання було в основному релігійним. Але ці школи давали елементарні знання і загальні відомості з різних галузей науки, зокрема мови, арифметики і співів.

Після закінчення початкової школи випускники повинні були продовжувати свою освіту самостійно. Україна до XVI століття не мала власних вищих навчальних закладів, тому діти різних вельмож отримували вищу освіту за кордоном (зокрема, в Болонському, Паризькому, Празькому, Краківському університетах). Внаслідок цього українська культура зазнала істотного впливу західноєвропейської культури.

Вища освіта вимагала не лише досконалого знання старослов'янської мови, але й грецької. Культурне та політичне зростання авторитету Галича і Волині в XII ст.. на Заході висувало потребу в знанні його державної мови –

латини. Для основної маси людей не існувало потреби у знанні грецької та латини, вони обмежувались рідною мовою, тобто старослов'янською, що була одночасно й церковною мовою. Згодом старослов'янська мова розділилась на церковну і українську мову світського характеру.

Для розвитку освіти необхідно мати обширне *письменство*. В XI – XIII ст. необхідна література надходила в Україну з Візантії. Поширювалось Священне Писання у перекладі солунських братів Кирила та Мефодія, було перекладено інші церковні книги. Почала розвиватися активна власна перекладацька діяльність і оригінальна література. Українські князі, що дбали про поширення і закріплення християнства у Стародавній Русі, безпосередньо турбувалися про перекладну літературу. Багато уваги поширенню перекладної й оригінальної літератури приділяв волинський князь Володимир Васильович.

В Галицько-Волинському князівстві перше місце посідала оригінальна творчість. Тут склалися власні літописи, розвивалась морально-повчальна література. До таких літературних пам'яток належить «Послання до смоленського пресвітера Фоми» єпископа Кирила Туровського, якого прозвали другим Златоустом, а також «*Повчання*» митрополита Кліма Смолятича. Оригінальна література була як правило релігійною, оскільки вона, наслідуючи візантійську традицію, була покликана зміцнювати основи християнського віровчення і моралі. Рахом з тим вона мала самотні характер.

Досить поширеним був героїчний епос і перекази про старовину, в яких прославлялися подвиги народних героїв-богатирів. В історичних піснях княжої доби відображена боротьба народу з різними завойовниками. Згодом героїчний епос і билинна поезія злилися з українським фольклором.

Галицько-Волинське князівство успадкувало і продовжило культурні традиції Київської Русі. Зразком цього є *Галицько-Волинський літопис* (XIII ст.), що складає третю частину Іпатіївського літопису. Він мав п'ять редакцій, проте він є цілісним твором, що належить до однієї літописної школи. Центральне місце у літописі посідає прославлення князів з роду Романа Мстиславича. Основна ідея літопису виражається в обґрунтуванні права князя Галицько-Волинської держави володіти Києвом і всією Південною Руссю. В літописі відображені найголовніші події виникнення, розвитку і занепаду Галицько-Волинського князівства.

Виникали й суто літературні твори художнього характеру, що були споріднені з народною творчістю. В Галичі жив і творив на початку XIII століття «премудрий книжник» *Тимофій* з Києва, який відстоював ідею єдності всіх земель Стародавньої Русі, був непримиреним ворогом угорських загарбників. Давньоруська література в період феодалної роздрібненості, відбиваючи інтереси феодалного класу, зберегла загальнонародний характер.

В літературі зустрічаються твори, котрі не вписувалися в церковну традицію. Популярність духовної літератури була зумовлена багатьма причинами, перш за все – переорієнтацією суспільної свідомості з героя «аскетичного ідеалу» на ідеал «героя борця». В українській культурі

з'являються ранньогуманістичні ідеї, пов'язані з новим підходом до розуміння візантійської культури

6. Образотворче та ужиткове мистецтво Галицько-Волинського князівства

В Галицько-Волинському князівстві розвивались архітектура, живопис, художні ремесла. Наявність мурованих будівель є вагомим свідченням розвитку того чи іншого регіону. Галицькі та Волинські міста багаті на муровані споруди: храми, князівські палаци, замки, укріплені двори бояр. Кріпосні, оборонні і культові споруди в головних містах виконувались у традиціях візантійської та місцевої народної архітектури. В кінці XI століття в архітектурі спостерігаються значні романські впливи, особливо в Галичі і Володимирі на Волині.

У Галичі храми будували не з цегли, а з місцевого каменю, використовуючи різні породи алебастру і вапняку. Кам'яне зодчество у Галицько-Волинському князівстві було дуже поширеним. Міські забудови, оборонні і церковні споруди виконувались досвідченими будівничими. Їх покриття, обробка фасадів з двома вежами, портали, капітелі, поліхромне різьблення, вітражі мають виразний романський стиль. Такою, наприклад, є *церква святого Пантелеймона* в Галичі (1200 р.), яка має розкішний романський портал та інші різьблені з каменю деталі.

В центрі староукраїнської культури Галичі було знайдено понад 30 фундаментів різних будов тринавних церков і однієї ротонди, що вказують на переплетіння східних, західних і місцевих архітектурних традицій. До особливостей галицької архітектури належить також спосіб облицювання стін керамічними рельєфними плитками із зображенням грифонів, орлів, воїнів, із рослинними та геометричними орнаментами.

У XII – XIII ст. сформувалися Волинська і Галицька архітектурні школи. На волинських будівничих відчутний вплив справила Київська школа, а галицькі архітектори використовували як традиції Київської Русі, так і надбання західноєвропейських майстрів.

Серед збережених часом монументальних споруд є *Успенський собор* у Володимирі-Волинському. Він збудований у 1160 р. київськими майстрами за наказом князя Мстислава Ізяславовича. Ця шестистопна однокупольна будівля має простий, але водночас величний вигляд.

Його сучасник – *Успенський собор* у Галичі, збудований Ярославом Осмомислом (1157р.), зберігся до нашого часу лише у вигляді руїн. Це був чотиристопний однокупольний храм, оточений галереями і прикрашений білокам'яною різьбою. Він є яскравим виразником галицької архітектурної школи, яка багато запозичувала з поширеного у Європі романського стилю.

Князі і бояри дбали, щоб у церквах були високохудожні ікони, прикрашені золотом, сріблом і коштовним камінням, а також шатами, виготовленими з дорогоцінних тканин і гаптованими золотом. Деякі дослідники припускають,

що палати князів і багатих вельмож прикрашались пишно і з великим культурним смаком.

У Галицько-Волинському князівстві високого рівня розвитку набув живопис. Істотний вплив на його розвиток зробив стиль візантійського живопису, який панував у ті часи не лише в старокіївській державі, але й по всій Європі. У Галицько-Волинському князівстві оздоблення інтер'єрів давньоруських палаців, храмів, княжих дворів здійснювалось мозаїками, фресками, різьбленим каменем, іконами. Видатною пам'яткою живопису тих часів є мініатюри в літописах і художнє оздоблення книг. Дослідники характеризують XII століття як початок самостійної художньої творчості в Україні.

Високого рівня на Галицько-Волинських землях досягло ювелірне та музичне мистецтво. Обробка дорогоцінних металів провадилась на досить високому рівні для того часу. Зокрема, використовувались технології — зернь, скань, чернь, карбування, інкрустація, тонке литво тощо. У Галицько-Волинському літописі розповідається про «славного співака» Митусу, який виконував пісні у супроводі арфи або лютні.

Питання для самостійного опрацювання

1. Візантійські впливи у давньоруській культурній спадщині.
2. Данило-Галицький як творець Галицько-Волинської держави.

Література: Основна: 1, 2, 7, 13, 19, 21.

Додаткова: 29, 30, 33, 36, 38, 62, 64, 66, 78.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

Розвиток української культури періоду пізнього Середньовіччя, Нової та Новітньої доби

Тема 4. Українська культура Литовсько-Польської доби

Лекція 1

План

1. Суспільно-політичні передумови формування культури Литовсько-Польської доби.
2. Релігійна ситуація на Україні в період Литви та Польщі.
3. Острозький осередок як альтернатива латиномовним вищим навчальним закладам.
4. Розвиток братств та братських шкіл.
5. Образотворче мистецтво та архітектура періоду Литовсько-Польської доби.

1. Суспільно-політичні передумови формування культури Литовсько-Польської доби

Першим кроком в даному дослідженні буде аналіз розвитку політичної і економічної ситуації на українських землях. Адже для того, щоб виявити

закономірності розвитку культури в той чи інший період необхідно дати загальну характеристику того періоду, виявити певні часові межі, детально описати всі будь-які значимі для культурного життя зміни.

Литовсько-Польська доба на території українських земель починається з середини XIV ст., тобто із утвердження на території колишньої Київської Русі влади молодого, нещодавно зміцнілого Великого князівства Литовського. Те, що Україна опинилася під владою саме цієї держави, було деякою мірою позитивним. Століттям раніше землі Київської Русі були пограбовані татаро-монгольською навалою і після неї ніяк не могли піднятися з руїн. Єдиним регіоном, де була на той час культура, є Галицько-Волинське князівство, яке могло проводити більш-менш незалежну від Золотої Орди політику і сприяти розвитку культури, зокрема будівництву, літописанню (відомий Галицько-Волинський літопис), прикладному мистецтву і т.д. Але після виснаження Галицько-Волинської держави в результаті міжусобних воєн та воєн з іншими державами, відбулося її включення до Польського королівства (Галичина в 1387р) і Великого Литовського князівства.

Позитивний аспект в пануванні Великого Литовського князівства на українських землях проявляється в тому, що принаймні на початку не відбувається ніякого нав'язування іноземних впливів чи пригнічення національної культури. Духовна спадщина Київської Русі виявилася багатшою за духовну спадщину литовців, які мали більш низький культурний рівень. Ось чому литовці переймають культуру місцевого населення. Їхнім гаслом було: *«ми старини не рушимо, а новини не уводимо»*. Це стосувалося майже всіх сфер суспільного й духовного життя місцевих земель, зокрема церковної (самі литовці були язичниками, тому вони охоче приймають православну віру) та правової (їхній кодекс, який потім отримає назву *«Литовські статуту»* редакції 1529 р, 1566 р. 1588 р. розроблявся на основі *«Руської правди»* Ярослава Мудрого). Тобто можна сказати, що литовська верхівка *«...ставали українськими або білоруськими князями, тільки з нової литовської династії, й по змозі старалися далі продовжувати давніші заведені порядки місцевого життя»* (М.Грушевський). Тобто тут можна побачити більш-менш вільний розвиток українських земель, а також збереження основного фундатора української культури – православної церкви константинопольського патріархату.

Але згодом становище Литви, а з ним і України, змінюється. Литва, як і будь-яка молода держава того часу, мала багато зовнішніх ворогів, а також боротьбу різних політичних угруповань всередині самої держави, що ніяк не додавало їй зміцнення й могутності. Для захисту від Тевтонського (згодом Ливонського) ордену і розквітнувшої на сході Московської держави, Литовське князівство змушене було укласти в 1385 р. *Кревську унію* із Польщею. А Польське королівство мало вже й іншу віру (католицьку), й іншу культуру (західноєвропейського зразка) й інше ставлення до українських земель (не лояльне, а справжнє експлуататорське).

Тепер доля українських земель залежить від співвідношення сил в Польсько-Литовському союзі. Польща все більше й більше починає “підминати” під себе Литву. Король Польський і одночасно великий князь Литовський Ягайло вихрещує нехрещену Литву на католицтво, а також проводить адміністративну реформу на території великого князівства Литовського та українських землях в його складі – удільні князівства були скасовані, залишилися лише окремі мастки та велика провінція Великого князівства литовського. І при наданні певних посад та маєностей починається надаватися перевага католикам, а на тих землях, що Польській короні належать, починається силоміць нав’язуватися католицька віра.

XV – середина XVI ст. – період політичної гри між Польщею та Литвою. То Литва користується більш широкими правами і проводить зовсім незалежну політику, не питаючись нічого в Польщі, то діє повністю за указом. Кревська ж унія розпалася після смерті Ягайла та його двоюрідного брата Вітовта, намісника Литви.

Польща постійно намагалася домогтися приєднання якомога більше українських земель до своєї території. Так в 1431 році відбулася війна за Волинь, а в 1461 року до Польщі було включено Белзьке князівство на правах воєводства. Те ж саме можна сказати і про Московське царство. В 1480-х – 90-х роках воно забирає собі Чернігівщину і Сіверщину.

Що стосується Закарпаття і Буковини, то вони перебували відповідно у складі Угорщини і Молдавії. Якщо Галичина, Волинь, Київщина та інші регіони мали певне культурне життя, то на Закарпатті, яке було у складі Угорського королівства, воно було майже зовсім задавлене. Що стосується Буковини, то якщо спочатку руська мова була основною мовою місцевого населення, то згодом починає все більше запроваджуватись румунська мова і домінувати румунський елемент у культурі.

Крім того українське населення постійно страждало від спустошливих набігів татарської орди. Після послаблення Золотої орди Кримське ханство відділилося від неї, а згодом прийняло васальну залежність від турків (Великої Порти). Основним засобом існування цієї держави були грабінництво північних для них земель (тобто українських) та торгівля невільниками, яких вони забирали там же. Саме з цим пов’язані перші згадки про козаків як оборонців кордонів від татар.

Те, що різні регіони України знаходилися під владою різних земель, не заважало культурному обміну між цими регіонами. Крім того, патріархальна замкнутість сільських громад, їхній традиційний уклад життя, підтримуваний традиційним світоглядом і обрядовістю, великою мірою стали запорукою культурної єдності всіх українських земель на рівні побутової культури.

Нову сторінку у політичному житті Польщі та Литви становить *Люблінська унія* 1596 року, яка, як і попередня, фактично нав’язується Великому князівству Литовському. Згідно з нею, Велике князівство Литовське зникає з політичної карти Європи і виникає єдина велика держава – Річ Посполита на чолі із польським королем. Литовське князівство зберігає певні ознаки державності,

але його територія зменшувалася наполовину – всі українські землі, які до унії знаходилися у складі Литви, переходили до складу Польщі, за Литвою лишалася Білорусія.

Українські землі перейшли до влади польських магнатів та шляхти. Тут повсюди встановлюється фільварково-панщинна система (велике землеволодіння), що зумовлено великим попитом на збіжжя у Європі. Це призводить до повсюдного закріпачення селянства, розвитку великого землевласництва та загальмування товарообміну між містом і селом.

Українське населення все більше диференціюється. Селяни як кріпаки стають повністю безправним класом. Вони – власність пана, їхнє призначення – тяжка праця, ніякого законного виходу для нього не було, лише втеча та повстання.

Міста в цей час почали здобувати магдебурзьке право, тобто право на самоврядування. Деякою мірою тут був і позитивний момент, але влада в містах належала поміщикам і шляхті, громадянських прав горожани (міщани) не мали. Така політика шкодила і економіці, і самому населенню міст. Проте саме у містах засновуються братства – громадські організації, одні з рушійних сил розвитку національної культури та освіти.

Виникає і розвивається окремий клас середніх і дрібних панів – шляхта, яка отримує великі права, право засідати у соймі (польському парламенті) та землі у власність. Якщо раніше кількість великих землевласників – магнатів була обмежена, то з появою нових земель у складі Польщі нових земель, панівний клас збільшується. Характерним є те, що всі привілеї і мастки надаються лише тим, хто перейшов у офіційну віру поляків – католицизм. Тому більшість українських панів стає католиками, приймає західну віру і, отже, західну культуру. Починається повсюдне ополячення та окатоличення українських земель. Даний процес перервав системне становлення та розвиток української нації за схемою «згори-вниз» саме тому, що перервався процес витворення української еліти як носія, зберігача та передавача з покоління в покоління українських цінностей. Цей процес призвів до того, що роль еліти поступово взяло на себе *козацтво*, проте це була «ситуативна» еліта, тобто процес формування української нації пійшов за схемою «знизу – догори».

Але залишається і не спольщена чи покатоличена українська шляхта, яка стає разом із братствами та православним духовенством провідним суспільним станом у формуванні і розвитку української культури.

Незважаючи на станову нерівність та тяжке економічне становище, позитивним є те, що майже всі українські землі були об'єднані у складі однієї держави. Це дає можливість різним станам і різним регіонам поступово з'єднати свої зусилля у піднесенні культури.

Кінець XVI – середина XVII століття – культурне відродження України. Намагання відродити національну культуру як основу збереження українського народу і як засіб протидії іноземному впливу, увінчуються успіхом. Вінцем цього відродження згодом стане Визвольна війна 1648 – 1654 рр. під приводом

Б. Хмельницького. А поки що починається повільний, але невпинний культурний розвиток в усіх куточках України.

Підсумовуючи, можна виділити позитивний момент у владі Великого князівства Литовського над українськими землями. Це дало поштовх до розвитку місцевої культури, накопичення певного потенціалу. Із включенням України до складу Польщі культурний стан її земель різко погіршився, Проте майже всі вони виявилися об'єднаними і мали змогу здійснювати культурний взаємозв'язок

2. Релігійна ситуація на Україні в період Литви та Польщі

Церква в XIV-XVII ст. часи є основним фундатором культури. Розвиток культури окремо і незалежно від церкви не можна уявити, оскільки вона перш за все є основою духовного життя людини. Цілком зрозуміло, що всі культурні процеси і всі поштовхи щодо культурного відродження починаються саме із православної церкви, вона є тією силою, яка підтримує українську культуру.

За часів Київської Русі панувала культура візантійського канону. Але згодом Візантійська імперія ослаблюється і втрачає свій авторитет. Згодом відбувається завоювання Візантії турками-османами, починається ісламізація Балканів. Це призводить:

- до зміни політичної ситуації в Європі, до занепаду культурного життя в усіх країнах, де культура Візантійської імперії була авторитетом;
- до зміцнення католицької церкви, яка стає об'єднуючим чинником для надання відсічі ісламу.

Константинопольський патріархат зберігається, можна говорити навіть про таке явище як «поствізантійська культура». Але в умовах неволі не можна говорити ні про який подальший якісний розвиток візантійської культури, тут мова вже йшла про те, щоб зберегти попередні надбання. Взагалі, цей період носить назву *«Велика церква в турецькому полоні»*.

Якщо православна церква підупадає, то католицька віра, яка є офіційною релігією майже всіх держав Західної Європи, навпаки набуває сили і більшого впливу, Разом із нею набуває впливу латинська культура західноєвропейського зразка. Церква сприймається більш зрозуміло і гармонійно, бо використовує на свою користь всі досягнення тодішнього мистецтва для натхнення людей. Крім того при католицькій церкві була більш прогресивна система освіти, яку забезпечувала діяльність різних впливових католицьких орденів: іезуїтів, францисканців, домініканців, бенедиктинців і т.д. Католицькі священники та богослови були більш освіченими, більше знали у богословських питаннях, мали добрі ораторські здібності, що дозволяло навертати все більшу кількість людей у католицьку віру.

Звичайно, такі зміни не могли не позначитися на культурному житті України. Ще під владою Великого князівства Литовського Польщею постійно здійснюються спроби нав'язати українським землям католицизм. Після Люблінської унії ці спроби набувають відкритого і рішучого характеру.

Всі привілеї та землі надаються лише католикам. Немає жодного православного, який міг би засідати в соїмі та мати впливову посаду. І в містах, і тим більше в селах православні не мали ніякого впливу.

Православна церква деякий час навіть не мала власної митрополії на території В 1469 р. стає автокефальною Київська митрополія, яка стане на довгий час духовним осередком Українсько-Білоруської православної віри.

Українська православна церква сама по собі знаходилася в занедбаному стані. Відбувалися постійні сварки між духовними особами, рядове духовенство у більшій своїй частині взагалі було неосвіченим і не могло конкурувати із католицькими священиками та місіонерами. До того ж світська влада присвоїла собі право «подавання», тобто надання церковних посад. Отримували церковні посади ті, хто чимось прислужився королеві чи ті, хто заплатив гроші. Таким чином на владцтва та архімандритства православні потрапляли люди, які не мали ніякої охоти до церковного життя, навіть посвячення не приймали, витрачали церковні гроші й мастки, збагачували ними своїх свояків і дітей. Отже православ'я поступово ставало вірою низів, оскільки не могло конкурувати і протистояти католицизмові в усіх аспектах.

Але саме духовенство як стан можна назвати першопочатківцями культурного відродження. Це закономірно, бо церква завжди була тією силою, яка оберігала культуру та духовне життя мирян, відігравала значну роль в духовному та ідеологічному русі. Вперше стало зрозуміло, що українсько-візантійська культура була *«в нових обставинах польсько-литовського державного життя все менше й менше користна, просто таки не придатна ні до чого поза церковним вжитком»* (М.Грушевський). Церковні ієпархії та єпископії, а також монастирі стають першими осередками книжності та освіти. При Києво-Печерському монастирі, який згодом отримав статус лаври, жило багато ченців-книжників. Саме там складено «Київо-Печерський Патерик» – збірку житій печерських отців, одну з історичних пам'яток тієї доби. На Закарпатті значними православними культурно-ідеологічними осередками тут виступають Мукачівський та Грушівський монастирі, на Буковині – монастирі в Путні та Воронці. Естафету потім у розвитку освітньої та книжної справи підхопили братства та деякі українські шляхтичі.

Після прийняття Люблінської унії спостерігалася церковна криза. Офіційно у Литовських статутах першої редакції за православними мирянами та духовенством закріплювалися такі ж самі права, як і за католиками, але на практиці це не здійснювалося. Поляки-католики взагалі не хотіли рахуватись із вірою більшої частини населення українських земель і намагалися силою насадити католицизм. Православні називалися у них «схизматики».

Але нові сформовані громадські організації – братства і деякі українські православні шляхтичі стають на захист православної віри. Разом із православним духовенством вони намагаються шукати шляхи виходу із церковної кризи. Зрозуміло було, що насильницьким заколотницьким шляхом нічого було не добитися. Тоді починають з'являтися ідеї щодо об'єднання двох церков. Ця ідея унії знаходить своїх прихильників, але знаходить й не менш

різких своїх супротивників. Ініціаторами унії були магнат Костянтин Острозький та львівський владика Гедеон Балабан. Поляки охоче підтримали ідею унії, що не можна сказати про більшість українців. Для них всі ті, хто висловлював позитивне ставлення до унії, ставали «антихристами» та «слугами диявола». Для Риму ж таке об'єднання двох церков означало лише засіб повного підпорядкування православної церкви папі Римському.

Розв'язка відбулась в 1596 році на соборі в *місті Бересті*. Там відбувалося скликання одночасно двох соборів – католицького та православного. Православний собор рішуче відмовлявся приймати унію, але це зробили й без нього на католицькому соборі, а потім проголосили це рішення обов'язковим для православного духовенства. Тепер лише уніатська церква могла вважатись державною. На релігійній карті України з'явилася нова церква – греко-католицька. Вона підпорядковувалася Папі Римському, приймала деякі католицькі догмати, такі як догмат про чистилище, але залишався майже повністю православний обряд. Цей момент можна назвати позитивним, бо не було радикальних змін для побутової релігійної свідомості.

Але ця подія не призвела до трансформації православної церкви в греко-католицьку. Піднімається гостра хвиля протесту проти унії, активізується рух громадських організацій, які стають на захист православної віри і роблять все, щоб підняти її з руїни. Починається хвиля *полемічної літератури*, в якій кожна сторона обґрунтовує свою точку зору, застосовуючи досить вагомі аргументи. Представники різних конфесій пишуть твори з метою обґрунтування своєї точки зору. Це не є просто богословська дискусійна література. Тут можна побачити крім догматичної та політичної дискусії справжнє емоційне обурення й неприйняття супротивника, гострі й яскраві епітети та порівняння, справжню магію слів. Більшість з цих творів – пам'ятки української літератури. Полемічна література з приводу *Берестейської унії* стає окремим жанром.

Активними учасниками полеміки є і представники Львівського братства (С. Зизаній), і представники Острозького гуртка (Г.Смотрицький, М.Смотрицький, Клірик Острозький) і священники-уніати (Іпатій Потій) і самотні непересічні особистості такі, як Іван Вишенський.

Полемічна література починається із твору ієзуїта Петра Скарги *«Про Єдність церкви божої»* (1587), в якому обґрунтовується, що єдиною церквою є католицька церква. Проти цього твору виступають Філает Бронський, Стефан Зизаній та інші захисники православної віри.

Захисники уніатської віри обґрунтовують єдність двох церков, критикуючи «схизму», зосереджують увагу на безладді, яке панувало у Руській церкві і тільки підпорядкування Римському престолу, на їхню думку, може привести все до ладу. Захисники православної віри обґрунтовують рівність двох церков і всіляко обурюються проти тих, хто порушив цю рівність, засуджують людську пиху й гординю як смертельні пороки, вимагають скасування унії. З обох сторін постійно летять прокльони, анафема та обіцянки «горіти в пеклі».

Найяскравішими пам'ятками полемічної літератури можна назвати «Апокризис» Христофора Філалета Бронського (1597), «Пересторогу» анонімного автора 1605, «Тренос» Мелетія Смотрицького (1610), «Писання до утеклих від православної віри єпископів» Івана Вишенського (1598), «Палінодія або книга оборони» (1616 –1622) Захарії Копистенського, праці Іпатія Потія : «Антикризис», «Єресь» (1608), «Гармонія» (1608), «Лист до Константина Острозького» 1598 та низка інших блискучих праць.

Полемічна література сприяла створенню нових аргументів на захист релігії, культурному взаємообміну, а також досягненню в галузі літератури.

Крім того, православна віра мала ще одних захисників – козацький стан. Так за часів прийняття Берестейської унії на захист православної віри виступив Северин Наливайко. Також можна згадати випадок, коли гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний разом з усім військом Запорозьким вступив до Київського братства й домігся присутності грецького духовенства на Україні.

Таким чином, на Україні на той час існували три церкви: католицька, православна, уніатська. Берестейська унія 1596 року виявилася невдалою спробою виходу з церковної кризи. Навпаки, вона ще більше поглибила її. Якщо раніше православне духовенство мало змогу отримувати певні кафедри, парафії, єпископії, то зараз це могли робити тільки уніати. Врешті-решт, Манявський скирт, який знаходився на Прикарпатті, залишився єдиним осередком православної віри.

Проте активізувався громадський рух на захист православної церкви. Стала зрозумілою необхідність реформи церкви, покращання стану православного духовенства, створення конкурентноспроможної поряд із католицькою системи освіти. Також було покінчено із двоєвір'ям. Православна церква починає поліпшувати свій стан завдяки підтримці частини свого духовенства, яке не перейшло на уніатство, братствам та козацтву, яке тоді поступово перетворювалося на військово-політичну силу.

3. Острозький осередок як альтернатива латиномовним вищим учбовим закладам

Культура візантійського зразка не відповідала реаліям тогочасного життя. Перш за все, це відбувалося тому, що вона не могла дати прогресивної системи освіти. Для отримання певних державних посад необхідно було володіння польською мовою, а іноді ще й латинською, чого не могли дати прості школи при православних церквах та монастирях. Це було досить відчутно у порівнянні з латинською системою освіти. Після прийняття Люблінської унії на Україну рушили не лише польські шляхтичі, але й безліч католицьких орденів, які почали відкривати свої місії. Особливо багато представництв відкривали іезуїти. При місіях відкривалися школи різних рівнів, в яких дітей виховували у дусі латинської культури та обертали на католицьку віру.

Поступово стає зрозумілою необхідність створення конкурентноспроможної прогресивної системи освіти як основи піднесення загального культурного рівня, а також створення нових книг. На Україні починає розвиватися

рукописання та перекладацька діяльність. Тематика книжок розширюється. Починають використовуватися праці російських літераторів (наприклад, з гуртка Максима Грека), відбувається звернення до західно-європейської духовної спадщини, також перекладаються церковні книги. Книги перекладаються не тільки на церковнослов'янську, але і на тогочасну українську мову. Характерною такою пам'яткою є рукописне *Пересопницьке Євангеліє*, складене в 1556 – 1561 рр. у Заславі при монастирі св. Трійці, що довгий час належало Пересопницькому монастирю на Волині. У Пересопницькому Євангелії широко використовується тогочасна термінологія, особливо волинський діалект. Пересопницьке Євангеліє здобуло славу не тільки взірця тогочасної української мови, а й пам'ятки українського мистецтва. Головний зміст орнаментики Пересопницького Євангелія — зображення української флори. Тобто тут можна побачити намагання викласти духовні надбання різних народів мовою, яка буде зрозуміла не лише церковнослужителям і найосвіченішим станам, а й іншим верствам населення

Першими осередками освітнього і культурного руху стають монастирі, про що йшла мова вище. Але поступово до цього процесу підключаються і миряни. Починають з'являтися певні культурні, освітні, книжні осередки при дворах шляхтичів, які з різних причин (релігійно-суб'єктивних, намагання завоювати популярність у масах, честолюбних намірів наслідувати меценатські вчинки магнатів, потреби ідеологічного протидіяння польсько-католицькій експансії, котра загрожувала становим інтересам феодалів) беруть участь у культурному русі на території українських земель. Починаються формування культурних осередків при княжих дворах.

Звичайно, такі осередки носили приватний, становий та розпорошений характер, але вони сприяли становленню та збагаченню української культури. Тут концентрувалось інтелектуальне життя, виховувались значні прошарки освічених людей.

Магнат Костянтин Іванович Острозький будує в Острозі, Вільносі, Межиріччі найбільші православні храми кінця XIV - поч.XV століття, надає перевагу монастирям, засновує в Острозі бібліотеку.

На кошти волинського маршалка П. Загоровського в с. Загорові було засновано осередок рукописання. Він же і подарував у тамтешній монастир шедевр українського рукописання – книгу «Апостол».

Першим найбільш значним культурним осередком можна вважати осередок в *Миляновичах*, заснований російським емігрантом Андрієм Курбським. До праці в цьому осередку були залучені російські інтелектуали, що проживали в Польщі та Литві, а також місцеві діячі. В Миляновичах велася перекладацька робота, діяла школа. Корінна відмінність цього осередку від вже існуючих полягала в тому, що тут була наявна власна програма розвитку, постійний склад світських науковців, велася активна пропаганда православ'я, відбувалося налагодження зв'язків з іншими слов'янськими народами, а також поширення книжок, виданих в Миляновичах, на території Білорусії, Росії, Балканських країн.

Але найзначнішим культурним осередком ми можемо назвати Острозький осередок, який виник на Волині в місті Острозі при дворі українського шляхтича Костянтина – Василя Острозького. В 1570-х роках він засновує в Острозі колегіум на кошти своєї племінниці Галшки Острозької, яка в своєму заповіті висловила бажання, щоб на її кошти була збудована школа для навчання в ній як і шляхетських дітей, так і дітей простих людей.

Заснований в Острозі колегіум стає закладом дуже високого рівня за що він і зберігся в історії під назвою «*Острозька Академія*». При організації колегіуму зразком стали приватні католицькі і протестантські освітні осередки Європи. В основу було покладено вивчення «*семи вільних мистецтв*»: «*трівіуму*» (граматика, риторика, діалектика) та «*квадрівіуму*» (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Також було активне використання спадщини візантійської культури та національних здобутків. Навчання тут велось на трьох мовах: церковнослов'янській, грецькій та латинській. Для найобдарованіших студентів викладачами читалися спеціальні курси, давалася базова філософська освіта.

Першим ректором Острозької Академії був *Герасим Смотрицький*. Тут працювали відомі вітчизняні викладачі такі, як Христофор Філалет Бронський, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Олексій Мотовило, Мелетій Смотрицький, які були також відомими громадськими діячами та полемістами. Крім того, до Острога запрошувалися викладати й іноземні спеціалісти: білорус Тимофій Михайлович-Аннич, болгарин Діонісій Раллі, греки Никифор Парасхес та Кирило Лукаріс, поляк Ян Лятош і т.д.

Згодом при Острозькій Академії засновується друкарня. Засновником друкарської справи на Україні був росіянин Іван Федоров. Приїхавши з Росії, він спочатку працював у власній друкарні в м. Заблудові, потім співпрацював у Львові з львівськими братствами, але не маючи коштів на життя і власну справу, подався в Острог до князя Костянтина. Першою друкованою працею, випущеною в Острозькій друкарні, був «*Буквар*» 1578р. для навчання дітей молодших класів. Згодом випускається «*Новий завіт з Псалтирем*» (1580 р), призначений не для літургії, а для індивідуального ознайомлення, друкарська справа набуває при Острозькій Академії найбільшого розміру.

Найвідомішим твором, випущеним в острозькій друкарні, є *Острозька Біблія 1581 року* – одна з основних пам'яток української культури. Підготовка до видання Острозької Біблії тривала декілька років. Справа в тому, що на грецькій мові не було повного зібрання всіх частин Біблії. Тому спочатку велася збирацька робота, потім перекладацька, а потім й видавницька. Над нею працювало 72 перекладачі і була ця книга обсягом 1252сторінки. Це була перша догматична книга, перекладена і видана українською мовою.

Острозький осередок прославився також своєю музичною культурою. Звідси має походження відомий «острозький напів». Ректор опікувався над хором при Богоявленському соборі, набуває розвитку також світська музика. В Острозі виникає навіть музичний цех.

Високий рівень освіти і видавничої справи сприяв піднесенню міжнародного авторитету Острозької Академії. До Академії приїжджають

навчатися діти з інших слов'янських та інших країн. Також зв'язок з Острогом починають підтримувати майже всі антипольські і антикатолицькі центри, які існують на українських землях і поза її межами. Серед них є як і православні (Києво-Печерська лавра, Унівський і Крехівський монастирі на Львівщині, Манявський скит, братства міст України та Білорусії, Афонський монастир у Греції), так і протестантські (соціани та антитринітарії). Острог стає центром вітчизняного та міжнародного спілкування. Крім того, багато учасників острозького гуртка є відомими полемістами.

Діяльність Острозької Академії сприяла піднесенню народної освіти, науки та культури на дуже високий рівень, а також зробила дуже великий крок у налагодженні міжнародних зв'язків та згуртуванні антикатолицьких сил. Але після смерті Костянтина-Василя Острозького Острозька Академія почала занепадати, а згодом взагалі була перетворена його племінницею-католицкою на іезуїтську колегію.

4. Розвиток братств та братських шкіл

Одним із істотних чинників українського релігійного і національно-культурного відродження стали *братства* і засновані їм школи та друкарні.

Братства – громадські організації, які ставали на захист православної віри. Заснуються вони у містах, є трансформаціями цехових ремісничих братств, які здавна існували в середньовічних містах. Поширений був також звичай відмічати релігійні свята та влаштовувати бенкети «братствами».

Але братства, про які вестиметься мова зараз – зовсім інші братства. Це цивільні організації, які мають свій власний статут та свої принципи організації, які вони розробляли на основі міського самоврядування, такі собі маленькі республіки. Братства виникають в першій половині XVI століття і тільки на території України і Білорусії, вони не виникають в католицьких країнах. Виникають перші братства здебільшого при церквах, але діють вони як світські організації. Найвпливовішим братством поступово стає Успенське братство, яке виникло у Львові при Успенській церкві. В 1585р. воно розробило статут своєї організації.

Соціальний склад різних братств не був однаковим і з часом змінювався. Львівське Успенське братство часу своєї найбільшої активності (кінець XVI – поч. XVII ст) об'єднувало переважно представників середніх верств міського населення. У другій чверті XVII ст. керівні позиції Успенського братства належали найзаможнішим українським та грецьким купцям. Першими керівниками Львівського братства були Юрій та Іван Рогатинці, Іван та Дмитро Красовські, Лесько Малецький та ін.

Основним завданням братств був захист православної віри. Вони також розуміли, що православна церква буде здатна боротися проти католицизму тільки якщо підняти її авторитет. Тому, по-перше, братчики перш за все встановлюють «залізний порядок» всередині своєї організації, забороняють бенкети та гулянки.

Інший крок, який роблять братства, це проголошують своїм обов'язком наглядати за православним духовенством і навіть контролювати його. Успенське братство пішло в цьому найдалше. Під час приїзду константинопольського патріарху Іеремії до Львова, вони домагаються Ставропігії, тобто підпорядкування не місцевому владиці, а безпосередньо Константинопольському патріарху.

Другим обов'язком братчиків було піклування про освіту. Церква без освіти, вважали вони, безсильна. Майже при кожному братстві була заснована школа. Найвідоміші школи були при Вільнюському і Успенському (Львівському) братствах. Львівська братська школа стала другою в Україні православною школою вищого, ніж початкового, рівня. 1577 року було отримано дозвіл на викладання «семи вільних мистецтв», які складались з предметів «тривіума» – граматики, риторики, діалектики та «квадривіума» – арифметики, геометрії, астрономії, музики. Поряд з церковнослов'янською й грецькою вивчали польську та слов'янську мови. Першими керівниками львівської школи були Стефан Зизаній і грецький єпископ Арсеній. Опікунами школи були старшини братства. Найхарактернішою ознакою братської школи був її вестановий характер. Діяла початкова школа, а також вища школа. Деякі учні мешкали в бурсі, яка знаходилась при школі. При братствах були й школи вищого ступеня, учні яких називалися спудеями. Вони не тільки самі вчилися, але й займалися репетиторською чи навіть викладацькою діяльністю. Рівень освіти був настільки високим, що декого з них запрошували викладати грецьку, латинську та слов'янські мови до інших міст або призначали братськими проповідниками.

При братстві також діяла друкарня. Для високого рівня викладання потрібні були підручники. Школа ж в свою чергу приваблювала до друкарні освічених людей, які могли стати редакторами друкованих видань. В 1609 році у Львівській друкарні був виданий збірник «О воспитанії чад», який крім практичних настанов доводив необхідність освіти, посилаючись на церковні авторитети, наприклад на Іоана Златоуста. Згодом тут друкувалися твори полемічної літератури.

Школа Успенського братства сприяла поширенню братських шкіл на території України. Заснуються школи в Стрию, Перемишлі, Бресті, Рогатині. В 1615 році засновується Київське Богоявленське братство і одночасно Київська братська школа, яка став «праматір'ю» майбутньої Києво-Могилянської Академії.

Після прийняття Берестейської унії братство починає боротися з унією всіма можливими засобами, гостро критикуючи тих, хто став на бік уніатів. Стефана Зизанія навіть було відлучено від церкви за «богохульні» твори проповіді. Братства були тієї культурною силою, яка підтримувала православну церкву весь час, поступове занепадання братств призвело до втрати православною церквою своїх позицій на західноукраїнських землях.

5. Образотворче мистецтво та архітектура періоду Литовсько - Польської доби

Ренесанс в українській культурі був своєрідним і як історичний етап хронологічно не збігався з італійським або західноєвропейським Відродженням. Ренесанс почав торувати свій шлях в українських землях вже на початку XVI ст. Однак лише в другій половині XVI ст. та в перші роки XVII ст. прояви *Ренесансу* стали досить помітними. Причина такого відставання була насамперед пов'язана із занепадом внаслідок монголо-татарської навали однієї з найрозвинутіших держав Середньовіччя – Київської Русі. На українських землях була на довгий час загальмована культурна еволюція. Були знищені головні культурні центри, втрачена культурна еліта. Проте слід відзначити і позитивний польський вплив у поширенні ідей Відродження в землях України, що були в той час у складі Речі Посполитої. Спільними здобутками тут можна вважати формування нових рис гуманістичної шляхетської культури, досягнення в галузях містобудування, архітектури, скульптури, живопису. Водночас специфічна ренесансність української культури кінця XVI – XVII ст. полягала у прагненні звільнитись від польської «культурної опіки».

Вплив містобудівної та архітектурної практики європейського Відродження позначився на українських землях вже на початку XVI ст. Кращі умови для цього були в західноукраїнських землях, де відбудовуються старі та закладаються нові міста, основою яких часто були магнатські фортеці, такі як Броди, Жовква, Бережани, Меджибож, Тернопіль та ін. Регулярне планування відповідно до ренесансних вимог характерне насамперед для Львова і Кам'янця-Подільського. У плані кожне місто мало вигляд прямокутника, поділеного на частини – місця проживання основних громад – руської, польської, вірменської. У центрі кожної частини - ринкова площа, від якої паралельно розходяться вулиці, у центрі міста – велика площа з ратушею. У Львові основні в'їзні брами сполучилися широкими магістралями, що було одним з найпрогресивніших прикладів у тогочасному європейському містобудуванні. Практика планування львівського середмістя була втілена у створенні центру в м. Жовква архітектором Павлом Щасливим, вихідцем з Північної Італії.

З глибоким розумінням засад ренесансного мистецтва були оновлені у другій половині XVI ст. форми середньовічного замку в м. Острозі, що перетворився на справжній ренесансний центр у Східній Європі і заслужено називався «*волинськими Афінами*». Найкращі споруди замку – Кругла Башта і Луцька брама без перебільшення належать до визначних споруд Європи доби Відродження.

Одночасно з острозьким перебудовується замок у Кам'янці-Подільському. Тут впроваджений новий тип фортифікації – бастіонна система, що складалася з себе численних башт, бастіонів, складних шлюзових споруд. Усі вони виконують не лише утилітарну, а й певну естетичну функцію. Споруди прикрашені кам'яною різьбою в ренесансному стилі, чорно-білими орнаментами в техніці *сграфіто* (спосіб декоративного оздоблення стін

споруд шляхом продряпування певного малюнка по верхньому тонкому шару штукатурки до нижнього шару, що має інший колір), *аркатурними фризами* (ряд невеликих арок, що прикрашають стіни) тощо.

На 70-90-ті роки XVI ст. припадає найбільший розквіт громадянського та культового будівництва в ренесансному стилі у Львові. Створюється ансамбль будинків на площі Ринок, перлиною якого вважається «*Чорна кам'яниця*» (1588-1589, архітектор П. Римлянин та ін.), *Успенська церква* (архітектори П. Римлянин, А. Прихильний), *вежа Корнякта* архітектор П. Барбон), каплиця Трьох Святителів (архітектор П. Красовський)

З архітектурою був пов'язаний розвиток українського кам'яного різьблення. Найхарактернішим прикладом гармонійного поєднання архітектури, скульптури, орнаментів з каменю, де сполучаються ренесансні та українські народні мотиви, є львівські усипальниці - *каплиця Камтіанів* та *каплиця Боїмів* (обидві – початок XVII ст., архітектори і скульптори П. Римлянин, А. Бемер, Г. Горст та ін.)

Надгробний пам'ятник в усипальниці королів, магнатів, багатих городян стає одним з характерних зразків реалістичної ренесансної скульптури як в Італії, так згодом і в Україні. З XVI ст. було вироблено навіть певну систему такого монумента, що складався з скульптурного зображення померлого, який ніби спочиває, лежачи на саркофазі, обрамленому вибагливими архітектурно-орнаментальними композиціями. До кращих зразків такої скульптури належать надгробки князів Сиявських з церкви-усипальниці м. Бережани (70-80-ті роки XVI ст., скульптор Й. Пфістер та Г. Горст), князя К. Острозького (1579), що знаходився в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

У другій половині XVI ст. ренесансні впливи стають відчутними і в українському малярстві. У цей час основними його видами залишаються настінний розпис та іконопис, однак поряд з ними виникають нові жанри – портрет, історичний живопис, в іконах і фресках зростає інтерес художника до реалістичного зображення персонажів, показу побутових сцен, краєвиду. На жаль, кращі фрескові розписи того часу майже не збереглися. Водночас навіть у такому консервативному виді мистецтва, як іконопис ознаки Ренесансу очевидні.

Наприкінці XVI ст. вже не тільки священнослужителі визначали ідейно-художню скерованість іконопису, а й активні демократичні верстви – українське міщанство, що об'єднувалось у братства. Ця суспільна і культурна сила внесла в живопис нове світосприйняття, наповнила його громадянськими ідеями, пафосом національно-визвольної боротьби.

Справжніми шедеврами українського мистецтва початку XVII ст., пронизаними ідеями Відродження, є три іконостаси: *П'ятницької* та *Успенської* церков у Львові та церкви *Святого Духа* в Рогатині. У створенні обох львівських іконостасів, ймовірно, брали участь видатні українські майстри Лаврентій Пухало і Федор Сенькович. Образи Ісуса, апостолів, інших персонажів П'ятницького іконостаса надзвичайно реалістичні, окремі

евангельські сцени відверто трактуються в душі боротьби з католицизмом та уніатством.

В образах Святодухівського іконостасу ренесансний гуманізм як свідчення духовної сили особистості досяг своєї найвищої вершини в українському малярстві. У створенні цього мистецького шедевра брали участь невідомі майстри львівської школи другої чверті XVII ст., але вони були обізнані із західноєвропейським ренесансним мистецтвом. Центральна постать іконостасу – Христос – активна особистість, людина імпульсивної думки і палкого темпераменту; образи архангелів сповнені молодечого завзяття та героїчного пориву. З великою майстерністю передано образ біблійного мудреця Мельхіседека. Його фігура ніби випромінює внутрішню силу, впевненість у собі, тверді переконання.

Портретний живопис другої половини XVI ст. поступово висувається на одне з провідних місць у малярстві. Серед відомих світських портретів, виконаних у реалістичному ренесансному душі, – зображення Стефана Баторія (1576), створене львів'янином Стефановичем, портрети воєводи Івана Даниловича (1620), знатних міщан Костянтина та Олександра Корняктів (20–30 роки XVII ст.). До останніх зразків ренесансного портрета відносять також твори київської художньої школи 40-х років XVII ст. – це зображення Петра Могили, Захарія Копистенського, Єлисея Плетенецького та інших

Питання для самостійного опрацювання:

1. Конфесійна та етнічна строкатість міської культури.
2. Формування української шляхти.

Література: Основна: 3, 8, 11, 13, 14, 19, 23.

Додаткова: 44, 46, 47, 44, 58, 59, 65, 87.

Тема 5. Українська культура доби козаччини.

Культура та мистецтво бароко

Лекція 1

План

1. Суспільно-політичні передумови формування козацького типу української культури.
2. Особливості пісенно-поетичної творчості козацької доби. Народні думи, історичні пісні. Кобзарство.
3. Світоглядні засади українського бароко.
4. Розвиток освіти і наукових знань в Україні др. пол. XVII – XVIII ст. Києво-Могилянська академія.
5. Бароко в українській архітектурі та живописі.
6. Українська література др. пол. XVII – XVIII ст. Розвиток театру та музики в Україні др. пол. XVII – XVIII ст.

1. Суспільно-політичні передумови формування козацького типу української культури

На межі XVI і XVII ст. у суспільне і духовне життя України наче увірвався вітер змін. Буквально на очах одного-двох поколінь іншими ставали політичні реалії, спосіб життя, спосіб мислення. Змінився менталітет українців, бо став відчутним зв'язок часів: Україна – правонаступниця Київської Русі – відновлювала свою державність, школу, мову, храми. Її художній геній породжував літературу, музику, живопис і архітектуру, в яких риси європейського Нового часу поєдналися з національною специфікою і проблематикою. І все це стало можливим завдяки зрслій вазі й авторитетові, а відтак і діяльності *козацтва*.

На початок XVII ст. козацтво виступає вже добре зорганізованою національно-політичною силою, з якою мусив рахуватися світ. Незникаюча воєнна загроза, що протягом майже двох століть тримала українських чоловіків у напрузі, виробила постійну готовність до опору, відповідну психологічну установку. Добровільне позбавлення себе затишку і природних домашніх радощів, готовність служити високій ідеї, громаді, ставати на захист слабкого і гнаного – це справді лицарство. Козак – герой, завжди готовий до подвигу, над усе відданий козацькому братству. В українській ментальності поняття «козак» розуміється як «справжній чоловік» – мужній, з високим почуттям власної гідності, розумний. Отже, саме козацтву стало під силу взяти на себе оборону віри і прав, культури українського народу.

В XVII – XVIII ст. Україна жила як самостійна держава: обраний гетьман правив із радою старшин й військовою радою. Україна поділялася на полки. Кожний полк поділявся на сотні, до яких належали міста, містечка, села. Козаки, що жили в тій сотні, обирали сотника. Сотники з іншою полковою старшиною та козаками полку обирали полковника. Старшина й козаки з усіх полків на військовій раді обирали гетьмана. Сотник у своїй сотні, а полковник у полку мали владу не тільки над козаками, але й над усіма людьми, що жили на відповідній території. Міста мали власний суд і управу (магістрат чи ратушу), хоча з певними справами могли звертатися до полковника або й до гетьмана. Важливі справи полковник мав вирішувати на нараді з полковою старшиною, а гетьман із генеральною. У найважливіших випадках гетьман скликав не лише полковників і старшину, а й військову раду – простих козаків з полків. Військова рада могла скинути й гетьмана.

Козацтво протягом півтора століть відіграло не тільки визначну політичну роль захисника прав українського народу, а й сили, що яскраво виявила себе у культурній розбудові держави. Саме з козацького середовища вийшла нова національна аристократія, яка взяла на себе утвердження власної державності, розвиток освіти, спорудження та реконструкцію храмів, будівництво громадських споруд, опікування мистецтвом тощо.

Козацька старшина організувала школи і майстерні при монастирях. Почалося ж з того, що у 1620 р. до Київського братства записався гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний разом з Військом Запорозьким. Ставши

ктитором (попечителем) Києво-братського монастиря, гетьман подбав про створення при ньому школи. За прикладом гетьмана кожен козацький воєначальник ставав ктитором якогось монастиря, церкви і дарував кошти на будівництво іконописних та ремісничих майстерень.

В умовах боротьби за розбудову державності і культури – змужнів інтелект нації, зродилася когорта видатних її діячів – Михайло Дорошенко, Кшиштоф Косинський, Іван Сулима, Пилип Орлик, Петро Могила, Іван Мазепа. Деякі належали вже культурній добі бароко. Саме козацькі часи в історії називають «*козацьке бароко*» через такі причини:

по-перше, козацтво того часу було носієм нового художнього смаку;

по-друге, воно виступало в ролі основного і багатого замовника;

по-третє, козацтво мало власне творче середовище;

по-четверте, воно виступало творцем художніх цінностей (козацькі думи, пісні, поеми, козацький танок, портрет, ікони, козацькі собори).

Поступово російський уряд робить все для знищення козацтва – 1720 року з'являється перший указ проти української мови; 1764 р. касують гетьманство; 1775 р. – зруйнування Січі, 1783 р. – жалувана грамота дворянству і запровадження панщини.

2. Особливості пісенно-поетичної творчості козацької доби.

Народні думи, історичні пісні. Кобзарство

У козацько-гетьманський період набула розвитку культура запорізьких козаків. В добу козацької культури виникло мистецтво кобзарів – творців українського героїчного епосу, історичних пісень. В ХУ столітті кобза стала народним музичним інструментом. На початку ХУІІ століття вдосконалену кобзу назвали бандурою. В Запорізькій Січі зародився тип кобзаря-професіонала. Після ліквідації Запорізької Січі кобзарі (бандуристи) почали мандрувати по українських землях. Вони перетворились на своєрідних наставників українського народу, які зберігали історичну пам'ять. Вчилися своєму мистецтву бандуристи в цехових об'єднаннях – братствах. Такі цехи – школи поширились у ХІХ столітті.

З мистецтвом кобзарів пов'язана українська народна поезія, яка відігравала значну роль у формуванні української культури. В козацьку добу вона розвивалась у формі думи. *Дума* – це українська епічна пісня. В ній розповідалося про минулі або сучасні події у житті народу.

Одночасно виникла і така форма усної поетичної творчості, як історична пісня-балада. В думах і баладах віддзеркалювалась героїчна боротьба українського народу проти турецьких, татарських, польських поневолювачів, протест проти панського гніту. В них прославлялися народні герої, розповідалось про народне життя.

Впродовж багатоголіткового періоду національно-визвольної боротьби український народ поряд з піснями творив думу – героїчну, драматизовану і водночас пройняту великим ліризмом поезію. Вони мали своєрідну художню форму і виконувалися під акомпанемент бандури (кобзи) або ліри.

У січовій музичній школі, де навчали «вокальних муз» і «церковного співу», були створені спеціальні групи виконавців — лицедіїв, котрі ставили народні лялькові видовища під назвою «*Вертеп*» у супроводі троїстих музик. У цих виставах головна роль належала козаку-запорожцю, який добре грав на бандурі, співав і танцював. У монологіях, піснях і танцях самодіяльні артисти висловлювали думки і сподівання, близькі українському народові. Все це сприяло популяризації вертепної драми в художньому побуті українського народу.

Досить популярними для тієї доби були вірші і пісні на громадсько-політичні теми, що відображали найголовніші події того часу. У другій половині XVII ст. з'явилися думи й історичні пісні про участь козаків у війні 1648 – 1657 рр., про Б. Хмельницького та його сподвижників.

Думи і народні пісні набули активно дієвого характеру завдяки «кобзарям», які часто не лише виконували, а й творили музику. Кобзарство – це своєрідне явище української народної культури, визначне мистецьке досягнення запорозького козацтва. Кобзарям належить славне місце в історії духовної культури українського народу.

3. Світоглядні засади українського бароко

Бароко (*barocco* – вигадливий, химерний) – важливий етап всієї загальнолюдської культури XVI—XVII ст. Це перехід від епохи Відродження до нової якості світосприймання, мислення, творчості.

В історії західноєвропейської культури бароко прийшло на зміну Відродженню, заперечуючи певною мірою його духовні відкриття. Світовідчуття і світорозуміння, що живило барокову культуру, стало своєрідною реакцією на ренесансне світобачення, що ґрунтувалося на безмежній вірі у розумність і логічність світу, його гармонійність, в те, що людина є мірою всіх речей. Світобачення XVII ст. пройняте відчуттям трагічної суперечливості людини і світу, в якому вона є розчинею в його багатоманітності, підпорядкованою середовищу, суспільству, державі.

Дійсність викликає у майстрів бароко як захоплення, так і велику печаль. Звідси характерні риси барокового світовідчуття: неспокій, поривання, почуття потужності і ніби недовершеності, намагання поєднати протилежності, навіть суперечності. Тому і в українському бароковому мистецтві співіснують прагнення неможливого й песимізм; пафос боротьби і перемоги та примирення з думкою, що зло сильніше за добро, а смерть сильніша від життя; звеличування слави і сум, образа за людей, охоплених марнославством, марнотою марног.

У Західній Європі це – дворянський стиль і переважно світське мистецтво. У живопису віддається перевага мальовничості, світлотіньовим контрастам, за допомогою яких і ліпиться форма. Бароко порушує принципи розподілу простору на плани, принцип прямої лінійної перспективи – для посилення глибинності, ілюзії безмежності. У релігійних сюжетах виявляється інтерес до чудес, мучеництва, де яскраво могли виявити себе улюблені в цьому стилі

гіперболічність та патетика. В архітектурі – тяжіння до ансамблю, до організації простору: міські площі, палаци, сходи, фонтани, паркові тераси, басейни, міські та замські резиденції побудовані на синтезі архітектури й скульптури, підпорядковані загальному декоративному оформленню.

Місце і час розвитку бароко в Європі – країни, де перемогли феодальні сили й католицька церква. Серед країн православно-слов'янського регіону мистецтво бароко набуло найвищого розквіту саме в Україні. На відміну від західноєвропейського і російського, українське бароко – не аристократичний стиль, всі інші види барокового мистецтва мають безпосередній зв'язок з народною творчістю і народною свідомістю.

Як художній стиль бароко дало можливість найповнішого самовираження української людини тієї драматичної і реформаторської доби передусім завдяки своєму філософському підґрунтю, яке в українському варіанті виявило себе чи не найповніше. Реалістичне світобачення для барокової свідомості нехарактерне. Світ у більшості творів постає сповненим містики, гіпербол, темних метафор, важко розгадуваних алюзій, надмірно емоційних станів, а часом і просто *фантасмагоричним*. Та й свідомість того часу тяжіє до таємниць і чудес. Дослідники відзначають як у Європі взагалі, так і в Україні, дивовижну забобонність найширших верств населення – від еліти до простолюду. Це типово *барокове світовідчуття*. В одній з українських хронік, написаних невідомим автором з Острога між 1637 і 1647 роками, описано шість «див»: тут і таємничі письмена на будівлях іновірців, і ангели з оголеними мечами, і свічки, що самі собою спалахують на церковних банях, і відьми, які спричиняють мор, і диявольські наслання через сушені жаб'ячі лапки, і зачарований Острозький замок.

Що ж до менталітету нашого народу, то вкрай нестабільною історичною долею, вічними випробуваннями, широкими зв'язками із різними країнами і різноманітними природними умовами віками в нього закладалося уявлення про світ безмежний, багатоманітний, неосяжний і суперечливий. Меланхолійність, властива певною мірою українській душі, теж ґрунтується на уявленні про світ непростий, втаємничений, такий, у якому діють різні сили.

Таке світорозуміння відбилосся й на художній картині світу, створюваній українськими і народними, і професійними митцями у XVI – XVII століттях. У ній знаходилося місце для різних моментів: фантастичних мотивацій, міфічних, релігійних та містичних уявлень, осянянь, прозріннь тощо. Все це було пошуком небуденної правди життя, глибинного духовного сенсу історичного процесу. Мистецтво бароко наче зазирнуло у глибини людської душі, відобразило її світло й темряву – саме світлотінь стала у європейському та й українському бароко одним із головних художніх прийомів. Культура бароко широко відчинила двері перед фантазією, усіма її химерами і найнеймовірнішими сновидними.

Часто художники прагнули відтворити образно абстрактні поняття – смирення, совість, добродійність, честь, геройство, жертвність. Художник цієї доби вірив у всемогутність образного мислення і тому сміливо поєднував

умовне з реальним, стягував різнопросторові і різночасові сюжети в один час і простір, сміливо зображував Діву Марію з гострими мечами в серці (емблема сердечних ран) чи Христа у вигляді міфічного птаха Пелікана (символ самопожертви). Звідси бере свій початок прагнення емблематичного осягнення світу – всього видимого і невидимого в ньому.

У бароковому мистецтві реальність органічно поєднана з алегоріями, метафорами, гіперболами та іншими засобами асоціативної побудови образу. Представники західних шкіл виробили цілий арсенал метафор, символів, гіпербол, літот тощо – для творів персоналістського характеру, які через алегорії підкреслювали певні важливі риси явищ чи осіб. Українська свідомість – в умовах творення нових національних цінностей, героїв, національної еліти – теж йшла тим самим шляхом, алегорично унаочнюючи риси шановних гетьманів і полковників, діячів церкви, працівників на духовній і культурній нивах. Оригінальні асоціативні образи знаходимо в українському фольклорі.

Символічний код мали всі види мистецтва. У різдвяних, великодніх історичних драмах (наприклад, у Г. Кониського, М. Довгалевського, Ф. Прокоповича) велику роль відіграє символіка чисел – три, чотири, п'ять, сім, дев'ять, дванадцять. Вони визначали кількість дій у драмі, кількість персонажів, виходів героя на сцену, повторів. Символіка чисел у бароко ґрунтується, звичайно, на Біблії: число три пов'язується з триєдністю Бога, чотири — з чотирма євангелістами (чотирима сторонами світу), сім — із символом святості тощо. Символіка чисел, а також геометричних фігур відбилася і на принципах композиції деяких творів українського живопису, графіки, різьби, архітектури. Типовою схемою їх побудови був рівнобедрений трикутник. Ретельно добиралася також кількість персонажів, визначався порядок їх розташування в трикутній композиції.

Якщо говорити про естетичні особливості українського бароко, то це багатобарвність, контрастність, мальовничість, посилена декоративність, динамізм, численна кількість іносказань і головне – небачена вигадливість форми. Характерні такі особливості української художньої системи, як мистецький та ідейний синкретизм, органічне поєднання слова і обряду, ритміки і слова, віри й знання, прагнення творити дійсність у світлі мрії, але й високого ідеалу.

4. Розвиток освіти і наукових знань в Україні др. пол. XVII – XVIII ст.

Києво-Могилянська академія

XVII – XVIII ст. в Україні знаменувалися підйомом національного інтелекту, що був спричинений досягненнями в розвитку національної системи освіти. Вона складалася з початкової, середньої та вищої ланки. Початкову освіту можна було отримати в досить розвинутій мережі братських, церковних, монастирських, січових (при полкових козацьких канцеляріях) шкіл. Усі діти, навіть сироти, навчалися грамоті, були писемними. Також існували школи грамоти при церквах. Початковій грамоті навчали й мандрівні дяки.

Середня ланка освітніх закладів була представлена народними училищами, семінаріями, колегіумами. Центром вищої освіти й науки в Україні стала Києво-Могилянська академія. Усі типи навчальних закладів сприяли підвищенню освітнього рівня населення. За неповними даними, у Слобідській Україні в 1732 р. діяло 129 шкіл, у 1740 – 1748 рр. у семи з десяти полків Гетьманщини налічувалося 866 шкіл. На землях Війська Запорозького мала добру славу січова школа, де навчалися діти з різних міст. Сільські та міські школи утримувалися громадою.

У західноукраїнських землях православні братські школи, що виникли при церквах, занепадають. На їх місці створюються уніатські школи, підпорядковані ордену Василіан, які були призначені для шляхетської молоді й виховували її в католицькому дусі. Едукаційна комісія (1773) – перше в Європі міністерство народної освіти здійснила реформу шкільної справи, виробила єдиний шкільний статут, надала школам державний статус та виділила грошову допомогу. На Лівобережжі, Слобожанщині, в Києві існували тільки православні школи. Проте початкові школи в Україні не здобули сталого організації і з кінця XVIII ст. початкова сільська освіта почала занепадати, що було пов'язано з закріпаченням селян.

Центром освітнього, наукового і культурного життя в Україні була Києво-Могилянська школа (з 1633 колегіями) заснована в 1632 р. митрополитом Петром Могилою. Завдяки гетьману Івану Мазепі в 1701 р. за царським указом одержала статус академії. Дозволялося включати до навчальних програм курс богослов'я та організовувати внутрішнє життя на засадах самоврядування за зразком ВНЗ Європи.

За гетьманування Івана Мазепи для Києво-Могилянської академії спорудили будинок, кількість студентів досягла 2 тис., пізніше 500 – 1200, вікових обмежень не було. Для бідних учнів при академії існувала бурса. Академія була світським демократичним всестановим навчальним закладом.

За змістом навчальних програм і рівнем викладання академія відповідала вимогам європейської вищої освіти. Повний курс навчання тривав 12 років і поділявся на вісім класів. Вищим ступенем навчання були «школи риторики і поетики» (вивчалися науки гуманітарного циклу), дворічна «школа філософії» (гуманітарні й природничі науки), чотирирічна «школа богослов'я». В академії навчали граматиці, риториці, філософії й богослов'ю; мовам – слов'яно-руській (тодішній українській літературній), грецькій, латині, польській; літературі – класичній грецькій і римській, частково - середньовічній; поетичному і риторичному мистецтву; історії, географії. Лекції викладалися переважно латиною. З поглибленням зв'язків з Західною Європою вивчалася німецька, французька, старослов'янська мови, і академія.

У Києво-Могилянській академії працювали видатні вчені, письменники, митці: Л. Баранович, В. Ясинський, Д. Туптало, Ф. Прокопович, С. Полоцький, Г. Кониський, І. Гізель та ін. З неї вийшли філософи й державні діячі, поети й історики, композитори й медики, полководці та юристи, серед них - історик І. Гізель, поет, вчений Ф. Прокопович, письменник і філософ Г. Сковорода,

гетьман України І. Самойлович. Професори не обмежувались викладанням загальноприйнятих курсів, а самостійно розробляли проблеми логіки, семіотики, психології та інших наук. В академії проводилися публічні наукові виступи, ставилися вистави. Історія зберігла свідчення, що в академії навчалися росіяни, білоруси, молдавани, болгары, серби, хорвати, греки та ін.

Велика увага в академії приділялась вихованню студентів на принципах гуманізму і рівності. Це сприяло розвитку демократичних ідеалів, плеканню у вихованців почуття гідності й взаємної поваги. Основи виховання молоді розробив Петро Могила, виклавши їх у своїх працях, передусім в «Антології», виданій 1636 р. для молодих колегіантів. На формування виховних ідеалів в академії значний вплив мало запорозьке козацтво.

Велике значення для забезпечення високого рівня навчального процесу в Києво-Могилянській академії мала бібліотека, до якої надходили книги з книговидавничих центрів Європи. Але більшу частину книгозбірок становили українські друки (перше видання Києво-Печерської лаври «Часослов» (1616), «Граматика» (1619) М. Смотрицького та ін.) Багато книжок для академії придбав П. Могила. Бібліотека академії у XVIII ст. налічувала 12 тис. томів і безліч рукописної літератури та документів. Однак до нашого часу вона не збереглася, знищена під час пожеж 1780 р. і 1811 р.

Після Полтавської битви (1709) академія зазнала репресій. У 1817 р. вона припинила свою діяльність, але через рік була реорганізована в суто релігійний навчальний заклад, що готував кадри духовництва.

Академія заснувала колегіуми в Ніжині, Білгороді, Вінниці, Гощі, Кременці, Чернігові, Переяславі і постійно допомагала їм. У 1727 р. єпископ Є. Тихорський заснував Харківський колегіум, що став центром освіти Слобідської України. З 1765 р. при ньому відкрили додаткові класи, де викладали інженерну справу, артилерію, архітектуру, геодезію, географію. У 1779 р. в Полтаві відкрилась слов'янська семінарія (1786 р. переведена до Катеринослава), в 1780-1789 рр. у Полтавській семінарії навчався І. Котляревський. У колегіумах, крім слов'янських, вивчали французьку, німецьку та італійську мови, історію, географію, малювання. Після закінчення колегіуму студенти могли продовжувати навчання в Києво-Могилянській академії та навчальних закладах Росії.

У Правобережній Україні національна освіта була на значно нижчому рівні, ніж у Східній. Припиняють своє існування більшість церковних братств у Галичині, що призводить до занепаду шкільництва. Після шкільної реформи 1776 – 1783 рр. у західноукраїнських землях були організовані початкові (тривіальні) та неповні середні (головні) школи, де, як правило, навчання велось німецькою мовою.

На Правобережжі більшістю колегіумів – Львівським, Кам'янським, Луцьким, Перемишльським, Ужгородським – керував єзуїтський орден. Львівському колегіуму польський король у II половині XVII ст. надав права академії. Після скасування в 1773 р. єзуїтського ордену частина його шкіл перейшла до василіян. Крім колегіумів, при монастирях діяли внутрішні школи

(студії). У більшості василіянських шкіл вищим курсом вважались риторика і лише в деяких викладалась і філософія.

5. Бароко в українській архітектурі та живописі

В українській архітектурі стиль бароко поширюється з II половини XVII ст. і досягає свого розквіту у XVIII ст., набираючи яскраво виражених національних рис. Вже наприкінці XVII ст., переважно в Києві та його околицях, з'явилися будови, позначені рисами стилю бароко, але їхня мальовничість, інтимна теплота відрізняє їх від бароко західноєвропейського. Нові форми української архітектури виникли на основі давніх і багатих традицій народної дерев'яної і давньоруської архітектури, увібравши багатівікове багатство українського зодчества.

Відомі твори архітектури, створені на замовлення козацької старшини. Козацтво вдягло дерев'яну церкву у камінь, прикрасило орнаментальним та рослинним декором. Такого типу спорудами стали Іллінська церква в Суботіві та Миколаївська церква (1668) в Ніжині на Лівобережжі.

Хрещаті дерев'яні храми – типове явище в народному будівництві. Цей тип споруд був настільки вдосконалений, що кожна з таких церков являє собою справжню перлину архітектури в розумінні як гармонійної й логічної композиції, так і окремих форм та деталей. До трибаних церков із тридільним заложенням належать Покровський собор у Харкові, дві церкви Києво-Печерської лаври, собор у Ромнах та Сумах.

Досконаліших мистецьких форм досягли п'ятибанині храми. До перших таких будов належать церква Адама Кисіля в Нискиничах на Волині (1653) та перебудова Спаса на Берестові в Києві за часів П. Могили (1638-1643). Розвинені барокові форми втілились у спорудах Києво-Печерської лаври - церквах Усіх Святих (1696-1698) та Хрестовоздвиженської, соборі Св. Георгія Видубицького монастиря (1672 – 1674), Преображенської церкви в Прилуках (1716), соборі в Ніжині тощо.

У першій половині XVII ст. в Україні виділилося два архітектурних центри, що розвивали традиції мурованого зодчества з яскраво вираженими національними рисами: Київ та Чигирин. їхній вплив відбився на архітектурних спорудах усього Лівобережжя та Слободянщини. Тут виникли храми, муровані світські житлові та адміністративні будинки, навчальні заклади, трапезні. До таких будов належать Троїцька церква в Чернігові (1679), Михайлівський собор (1690 – 1694) та Братська церква Києво-Могилянської академії (1695), собор Мгарського монастиря біля Лубен (1682), Михайлівська церква Видубицького монастиря, будинок полкової канцелярії в Чернігові (будинок Я. Лизогуба), Переяславський колегіум, митрополичий будинок Софії Київської та Київської академії, будинок Малоросійської колегії в Глухові.

Особливістю козацьких соборів була відсутність чітко виражених фасадів: вони однакові з чотирьох боків, повернуті водночас до всіх частин світу, до всіх присутніх на площі. Демократичність козацького п'ятиверхого собору не заважає йому бути й виразником суто барокового світовідчуття, зокрема

складного відчуття неподільної єдності кінцевого і безкінечного. У козацьких соборах втілено ірраціональний образ світу. За своєю внутрішньою сутністю український козацький собор органічно вписується в картину духовних шукань європейського бароко. Зеленого та блакитного кольору бані соборів прикрашені золотом або обліплені, як небо, золотими зірками. Із середини підкупольний простір також світиться й сяє, як небо вдень, а вночі наповнюється глибокою темрявою. Козацькі собори стали втіленням народної мрії про небо на землі.

В Україні наприкінці XVII ст. організовуються місцеві й регіональні школи дерев'яного та мурованого зодчества: волинська, подільська, галицька, гуцульська, наддніпрянська, слобожанська, чернігівська, тощо. З дерев'яної архітектури найвідоміші Миколаївський собор Медведівського монастиря (40 м. висотою) та дерев'яна 65-метрова запорізька дерев'яна церква у Новоселищі (1773 р.), збудована Я.Погребняком. У XVIII ст. оформлюється національна школа українського бароко. До відомих її майстрів належать І. Григорович-Барський, С. Ковнір, Й. Шедель, І. Зарудний, Ф. Старченко, А. Зерніков, І. Батіст.

Найбільшого розквіту українське бароко набуло за часів гетьмана Івана Мазепи. Саме тоді в архітектурі сформувалося *мазепинське бароко* – новий тип церкви, архітектура якої виражає ідею української державності. Притаманні йому риси: монументальність, велич і сила – фронтони, колони, пілястри та інші елементи європейської архітектури. Заходами І. Мазепи було закінчено спорудження Спаської церкви Мгарського монастиря біля Лубен на Полтавщині та п'ятибанної церкви Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі-справжньої перлини усіх п'ятибанних церков українського бароко. Завдяки І. Мазепі та митрополитові В. Ясинському барокового оформлення набувають Софіївський собор, перебудований у 1685 – 1707 рр. ,Успенська церква Києво-Печерської лаври, Михайлівська церква Видубицького монастиря, Чернігівський колегіум. З 1690 р. поруч із Лаврою будується Микільський собор, відбудовується лаврська друкарня, неподалік споруджується Вознесенська церква, при якій діяв Печерський жіночий монастир. Його ігуменею певний час була мати Мазепи – Марія-Магдалена Мазепина. Монастир цей було пізніше закрито царським указом у зв'язку зі «зрадою» Мазепи, а на його місці побудовано будинок «Арсеналу».

По всій Лівобережній Україні І. Мазепою було споруджено 14 і оновлено 20 церковних храмів. За часів Мазепи будують і його полковники: М. Миклашевський, Розумовські, Лизогуби та ін. Розбудовуються міста Київ, Чернігів, Переяслав, Суми, Харків, Ніжин та ін. Резиденцією гетьманів на Лівобережжі у 1669 – 1708 рр. став Батурин.

У середині XVIII ст. в архітектурі відбуваються певні стилеві зміни, пов'язані з іменами відомих російських та закордонних архітекторів Й. Шеделя, Б.Ф. Растреллі, І. Мічуріна. Вони поширюють світський або європейський бароковий стиль, збагачуючи українське бароко елементами монументальності, рококо, стильовими особливостями російського бароко та перехідними формами до класицизму. Типовими спорудами є Андріївська церква та

Маріїнський палац у Києві архітектора Б.Ф. Растреллі. Найвизначнішим зодчим у західноукраїнських землях був Б.Меретин. Найбільшими пам'ятками його зодчества є Львівський собор св. Юра та Ратуша в Бучачі.

Загалом бароко – це стиль архітектурних ансамблів. Достойнства його у Придніпров'ї та східних областях України найбільше виявили себе саме в унікальних архітектурно-ландшафтних композиціях. Провідна ідея належить собору, а всі інші споруди поєднані масштабом, ритмом пластичних чергувань.

На території Правобережної України другої половини XVII ст. кам'яне будівництво занепадає, натомість популярнішою стає дерев'яна архітектура.

Отже, в XVII-XVIII ст. в Україні формується національна школа українського бароко, що виділяється в самостійний напрям великого барокового стилю. Українське бароко гармонійно поєднало естетику європейського бароко з давніми традиціями давньоруського кам'яного зодчества та народної дерев'яної архітектури.

Стиль бароко в українському малярстві позначений національною індивідуальністю, він виявився у виникненні особливих жанрів в образотворчому мистецтві, у суто українському відтворенні образів, добори технічних прийомів. Українські маляри продовжили традиції візантійського, давньоруського, давньоукраїнського, а також ренесансного живопису і тому стримано ставилися до пишних та динамічних форм європейського барокового смаку. Тематично живопис залишався релігійним, однак основним змістом його стають гуманістичні ідеї, активніше розвиваються форми монументального настінного розпису, станкового іконопису, портрета.

Монументальний стінопис того часу поділявся на дві групи:

Перша група розписів, пов'язана з дерев'яними церквами, стоїть на межі між професійним малярством та народним примітивом; вона відзначається яскравими рисами народного мистецького світосприймання. Монументальний живопис у дерев'яних храмах представлений пам'ятками переважно Західної України (розписи церкви св. Юра у Дрогобичі, розписи нефа Миколаївської церкви в с. Колодному на Закарпатті та ін.).

Друга група – це монументальні розписи в мурованих спорудах. З них у другій половині XVII-XVIII ст. можна виділити дві групи пам'яток: 1) Києва й Лівобережжя; 2) Правобережної та Західної України.

Велику роль у розвитку живопису відігравали малярні школи Києво-Печерської лаври, що в 1763 р. об'єдналися в одну малярню, малярні при Софіївському соборі, полтавському та інших монастирях. Існувала система художнього виховання і в Києво-Могилянській академії. З другої половини XVIII ст. початкову малярську освіту здобували в Харківському колегіумі. Силами українських живописців було розписано багато храмів Києва, Чернігова, Полтави, Переяслава, Ніжина та інших міст.

У XVIII ст. монументальний живопис поширився і на декорування католицьких храмів, у тому числі кафедрального, бернардинського та кармелітського костельів у Львові. Розписували переважно плафони. На їхній стиль вплинули традиції європейського пізньобарокового монументального

живопису. Монументальний плафоновий розпис Львівського кармелітського костелу виконав у 1732 р. італійський майстер Педретті.

Оригінальним явищем мистецького життя Придніпров'я та Лівобережної України II половини XVII – середини XVIII ст. був живопис. Він відзначався високою технікою, традиціями староукраїнського малярства з його власними основами й давньоруськими елементами, звучністю колориту, використанням іконографічних канонів, прагненням до сталих форм, до строгої внутрішньої замкнутості.

Найяскравіше український портретний живопис виявився в такому жанрі як *парсуна* (жанр портретного живопису кінця XVI – XVII ст., що використовував прийоми іконопису). Дуже популярним були тоді портрети Б. Хмельницького і козацької старшини, а в Західній Україні – львівських братчиків з різними атрибутами. До найвідоміших належать портрети П. Могили, М. Маклашевського, полковника І. Сулими та ін. В основі козацького портрета лежала потреба піднесення суспільного престижу, що поєднувалося з гуманістичним уявленням про гідність людини та її становою приналежністю. Портрет відзначався проникненням у внутрішній психологічний світ людини, показував її характер, вдачу, якості. Уся увага зосереджувалась на обличчі. Одяг не відвертав уваги глядача. Особливістю наддніпрянського портрета є часте вживання епітафій та епіграфічних текстів. Найвідомішими майстрами світського портрета були вихідці з України – Д. Левицький і В. Боровиковський.

У XVII ст. в Україні зароджується *пейзажний* та *побутовий* живопис, що був майже до кінця XVIII ст. лише додатком до ікони, портрета або історичного живопису, по суті існуючи в нерозвиннутих формах.

Особливим жанром образотворчого мистецтва доби бароко був іконопис (християнський становий культовий живопис – живопис восковими фарбами, мозаїка - в середні віки, а пізніше – живопис олійними фарбами). Одним з вагомих факторів еволюції іконопису в ці часи стало народне малярство. В іконописанні поєдналися риси середньовічного мистецтва з ренесансними. Особливу пишність та багатством декору відзначаються іконостаси Єлецького собору, Троїцької церкви в Чернігові та Преображенської церкви в Сорочинцях. Центром малярства епохи бароко було м. Жовква (нині м. Нестеров на Львівщині). Там згуртувалася плеяда малярів, які поширювали свою діяльність від Покуття до Волині та Дніпра (Художники Ю. Шимонович, І. Туткович, М. Альтомонте)

У художній школі Київської академії працювали художники І. Щирський, Д. Галятовський, Г. Левицький, Л. Тарасевич, І. Мигура та ін. Школа Г. Левицького справила великий вплив на граверне мистецтво України другої половини XVIII ст. Основоположником української школи граверства був рисувальник, гравер і педагог *Олександр Тарасевич* (1640 – 1727). На межі XVII-XVIII ст. найбільшого розквіту досягла гравюра (вид графіки, в якому зображення є друкованим відбитком малюнка).

6. Українська література другої половини XVII – XVIII ст.

Розвиток театру та музики в Україні другої половини XVII – XVIII ст.

У XVII-XVIII ст. українська література, також розвивалася в контексті бароко, набула довершеності та оригінальності. Насамперед це виявилось у різномовності літературних творів. Поряд із староукраїнською літературною або церковнослов'янською мовою застосовувалась латина та польська мови. Література цього періоду була різножанровою і різноманітною за тематикою. Сюжети для творів письменники брали із сучасного їм життя, а героями ставали вихідці з усіх станів суспільства.

У XVII-XVIII ст. продовжує розвиватись полемічна література. Книги письменників-полемістів поширювалися по Україні в друкованих варіантах та в рукописних копіях.

Особливих успіхів у літературному бароковому процесі досягла українська віршована поезія, народні думи та пісні про «козацьку славу». Авторами поетичних творів були церковні ієрархи, рядові священники та ченці, вчителі, студенти, урядовці, мандрівні дяки, письменні селяни. Поезія відзначалася значним жанровим та змістовним розмаїттям. Виділялась релігійно-філософська, елітарно-міфологічна, шляхетська, панегірична (поезія хвалебного змісту), міщанська, громадсько-політична, історична, лірична, гумористично-сатирична поезія, що тісно перепліталася з народною пісенністю. Характерним жанром барокової поезії є епіграма. У цьому жанрі працював І. Величковський. У XVII ст. великого поширення набули панегіричні вірші, писані на честь високопоставлених осіб та з нагоди якоїсь урочистої події.

Жартівливі твори, в яких героїчна тема та величний сюжет передаються в пародійному плані, мають назву *бурлескних*. Основна ознака бурлеску – контраст між темою й сюжетом твору та його словесною формою: про поважні події розповідається розмовно-побутовою мовою зі значною домішкою грубих слів і висловів, жартівливим тоном. Традиції бурлеску й *травестії* (від. франц. *travesty* – переодягати, парадіювати; вид гумористичної поезії, близької до пародії) знайшли своє продовження в новій українській літературі, зачинателем якої був І. Котляревський («Енеїда»)

Значного поширення набула, популярна громадянська та любовна лірика: романси та сентиментальні пісні, образи героїв були запозичені з народної поезії. Багато таких пісень і поезій приписують Марусі Чурай – легендарній українській народній співачці і поетесі, яка нібито жила в Полтаві. Любовна лірика також перебувала під впливом народнопісенної традиції, побутуючи анонімно, в рукописних співаниках, репертуарі кобзарів та лірників.

Мемуарно-історична проза української літератури XVII-XVIII ст. представлена козацькими літописами та хроніками. Писалися вони вихідцями із старшинської верхівки. Основними джерелами були спогади самих авторів, свідчення сучасників подій, давньоруські літописи, праці чужоземних авторів, літературні пам'ятки, народні думи, перекази, легенди. Історичні відомості в козацьких літописах викладено в різних жанрових формах: публіцистичних нарисів, переказів та художніх оповідань, розміщених у хронологічному

порядку без зазначення дат. Кращими літописами XVII - початку XVIII ст. стали козацькі літописи: Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка. У «Хроніці» Т. Сафоновича, в «Обширному синопсисі руському» П. Кохановського зроблено спробу систематичного опрацювати українську історію з найдавніших часів. Наприкінці XVIII ст. виникла ще одна пам'ятка мемуарно-історичної прози – «Історія Русів», у якій відображено події від давніх часів до 1769 р.

У XVIII ст. в культурному процесі України поширюються ідеї французького просвітництва, що свідчило про її відкритість до здобутків західної цивілізації. Поширення набувають ідеї боротьби з кріпацтвом, самодержавством та будь-яким гнобленням. Спираючись на природне право людини на рівність перед законом та особисту свободу, просвітники виправдовували народні повстання та захищали інтереси селян, поширювали думки про піднесення освітнього рівня широких верств населення.

Найяскравішою постаттю XVIII ст. став Григорій Савич Сковорода. Значну частину свого життя він присвятив просвітительській праці серед українського народу. Творчість Г. Сковороди стоїть на перехресті двох історико-культурних епох – бароко та просвітника.

Спадщина вченого яскрава і різноманітна за жанрами, але видана була вже після смерті. Вона включає філософські трактати, діалоги ("Наркіс", "Узнай себе", "Асхань" та ін.), проповіді, лірику (філософська, духовна, сатирична, пейзажна, інтимна, громадсько-політична), байки ("Басні харьковские"), притчі, канти ("Всякому городу нрав і права"), оди, монологи, панегірики, псалми, послання, епіграми, афоризми, переклади античної літератури. Найвідомішою збіркою поезій є "Сад божественних пісень", до якої увійшло 30 творів, написаних у 1753-1785 рр.

Філософська система Сковороди базується на античній спадщині (ідеях Платона, Сократа, Плутарха, Квінтіліана, що становили теоретичну основу його вчення). Сковорода, не маючи попередників, відновив неоплатонізм в українській духовній культурі, став засновником української класичної філософії, започаткував новий напрям – *філософію серця*, яка ґрунтовно розроблена в XIX ст. у працях П. Юркевича та ін. Серце в розумінні Сковороди означало душу людини, думку, вищий розум, Бога, тому було рушійною силою, «пружиною» усього. У собі, вважав Сковорода, потрібно шукати «істинну людину», Бога. «Пізнай себе», – закликав він слідом за Сократом, акцентуючи увагу на самопізнанні та самодосконалості.

Вчення Сковороди поєднало в собі й ідеї просвітництва. Він сіяв знання, освіту і розум серед свого народу, привернувши тим самим увагу освічених кіл до простолюду, пропагував загальнолюдські цінності, сформував ідею «сродної праці» (тобто вибору життєвого шляху за природними нахилами та обдаруваннями людини), повчав керуватися «твердим глуздом», вплинув на становлення просвітницького реалізму в українській літературі з його соціально-побутовим спрямуванням та чіткістю думки («Всякому городу нрав і права», «Сад божественних пісень»). Сковорода започаткував нові жанри в

українській літературі: сатиричну і пейзажну лірику та байку. Його наука раціоналістична в тому розумінні, що навчала людей не абстрактним поняттям, а мудрості життя, осмисленню суперечностей навколишнього світу і самої людини.

Українська культура XVII - XVIII ст. ✪ це одна з найважливіших епох національної історії. Вона відзначається взаємодією середньовічної спадщини, барокової освіченості та елементів передпросвітницької ідеології та просвітництва. Під впливом козацтва, його визвольного руху в Україні в XVII ст. зароджується *українське козацьке бароко*, що найбільше виявилось в архітектурі, літературі та живопису. Визначною його рисою було використання традицій народного мистецтва та широка демократизація сюжетів. У цей період в українських землях з'явилися нові міста, значного розвитку набули освіта, друкарство, зародилася професійна музика, популярністю користувався шкільний театр, а мистецтво та архітектура українського бароко не поступалися європейським зразкам.

Складовою мистецької культури України було театральне життя. Український театр XVII-XVIII ст. називають ще театром козацького бароко. Театральне життя XVII ст. відбувалося насамперед у школах. Поряд із п'єсами значне місце належало декламаціям й діалогам, що писалися на різні теми, прославляючи світські події. Найрозповсюдженішим був тип декламацій і діалогів, що робив предметом зображення будь-яке релігійне свято («Похвала на пресвітлий день Воскресіння Христове» Кирила Транквіліона-Ставровецького).

Дуже часто на шкільній сцені застосовувались прийоми передавання високого через низьке, використовувались переходи з царини духовного в царину земного та плотського, що було характерним для бароко. Твори низького бароко виникли в середовищі учнів тогочасних українських шкіл, насамперед Києво-Могилянської академії, які володіли технікою високих жанрів – *містерій* (релігійна драма на біблійні сюжети), *мораліте* (п'єса повчального характеру з алегоричними дійовими особами) і часто синтезували їх засобами народного мистецтва.

Містерії інсценізували народження, смерть і воскресіння Христа, а герої (їх могло і не бути) з'являлися на сцені незалежно від дії. Містерії мали не лише біблійний, а й світський, зокрема історичний сюжет.

Найулюбленішим жанром була драма. У XVII ст. вона являла собою віршований діалог, що своїм корінням сягав обрядових пісень. Драми називалися шкільними, бо створювалися у навчальних закладах. До середини XVIII ст. в Україні існувало близько 30 драматичних творів: шкільних драм, діалогів, декламацій. Їх авторами були викладачі Києво-Могилянської академії та колегумів, духовенство, а виконавцями – студенти. Популярність мали п'єси різдвяних і великодних циклів, що відбивали звичаї, побут, життя народу. До них належали драми Г. Кониського («Воскресіння мертвих»), Ф. Прокоповича («Володимир»), Д. Туптала («О причащений святих тайн») та ін. Драми писалися також на морально-етичні та історичні теми («Милість божа», «Про святу Катерину», «Про Олексія, чоловіка Божого» та ін.).

До шкільних драм XVII-XVIII ст. додавались *інтермедії* та *інтерлюдії* - короткі одноактні комічні п'єси побутово-гумористичного змісту, що ставилися в антрактах між діями драми чи трагедії. Інколи зміст інтермедії був пов'язаний з темами, що розвивалися в основних п'єсах, але здебільшого вони були сюжетно незалежними. Головне призначення інтермедій - розважити глядача стомленого серйозною дією. Головними героями інтермедій та інтерлюдій були персонажі з простолюду, які розмовляли кожний своєю народною мовою, а драматичні твори писалися рідною книжковою мовою. До нас дійшло понад 40 українських інтермедій, з яких інтермедіями у власному розумінні цього слова слід вважати інтермедії Якуба Гаватовича, вміщених у його трагедії про іоанна Хрестителя, та Г. Кониського «Воскресення мертвих» (1747). Саме інтермедії започаткували український театр.

Український театр XVII - XVIII ст., незважаючи на різноманітні західноєвропейські впливи і свідоме прагнення драматурга Ф.Прокоповича, наблизити його до класицизму, слідував бароковим театральним традиціям. Переслідування українського культурного життя царським урядом не дало українському театрові доби козацького бароко сягнути вершин театру Західної Європи, формування класичного театру було сповільнене.

Зберегли український театр, розвинули його в напрямі світської сатиричної комедії *вертепні* вистави, що з'явилися в Україні в першій половині XVII ст. і поєднали в собі релігійну драму, світську гру та елементи усної народно-поетичної творчості. Найцікавішими у вертепній драмі були сцени з народного життя зі співами й танцями. У вертепних виставах переважали мотиви соціального характеру та відбилося народне світорозуміння. Найдавніші тексти вертепної драми збереглися з другої половини XVIII ст. (Сокириницький вертеп, 1771). До сьогоднішня дійшло кілька десятків текстів вертепної драми.

У XVIII ст. набув поширення кріпосний театр, що створювався в мастках української шляхти. Гетьман Кирило Розумовський утримував при своєму дворі власний театр і оркестр (близько 40 осіб). У театрі К.Розумовського, ставилися популярні тоді італійські опери. У нього ж була найбільша в Європі нотна бібліотека.

Друга половина XVII-XVIII ст. в історії української культури – важливий період для розвитку музичного барокового мистецтва. В українських землях не було підґрунтя для сприйняття ранніх форм західноєвропейської опери, різновидів інструментального ансамблю та світської пісні, українське професійне мистецтво розвивало традиції церковного мелодичного співу та хорової музики без супроводу інструментів – *а капела*.

Із середини XVII ст. відбувається перехід від грегорианського хоралу церковного одноголосного співу до багатоголосного партесного, тобто хорового співу за партіями (8 – 10), у яких кожен голос веде свою мелодію. *Партесний* концерт, що складався з чотириголосся (басу, тенора, альту, дисканта), потребував знань з теорії музики, правил гармонії, композиції, голосознавства. Теоретичні засади партесного співу розробив український

композитор, хоровий диригент і педагог М.Донецький і виклав їх у посібнику «Грамматика мусікійська»

У XVII-XVIII ст. в Україні склалася мережа музичної освіти. Одним з найдавніших в Україні музичних навчальних закладів була Січова співацька школа (остання третина XVII ст. – 1709, 1734 – 1775), де готували фахівців для церковних хорів. У першій половині XVIII ст. центр музичної культури зосереджується в Києво-Могилянській академії. В академії здобули музичну освіту *Максим Березовський* та *Артемій Ведель*, творчість яких, поряд з *Д. Бортнянським* сягнула європейських висот вийшовши з надр українського музичного мистецтва, зберегла своє українське коріння, збагатила інші культури.

У середині XVIII ст. поширення набув *романс* – жанр камерної вокальної музики, виконувалася в супроводі фортепіано або гітари. ("Їхав козак за Дунай" С. Килимовського, "Всякому городу нрав і права" Г. Сковороди, "Дивлюсь я на небо" М. Петренка)

Після приєднання України до Росії в полках України діяв штат полкової музики, що складався з 6 – 9 виконавців, грали на трубах, сурмах, пищалках та литаврах. При гетьманах існувала «генеральна» військова музика.

Запитання для самостійного опрацювання:

1. Пам'ятки українського бароко в розвитку пізнавального історико-культурного туризму в Україні.
2. Українське та західноєвропейське бароко: порівняльний аналіз.

Література: Основна: 1, 5,9, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 23, 24.

Додаткова: 32, 33, 41, 45, 46, 49, 75, 80, 81.

Тема 6. Українська культура кінця XVIII-XIX століття

Лекція 1

План

1. Процес формування української національної ідеї.
2. Формування української класичної літератури. Творчість І.Котляревського та Т. Шевченка.
3. Освіта та наука на Україні в XIX ст..
4. Розвиток українського театру, архітектури, живопису в XIX ст..

1. Процес формування української національної ідеї

Для народів, які досить довгий період не мали власної державності головним пріоритетом залишалося збереження етнічних та культурних цінностей, які давали можливість зберегти певну народність як спільноту. Чеський історик і політолог *М.Грох* визначив, що бездержавні, або «малі» (за формулюванням М.Гроха) народи проходять три фази «національного відродження», які призводять до формування націоналістичного світогляду:

1) *фаза «А»* – період «наукового зацікавлення». На цьому етапі «національна» інтелігенція формує лінгвістичне, історичне, соціально-психологічне підґрунтя національного відродження: розгортаються дослідження у сфері етнографії, філології, літератури, історії, які формують образ нації, що «відроджується»; на даному етапі відбувається формування національної ідеї: 2) *фаза «В»* – період «патріотичної агітації». Наукові дослідження трансформуються в ідеологічні конструкції, що поширюються серед освічених верств і сприяють їхній «націоналізації». Це період формування «національної свідомості»; 3) *фаза «С»* – на цьому етапі внаслідок «патріотичної агітації» виникає масовий національний рух який, у свою чергу, має привести до незалежності нації.

Дана схема досить вдало відтворює формування української національної свідомості. Національне відродження, яке розпочалося в ХІХ столітті, що спочатку проявилось в інтересі до культури народних мас, поступово сформувало філософію націоналізму, яка отримала свою практичну реалізацію в націоналістичному русі на початку ХХ століття.

Причинами відродження українських земель в другій половині ХІХ століття слугують, з одного боку, специфічні політичні акти, що сприяють послабленню ідеологічної цензури, а з другого, розвиток науки і освіти.

Процес українського національного відродження на першому етапі (приблизно до середини 40-х років ХІХ ст.) охопив найбільші культурні центри українських земель, що перебували під владою Російської імперії, – Харків, Полтаву, Ніжин, а згодом досяг Перемишля та Львова на території Галичини, яка входила до складу Австрійської імперії. Серед прогресивної громадськості пробудився романтизований інтерес до мови, фольклору та побуту населення України. *Романтизм* (фр. *romantisme*) – ідейний рух у літературі, науці й мистецтві. Визначальними для романтизму стали ідеалізм у філософії і культ почуттів, а не розуму, звернення до народності, захоплення фольклором і народною мистецькою творчістю, шукання історичної свідомості й посилене вивчення історичного минулого (історизм), інколи втеча від довколишньої дійсності в ідеалізоване минуле або у вимріяне майбутнє чи й у фантастику. Романтизм призвів до вироблення романтичного світогляду та романтичного стилю і постання нових літературних жанрів – балади, ліричної пісні, романсової лірики, історичних романів і драм. З цього інтересу народилися перші українознавчі лінгвістичні та фольклористичні праці (граматика української мови, О. Павловського (1818 р.), збірники українського пісенного фольклору Миколи Цертелєва (1819 р.), та Михайла Максимовича (1827 р.)).

Пробуджений романтиками інтерес до української народної культури переростає в ґрунтовні наукові дослідження, які ведуться в межах історії, археології, етнографії, психології, мовознавства і т.д. Основною метою було розроблення оригінальних ідей та теоретичних положень щодо історичної долі України.

Поступово формується українська суспільно-політична думка, представники якої розглядали суспільну проблематику, намагаючись виявити

основні шляхи розвитку українства як відмінної від інших, історично сформованої та існуючої спільноти. Даний напрямок отримав назву «народницький», тобто тлумачення народу як об'єкта наукового інтересу. Поряд з науковцями В. Антоновичем, М. Драгомановим, О. Кістяківським, М. Грушевським постають літератори І. Франко, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький і т.д. Їх об'єднувала культурно-освітня діяльність, яка здійснювалася з метою ідентифікації української народності.

Активним поширювачем української культури був *Микола Костомаров*. Він настільки досконало оволодів українською мовою, що писав нею художні твори. Зі сторінок харківського українського альманаху «Молодик» (1843 р.) Костомаров закликав сучасників на Україні писати твори, орієнтуючись на інтереси народних мас, уважно вивчати духовну культуру українського народу, розширювати народознавчі дослідження, зробити українську мову знаряддям науки та мистецтва. В деяких своїх працях («Дві руські народності», «Книга буття українського народу») він обґрунтовує історичну відмінність від українським та російським народами.

Найбільше для утвердження національної самосвідомості зробив поет *Тарас Шевченко*. Видана в Петербурзі 1840 р. збірка поетичних творів Т. Шевченка «*Кобзар*» стала могутньою рушійною силою формування національної самосвідомості багатьох українців.

На західноукраїнських землях окремі її представники молоді цікавилися народним життям, мовою, звичаями та фольклором українського народу. Через відсутність національної інтелігенції ініціатором таких дій виступили деякі представники греко-католицького духовенства (Михайло Левицький, Іван Могильницький)

У відстоюванні української культури в Галичині на власній основі, яка відображала життя, спосіб мислення і душу українського народу, велика заслуга належить «*Руській трійці*» (1833р.) прогресивно налаштованими студентами Львівської духовної семінарії Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем та Яковом Головацьким. «Трійчани» зацікавилися народною творчістю, «йшли в народ», записували перекази та пісні, вирази і слова, що вживалися простолюдом. Попри всі залякування, завдяки наполегливості і цілеспрямованості «Руської трійці» за допомогою діячів сербського відродження в 1837р. було видано літературний альманах «*Русалка Дністрова*» (Будапешт). Вступне слово М. Шашкевича до альманаху було своєрідним маніфестом культурного і літературного відродження західноукраїнських земель. «Русалка Дністрова» вміщувала народні думи і пісні, твори М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича, поетичні, публіцистичні та науково-історичні твори, казки. На її сторінках вперше пролунала не церковно-слов'янська суміш, а народна мова.

«Русалку Дністрову» цісарський уряд заборонив. Лише 250 із 1000 примірників упорядники встигли продати, подарувати друзям та зберегти для себе, решту було конфісковано.

Визвольні ідеї створення всеслов'янського федеративного союзу разом з ідеями соціального і національного розкріпачення українського народу, ліквідації самодержавного і встановлення демократичного ладу, піднесення масової національної самосвідомості в Україні шляхом розвитку системи шкільної освіти та широкої культурно-освітньої програми було покладено в основу діяльності *Кирило-Мефодіївського товариства* (1846 – 1847 рр.) — нелегальної організації, яка діяла в Києві, провідними діячами якої були Василь Білозерський, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко, Микола Гулак.

Наступний етап національно-культурного відродження в західноукраїнських землях пов'язаний з революцією 1848-1849 рр. в Австрії. 1848 р. приймається конституція Австрії, проголошується загальне рівноправ'я, скасовується панщина. 2 травня 1848 р. у Львові було засновано *Головну Руську Раду* (ГРР), що складалася з 30 членів. У Львівському університеті було відкрито кафедру української мови і літератури, яку очолив Я.Головацький. Українською мовою почали виходити часописи, зокрема у Львові газета «Зоря Галицька» (1848 – 1852).

Поразка Росії у війні з Туреччиною (1853 – 1856 рр.) спричинила масові невдоволення, що викликало необхідність ліберальних реформ. Низка реформ була впроваджена в 1860-х рр., що породило позитивні настрої серед української інтелігенції. Проте вже в 1863 році *Валуєвським циркуляром*, а в 1876р. *Емським указом* було введено ідеологічну цензуру на українську мову. Дана ситуація стимулювала культурний діалог між українською інтелігенцією Російської та Австро-Угорської імперій в тому сенсі, що на території більш ліберальної Австро-Угорщини була можливість видавати твори та здійснювати освітню діяльність українською мовою. В 1837 р. утворюється Наукове товариство імені Т. Шевченка, яке в основу своєї діяльності поклало ідею українського культурного відродження та політичного воз'єднання, сприяло розвитку української науки і підвищенню української національної свідомості. Саме в 60-ті роки, коли на Лівобережній Україні посилювались утиски царату щодо української культури, в західноукраїнських землях інтелігенція відчувала, хоч і обмежено, деякі політичні права та свободи, намагаючись втілити їх у справу національного відродження та визволення. Тому звідси й починається *український П'ємонт* (рух за об'єднання нації - політичне, духовне, державне).

В умовах тиску влади представники національної еліти розгорнули широкий просвітницький рух. Поштовхом до нової хвилі просвітництва в Україні стало заснування в Петербурзі журналу «*Основа*», який видавався у 1861 – 1862 рр. (протягом 22 місяців) не лише російською, а й українською мовами. На його сторінках друкувались етнографічні, фольклорні, літературно-художні та критичні праці В. Білозерського, П. Куліша, М. Костомарова, М. Максимовича.

Молода генерація українських інтелектуалів – студенти Київського університету св. Володимира: В. Антонович, П. Житецький, П. Чубинський, Т. Рильський та інші, які утворили кістяк першої громадсько-просвітницької

організації «Київська Громада» (1859 – 1863 рр.). Згодом вона стала основним культурно-просвітницьким осередком, що згуртував навколо себе прогресивну інтелігенцію Києва.

Нагхненна прикладом киян, інтелігенція Полтави, Харкова, Чернігова, Одеси створила свої «Громади», яких усього в Україні було близько 100. Усіх членів «Громад» об'єднувала національна ідея, що розвивалася на демократичному ґрунті: віра в можливість досягнення національного самовизначення, любов до України, повага до українського народу, гордість за надбання духовної та матеріальної культури.

Доробком «громадівців» було й створення недільних шкіл з українською мовою навчання, видання для них підручників рідною мовою, збирання та публікування фольклору, вивчення та пропаганда історії та етнографії України, складання українсько-російського словника. Циркуляром 1863 р. діяльність «Громад» заборонялася, як заборонялося й користування українською мовою.

Ідеї, що зародилися серед молодших членів «Київської Громади», відбилися в працях М. Драгоманова («Про «Історію Русів»», «Діалоги про українську національну справу» тощо), який розглядав національно-визвольний рух як головний фактор відновлення української державності. Він проголошував права людини і громадянина як необхідну умову особистої єдності і розвитку; самоврядування – як основу руху до соціальної справедливості; політичну свободу – як засіб повернення української нації до родин націй культурних.

Справі культурно-національного відродження сприяло заснування 1868 р. у Львові громадського товариства «Просвіта» на чолі з А. Вахняниним. Дуже скоро в містах і містечках Галичини з'явилися його філії, що об'єднували прогресивну інтелігенцію не тільки цього регіону, а й Буковини, а згодом і Східної України. У роботі «Просвіти» брали участь В. Барвінський, Ю. Федькович, І. Франко, М. Коцюбинський, Г. Хоткевич, Л. Українка та ін. Головним завданням «Просвіти» було поширення освіти серед народу, підвищення його загальнокультурного рівня та сприяння формуванню національної свідомості.

На сторінках наукових, публіцистичних видань широко популяризував свої дослідження Михайло Грушевський (1866 – 1934). В своїх працях («Історія України-Руси», «Ілюстрована історія України» і т.д.) він переконливо доводив, що український народ пройшов складний історичний шлях, має право на свою мову, національну культуру, власну державність, що його походження є від Галицько-Волинського князівства (тоді як походження Московського царства йде від Володимиро-Суздальського князівства). Таким чином була спростована точка зору російських істориків, зокрема М. Карамзіна, про походження «малоросійського народу» від «великоросійського».

Роздуми над долею українського народу перейшли на якісно новий рівень – наукового обґрунтування історичності української нації. Поява науково-критичної настанови спричинила осмислення української культури як цілісної системи, сприяло розгляду українського питання в науковій площині. Хоча

основними питаннями залишалися питання культурного та соціального характеру, вже було закладено підвалини проблеми української нації та української державності, які набули своєї розв'язки в ХХ столітті. Отже, даний період українського відродження відповідає фазі «А» згідно з класифікацією М. Гроха – фазі «наукового зацікавлення», осмислення історичної долі українства та формування національної ідеї.

В процесі розвитку української нації здійснюється якісний стрибок від «культурного відродження» до «відродження національного», що відповідає фазі «В» Грохівської класифікації – періоду патріотичної агітації та формування національної самосвідомості. Період кінця ХІХ століття – період утворення політичних об'єднань таких, як «Молода Україна», «Братство Тарасівців», «Українська загальна організація», «Рух українських поступовців» і т.д., які в тому чи іншому контексті вирішували питання української нації.

2. Формування української класичної літератури.

Творчість І.Котляревського та Т. Шевченка

У ситуації, коли українська мова зберігалася тільки в усному мовленні, і пізніше – в умовах урядових заборон і переслідування – процес становлення української літературної мови набув особливої важливості і особливої складності. Звідси – й особливості української літератури ХІХ ст. – народні теми творчості, реалізм і демократизм.

Можна виділити такі етапи розвитку української літератури в ХІХ ст.:

- рубіж ХVІІІ – ХІХ ст. і початок ХІХ ст. – поява перших творів рідною мовою (перш за все «Енеїда»);
- 40 – 50-ті роки ХІХ ст. – творчість Т.Шевченка й оформлення української літературної мови, головне місце у тематиці займає реалістичне змалювання народного життя;
- друга половина ХІХ ст. – широка палітра літературних жанрів, поглиблення соціального, поява психологічного аналізу, збагачення проблематики, ускладнення образного ряду, особливо у творчості І.Франка, Л.Українки, об'єднання літературного процесу в Західній та Східній Україні.

Першим твором народною мовою, який почав процес її оформлення у сучасну літературну мову, стала «Енеїда» І.Котляревського. Пародія на поему Вергілія, де троянський герой Еней показаний козацьким ватажком, була опублікована у Петербурзі у 1798 р. без відома автора. Вже після її успіху Котляревський доповнив, розширив свою поему, написав музичні комедії «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник».

Перелицьована «Енеїда» була першою книжкою, яка надзвичайно високо підняла в очах українського громадянства народне українське слово. Своїми ж образами минулої козацької слави і сучасного гіркого селянського життя вона сприяла зацікавленню ними широких кіл української інтелігенції.

Крім формального боку – літературного друкованого слова, писаного народною мовою, до того ж незвичайно легкою, вільною і культурною, – поема містила в собі дорогоцінний зміст. У жартівливій формі талановитої пародії, що

описувала нібито троянських гультіпак, проглядалися інші образи й спомини (українські козаки). З-поза веселих і часом грубуватих жартів і глузувань поставали образи «вічної пам'яті Гетьманщини», народне життя, змальоване з великою любов'ю і знанням, пробуджувались зацікавленість і співчуття до його проблем. «Енеїда» започаткувала нову українську літературу й відіграла величезну роль в усвідомленні себе українцями національно індивідуальних людей.

Гумористичний і сатиричний тон творів Котляревського був підхоплений гуртком, центром якого був Харківський університет. Його ректор П. Гулак-Артемівський писав вірші українською мовою. Отримали популярність байки Є. Гребінки. Він брав класичні сюжети і додавав їм виразного українського колориту.

До харківського гуртка належав також *Г.Квітка-Основ'яненко* основоположник української художньої прози. Його повісті різноманітні: одні - написані з гумором, другі - сентиментальні, треті - дають реалістичні картини (краща – «Сердешна Оксана»), інші просякнуті народними віруваннями і переказами («Конотопська відьма»). Квітка-Основ'яненко перервав традицію використання української мови тільки в комічних жанрах.

Безумовно, переломною в становленні української літературної мови і суспільному визнанні української літератури стала творчість *Тараса Григоровича Шевченка*. Геніальний поет, Т. Шевченко вивів українську культуру на вищий щабель розвитку, сміливо підкреслюючи її національну самобутність. Це було тим важливо, що в тодішніх несприятливих умовах українська культура і, зокрема, українська література могли стати лише провінційною складовою "загальноросійської" літератури або літературою "для хатнього вжитку".

На відміну від своїх попередників, зокрема, українських романтиків, які вважали, що Україна уже віджила своє і намагалися лише максимально зафіксувати її духовні надбання, щоб урятувати їх від повного знищення й людського забуття, Т. Шевченко своєю самопожертвою, всеохоплюючою любов'ю до України зумів залучити усі скарби народного духу, всю героїку української історії до процесу національного відродження. Уже перша його книжка «Кобзар» (1840) засвідчила воскресіння нації у драматичний період національної історії. Нація відчула, що у неї є духовна сила, з якою можна і варто йти в майбутнє. Ця духовна сила сконденсована в Шевченкових творах.

Шевченків «Кобзар» поклав початок новому етапу в історії українського письменства. Ідеї національно-визвольної боротьби, державної незалежності, заклик до рішучих дій проти насильства червоною ниткою пронизують більшість творів Шевченка. Він розвіював ілюзії кріпаків щодо «доброго царя», гнівно картав Петра I, Катерину II і свого сучасника Миколу I. До повалення самодержавно-кріпосницького ладу закликали його «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...» та інші твори.

Висота його творчості змогла запліднити українську культуру передовими ідеями, які були підхоплені генерацією молодих українських інтелектуалів. Це

були загальнолюдські норми життя, національна, державницька ідеї. Проте національно-державницька ідея є панівною в його творчості. Українську ідею Т. Шевченко бачив як «активну, дієву волю до національної свободи, як самоусвідомлення і самоствердження народу – будівничого, як спільного пролегли крізь віки – через «живих, і мертвих, і ненарождених». Ця ідея знаходить напрочуд просту і водночас геніальну формулу. «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля».

Т. Шевченко був відданий національно-державницькій ідеї і сам робив усе можливе для її утвердження, спонукав до цього інших як словом, так і власним прикладом. Українська ідея ширилася та міцніла, давала натхнення мужнім. Є. Маланюк слушно відзначив: дух козацької доби, дух «козацької шаблі», дух нескореної Нації вперше був підхоплений Шевченком у його творчості і переданий не лише поколінню «живих», а й поколінню «ненарождених».

Суперечливість духовного життя України того часу відбилася в творчості письменника, лінгвіста, історика, публіциста *П.Куліша*. Прихильник культурно-національного відродження, Куліш шукав шляхи до нього: від нелегального Кирило-Мефодіївського товариства – до літературної діяльності у петербурзькій «Основі», від союзу з галицькою громадськістю – до надій на польську допомогу. Безперечним є значення його етнографічної збірки «Записки о Южной Руси», історичного роману «Чорна рада», тритомної історичної праці про національно-визвольну війну під керівництвом Б. Хмельницького «История отпадения Малороссии от Польши».

Демократичний напрям в українській прозі розвивала *Марко Вовчок* (М. Віленська). Її збірка «Народні оповідання», повісті "Інститутка", «Кармелюк» приголомшують трагічною правдивістю картин кріпацького гніту, вражають образами простих людей.

І.Нечуй-Левицький створив у вітчизняній літературі жанр соціально-побутової повісті. Письменник багато років працював учителем практично по всій Україні, чудово знав шари українського суспільства: життя селян після ліквідації кріпацтва, побут робітників, проблеми взаємин інтелігенції і народу («Кайдашева сім'я» «Микола Джеря»).

На революційно-демократичних принципах базувалася творчість *Панаса Мирного* (П.Я. Рудченко), автор соціально-психологічних романів і повістей про народне життя. Романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (спільно з І. Біликом), повісті «Лихі люди», «Лихо давнє і сьогочасне», «Голодна воля», п'єса «Лимерівна» та інші його твори - художня епопея, яка відображає життя українського народу протягом майже всього ХІХ ст. Новим для української літератури було те, що головна увага приділялася внутрішньому світу героїв, їх переживанням, мотивам вчинків, еволюції поглядів.

У 70-ті рр. приходять до літератури *І.Франко*, який проявив себе в поезії і прозі, драматургії і публіцистиці, новелістиці і літературній критиці, історії й етнографії, філософії і політиці. Своєму принципу Франко слідував і в літературно-видавничій діяльності (альманах «Друг» у Львові), і в політичній боротьбі (був арештований за соціалістичні погляди, брав участь в заснуванні

Української радикальної партії), але найбільше - в літературній творчості: ліричні збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя» історична повість «Захар Беркут», гостросоціальний «Борислав сміється», поема «Моїсей», психологічна драма «Украдене щастя». І. Франко багато зробив для зближення літературного процесу в Західній і Східній Україні, для розширення контактів з європейськими літературами.

Яскравим явищем української літератури була творчість *Лесі Українки* (Л. Квітка-Косач). Вона розірвала коло традиційної самотньої тематики, збагатила українську поезію, драматургію образами світової історії, глибокими художніми узагальненнями, картинами зіткнення філософських, етичних ідей. Від лірики письменниця йде до поем («Давня казка», «Самсон», «Роберт Брюс»), і вінчають її творчість драматичні поеми («У катакомбах», «Касандра») та поетичні драми («Лісова пісня»).

У 90-х роках починається творчість *М.Коцюбинського*. Він розвинув жанр психологічної новели («Intermezzo»), і продовжив традицію соціальної повісті («Гіні забутих предків»)

Значний внесок в розвиток української літератури здійснила буковинська письменниця О.Кобилянська, пропагуючи в своїх творах («Людина», «Царівна», «Земля» і т.д.) ідеї українського патріотизму та прав жінки.

В кінці XIX – на початку XX ст. *Василь Стефаник* започаткував новий в українській літературі жанр малої новели («Новина», «Камінний хрест», «Дорога», «Марія») вільний від народницької ідеалізації села, характеристичний зведенням до мінімуму описовості («образ без рамки», за словами самого Стефаника), крайнім лаконізмом розповіді, драматизм якої посилений перевагою діалогу і монологу над розповіддю, специфічно експресіоністичною образністю, прикметним гіперболізмом.

3. Освіта на Україні. Роль Харківського та Київського університетів

У Наддніпрянській Україні ставилося завдання переконати український народ, що для України найкращий лад – самодержавство, а власне Україна - це споконвічна російська земля без власної історії, мови, культури.

Утвердженню самодержавної влади мала слугувати *«теорія офіційної народності»*, сформульована на початку 1830-х років реакційним міністром освіти Росії *С.Уваровим*, основними засадами якої стали *православ'я – самодержавство – народність*. Імперська тріада, що базувалася на централізації науки, освіти й культури, була основою виховання русифікованого українського дворянства XIX ст.

Для культурного розвитку України першої половини XIX ст. характерним є створення і діяльність вищих навчальних закладів, у яких формувалася українська інтелігенція. У січні 1805 р. з ініціативи *В. Каразіна*, громадського діяча, економіста, просвітителя, було створено Харківський університет. У 1820 р. в Ніжині засновано гімназію вищих наук; у 1834 р. на базі Кременецького ліцею відкрито Київський університет Св. Володимира. Першим його ректором став *М. Максимович*. Навчальні заклади створювалися з метою поширення

«общерусской» культури, але з часом вони ставали вогнищами культури на українських землях. Харківський університет до середини XIX ст. підготував три тисячі спеціалістів.

Відсутність національної школи в українських землях у середині XIX ст. призводила до того, що переважна частина українських дітей могла отримувати освіту лише чужою мовою. Винятком було функціонування «недільних» шкіл, що проіснували з 1859 р. до 1862 р. за підтримки прогресивної частини української інтелігенції, яка зробила спробу впровадити українську мову як навчальну. Для цієї справи Т. Шевченко підготував та видав «Буквар южнорусській», П. Куліш – «Граматику», О. Кониський та Ю. Степовик - арифметичні збірки «Шотниця». У 1862 р. М. Костомаров широко поставив справу видання українських шкільних підручників, але урядові заборони поклали край його починанню.

Зважаючи на суспільні потреби, царський уряд у 1864 р. здійснив реформу народної освіти, згідно з якою початкова освіта ставала доступною для дітей усіх станів. Усі типи початкових шкіл були перетворені на народні училища. Працювали вони за єдиними програмами: вчили закону Божому, читанню, письму та чотирьом арифметичним діям. У двокласних початкових училищах з п'ятирічним терміном навчання передбачалося вивчення історії, географії та малювання.

З 1872 р. початкові повітові училища були переведені на шестирічний термін навчання, розширювалося і коло предметів: геометрія, креслення та природничі дисципліни. У Лівобережній Україні в 1897 р. функціонувало близько 17 тис. початкових шкіл усіх типів, що охоплювали навчанням лише третину дітей. Писемність населення становила в середньому 24%.

Середню освіту, як і раніше, давали гімназії – повні (семикласні) та прогімназії – неповні (чотирикласні). Гімназії поділялися на класичні та реальні. Класичні давали гуманітарну підготовку і пільги для вступу до університетів без іспитів. Програма реальних гімназій передбачала вивчення здебільшого природничих наук для вступу до вищих технічних закладів.

У західноукраїнських землях церковні та початкові школи також були реорганізовані в народні училища і передані до відомства цивільних органів. Їх кількість була невеликою, тому в окремих районах до 76 % населення було неписьменним. До того ж, у цьому регіоні не було жодного реального училища, середнього або вищого професійного навчального закладу. В 1787 р. у відкритому Львівському університеті був «*studium ruthenum*», де навчання велося для українців та українською мовою, проте він проіснував лише до 1809 р. Взагалі Львівський університет давав освіту польською мовою, Чернівецький – німецькою. У закарпатських школах проводилася політика мадяризації.

Відбулися суттєві позитивні зрушення і в галузі вищої освіти. У 1865 р. в Одесі було відкрито Новоросійський університет. Якщо на цей рік в університетах Харкова, Києва та Одеси навчалось близько 1200 студентів, то в середині 90-х років - вже понад 4 тис., які здобували освіту на історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному та медичному факультетах.

татах. За університетським статутом 1863 р. цим закладам надавалася автономія: розширювалися права університетських рад, професорських колегій, але в 1884 р. всі привілеї було скасовано.

Протягом 1873 – 1908 рр. відкриваються вищі спеціальні навчальні заклади: ветеринарний (1873) та технологічний (1885) інститути в Харкові, політехнічний (1898) та комерційний (1908) інститути в Києві і вище гірниче училище (1899) у Катеринославі. Отримували освіту у Наддніпрянщині й жінки: середню – в гімназіях та прогімназіях, а також у єпархіяльних училищах. Гімназії мали сім класів, восьмий клас був педагогічним і готував учительок та гувернанток; професійну освіту жінкам давали тільки вчительські семінарії. Існували і привілейовані жіночі навчальні заклади – інститути шляхетних дівчат. Фахівців вищої ланки готували вищі жіночі курси: в Києві (1878 – 1889 рр., відновлені у 1905 р.), Одесі (1906) та Харкові (1913). У 1907 р. у Києві було відкрито медичний інститут для жінок.

Українські вчені внесли вагомий внесок у розвиток науки. Цьому сприяли численні наукові товариства, які виникли протягом 70-90-х років: дослідників природи (Харків, Київ, Одеса), математичне (Харків), фізико-математичне (Київ), історико-філологічні при Харківському, Київському та Одеському університетах, історичне товариство Нестора Літописця у Києві, Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові та ін.

Розвиток науки в Україні був пов'язаний переважно з університетами, а також з іншими вищими навчальними закладами. Саме тут з'явилися перші українські наукові школи. У Харківському університеті кафедру механіки очолював *О.Ляпунов*, який створив загальну теорію сталості руху. Київський математик *М.Ващенко-Захарченко* уклав низку підручників, за якими навчалася багато поколінь студентів, а кафедру фізики Київського університету очолював *М.Авенаріус* – засновник однієї з перших у Росії наукових шкіл молекулярної фізики. Розвиток хімічної науки пов'язаний з ім'ям *М.Бекетова*, який у 1855 – 1887 рр., очолював кафедру Харківського університету, заклав основи нової наукової галузі – металометрії та підвалини нового напрямку – фізичної хімії.

Плідну діяльність у галузі біологічної науки в Новоросійському університеті розгорнув видатний учений *І.Мечников*, який разом з іншим науковцем, *М.Гамалією*, відкрив в Одесі першу в Росії і другу в світі бактеріологічну станцію. У цьому ж університеті в 1871 – 1876 рр. очолював фізіологічну лабораторію засновник російської фізіологічної школи *І.Сеченов*.

Видатним західноукраїнським вченим-експериментатором був *Іван Поллої*, який зробив ряд винаходів та відкриттів у галузі фізики та електроніки, серед яких найвизначнішим стало відкриття в 1883 р. радіаційного випромінювання.

Ідейна боротьба супроводила розвиток гуманітарних наук. Ідеї щодо розвитку економіки, науки, освіти, морального вдосконалення суспільства обстоювали *В. Каразин*, *І. Франко*, *П. Грабовський*. Історична наука збагатилася творами *М. Костомарова*, присвяченими українським гетьманам періоду Руїни; свої дослідження історії Лівобережної України видав *О. Лазаревський*. Численні праці з історії, археології, етнографії написав *В. Антонович*, зокрема

«Дослідження про гайдамацтво за актами 1700 – 1768 рр.», «Археологічні знахідки та розкопки в Києві та Київській губернії». Історико-етнографічні дослідження проводив *Ф. Вовк*, сенсаційні археологічні розкопки в Трипіллі та Зарубинцях здійснив *В. Хвойко*.

Неоціненний внесок в історичну науку зробив *М. Грушевський*, чия наукова спадщина вражає не лише глибиною висвітлення історичного процесу, а й надзвичайною актуальністю та повчальністю для сьогодення. Його основна наукова праця – багатотомна «Історія України-Руси» у 1998 р. була визнана ЮНЕСКО найгрунтовнішим авторським фундаментальним дослідженням у галузі історії.

4. Розвиток українського театру, живопису, архітектури, скульптури, музики в XIX ст.

Формуванню національної свідомості українців сприяла діяльність акторів українського театру. У першій половині XIX ст. центром театрального життя України стають міста: Харків (1789), Київ та Одеса (1803), Полтава. І. Котляревський в 1819 р. в Полтаві поставив п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник». Першим виконавцем ролей Виборного в «Наталці Полтавці» та Чупруна в «Москалі-чарівнику» був актор української та російської сцени *Михайло Щепкін*, викуплений за сприяння І. Котляревського з кріпацтва. Його наслідував *Карпо Соленик*.

У першій третині XIX ст. в Галичині діяли лише німецький та польський театри. Перші аматорські українські трупи в Галичині з'явилися напередодні 1848 р. Ці трупи формували свій репертуар із п'єс східноукраїнських письменників, а також місцевих авторів - М. Устияновича, С. Петрушевича, О. Духновича. *Іван Озаркевич* в Коломиї створив аматорську трупу, і в 1848 р. за «Наталкою Полтавою» поставив спектакль під назвою «Дівка на відданню або на милування нема силування». В виставах піднімалися питання соціальної нерівності в суспільстві, засуджувалися здирицтво і насильство з боку влади, висміювалися ті, хто цурався мови, традицій і звичаїв свого народу.

Українська драматургія другої половини XIX ст. уславилася цілою низкою імен як драматургів, так і акторів, чий талант підніс українську культуру, сприяв розвитку національної свідомості. Серед них *Іван Нечуй-Левицький* («Маруся Богуславка»), *Марко Кропивницький* («Дай серцю волю, заведе в неволю»), *Михайло Старицький* («За двома зайцями», «Сорочинський ярмарок», «Різдвяна ніч»), *Іван Карпенко-Карий* («Наймичка», «Безталанна», «Сто тисяч», «Мартин Боруля»). Значним був драматургійний доробок П. Мирного («Лимерівна», «Повія»), І. Франка («Украдене щастя», «Учитель», «Кам'яна душа»), Б. Грінченка («Степовий гість», «Ясні зорі»), Л. Українки («Лісова пісня», «Бояриня»).

Українські актори створили високо професійні театральні колективи, яких на початок XX ст. в Україні було близько 20, а разом з аматорськими – майже 300. Біля витоків українського професійного театру стояли видатні українські актори М. Кропивницький, М. Садовський, І. Тобілевич, Л. Квітка,

М. Заньковецька, М. Старицький, П. Саксаганський. Завданнями українського театру були: боротьба проти русифікаторства; формування шанобливого ставлення до українського народу; порушення соціальних питань; пошук нових шляхів сценічного мистецтва.

У 1864 р. у Львові було засновано український театр «*Руська бесіда*», який очолив О. Бачинський. Репертуар складався з творів українських письменників та європейської драматургії. У театрі вирости талановиті актори І. Гриневецький, М. Романович та ін. Театр був єдиним українським професійним колективом у західноукраїнських землях протягом 50 років.

Залишаючись побутово-етнографічним за змістом, романтично-сентиментальним та водевільно-розважальним за формами, український театр на початку ХХ ст. переживав стагнацію. Модерні течії у мистецтві відбивали російські театри (театр М. Соловцова, організований для стаціонарних вистав у Києві в 1891р.) Тому для української драматургії початку ХХ ст. велике значення мали твори *В. Винниченка* («Дисгармонія», «Закон», «Великий молох» та ін.) з їх актуальністю проблематики, імпресіоністичною манерою відбиття внутрішніх переживань героїв.

З драматургією В. Винниченка передові театральні сили пов'язували надію на вихід українського театру на європейську сцену. Проте його твори, як і драматургічні етюди *О. Олеся* були не під силу для виконання українським побутовим акторам. Професійні актори віддавали перевагу творам української класики (трупя М. Старицького, театр М. Садовського). Молоді театральні сили, що об'єдналися в «Молодому театрі» (пізніше «Березіль») навколо *Леся Курбаса* та *Миколи Куліша* (1892 –1937), стали відігравати помітну роль у театральному мистецтві в роки Української революції та доби українського національного відродження.

Свій внесок у національно-культурне відродження України зробили представники архітектури, образотворчого мистецтва та музики. Так, зокрема, художник *Карл Брюллов* виховав багато українських майстрів, серед яких були Іван Сошенко, Аполлон Мокрицький, Тарас Шевченко та ін.

Першим серед художників, хто відкрив українську природу й українського селянина, був німець за походженням *Василь Штернберг*. Навчаючись у Петербурзькій Академії мистецтв, він зацікавився мальовничістю українського побуту, щорічно їздив до України, писав етюди. У 1838 р. В.Штернберг познайомився і подружився з Т. Шевченком, а 1840 р. до Шевченкового «Кобзаря» він зробив гравюру «Кобзар з поводирем».

Яскравою постаттю українського образотворчого мистецтва 1840 –1860 рр. був *Т. Шевченко*. Особливе визнання мали його офорти («Судна Рада», «Дари в Чигирині», «Старости», «У Києві», «Видубицький монастир») . За них 2 вересня 1860 р. рішенням ради Академії його було обрано академіком з гравірування на міді.

Т.Шевченко малював картини, пейзажі й портрети, звертаючись до теми українського народу. У Петербурзькій Академії мистецтв він створив картини у романтичному стилі «Хлопчик, що ділиться хлібом із собакою» (1840),

«Циганки» (1841). Водночас він є основоположником реалізму в українському малярстві. Реалізмом відзначається його найбільший за розміром твір олійного живопису «Катерина» (1842), який через драму української дівчини-кріпачки розкриває трагедію самої України. Сцена з життя українського селянина - в картині «Селянська родина» (1843).

Малярство в західноукраїнських землях у першій половині XIX ст. було представлено такими українськими майстрами, як *Остан Білявський*, *Василь Береза* і *Лука Долинський*. Твори мали переважно релігійний зміст, написані у стилі класицизму з оригінальними українськими стилістичними ознаками. Низка художників українського походження служила інтересам польської або німецької культур (*Юлій Коссак*, *Теодор Яхимович*, *Рафаїл Гадзевич*)

У 60-х рр. XIX ст. значна частина української молоді, що навчалася в Петербурзькій художній академії, виступила проти академізму в мистецтві. У 1870 р. виникає товариство художників, які за мету своєї творчості поставили організацію передвижницьких виставок. Його очолили *І. Крамської*, *Г. Мясоедов*, творчість яких була тісно пов'язана з Україною. Провідними членами товариства передвижників стають вихідці з України: *І. Рєпін* («Запорожці пишуть листа турецькому султанові»), *М. Ярошенко* («В'язень», «Курсистка»), *А. Куїнджі* («Пейзаж»), *К. Трутовський* («Бандурист», «Український ярмарок») та ін., виставляючи свої полотна у містах України, вони виховували естетичні смаки українців. Художники в стилі реалізм зображували красу рідної землі та тяжке становище людини на ній. Головною тематикою були ліричний портрет, побутові сцени, історичні та міфологічні сюжети. Основним жанром став пейзаж. У 1905 р. було організовано першу Всеукраїнську мистецьку виставку, яка продемонструвала єдність західноукраїнських та наддніпрянських митців.

Наприкінці XIX ст. передвижництво вичерпало себе. Молоді художники більше цікавилися мистецтвом, бажали вразити створеними полотнами широкі верстви української громади. На межі століть проявляють свій талант *Ф. Красицький* («Гість із Запоріжжя», «Свято»), *О. Сластїон* («Проводи на Січ», «Запорожець»), *С. Васильківський* («Воли біля броду», «Козаки в степу»), *М. Пимоненко* («Сільська родина», «Суперниці», «Святочне ворожіння»). Їх творчість просякнута народною тематикою, хоч і несе риси академічності.

З'являються й нові засоби втілення дійсності в українському живописі - імпресіонізм та символізм. Їхні представники - *О. Мурашко* («Благая вість», «У кав'ярні»), *О. Новаківський* («Коляда», натюрморти), *Ф. Кричевський* («Наречена»), *А. Самокиш* («Трійка»), *І. Труш* («Гуцулка з дівчинкою», «Кипариси»), *К. Костанді* («Бузок», «В люди»), та ін.

На українському підґрунті розкрився талант таких художників, як *М. Врубель* (розписи та ікони Кирилівської церкви в Києві), *С. Світославський* («Околиця Києва»), *В. Васнецов* (оздоблення інтр'єрів Володимирського собору в Києві), *С. Костенко* («Вечір над Дніпром»), *П. Левченко* («Біла хата»)

Паростки національно-культурного відродження з'явилися в архітектурі. Навіть за умов, коли синод російської православної церкви заборонив

будівництво церков українського типу (1801), думка українських архітекторів не вгасала. На початку XIX ст. в Україні з'являється стиль *ампір*, який мав на меті увічнити непорушність імперії. Ампір виражався в монументальних формах римського зразка, широких гладких стінах, округлих колонах, так званого дорійського ордера тощо. Проте цей стиль багато в чому поступався українським будівничим традиціям, що виявлялися в маленьких провінційних палатах та будиночках, ганки, галерейки й мансарди яких мали своєрідні українські риси.

Серед українських архітекторів цього часу вчені виділяють *Петра Ярославського* (споруджував будинки на Харківщині й Сумщині) і *Андрія Меленського* (був міським архітектором Києва у 1799 – 1829 рр. Він працював над планом розбудови Києва, здійснив забудову Подолу, будівлі якого згоріли в 1811 р. За його проектами збудовано ансамбль будинків нової адміністрації на Печерській площі, Братський і Флорівський монастирі.

У першій половині XIX ст. активно розгортається міське будівництво. В містах постає ціла низка ратуш (Харків, Київ, Полтава), а з введенням нового адміністративного поділу України - державних будинків у Полтаві, Чернігові, Києві, Одесі та Херсоні. У 1837 – 1842 рр. у класичному стилі збудовано головний корпус Київського університету св. Володимира, проект якого підготував професор архітектури В.Беретті. Церковні споруди на Полтавщині та Харківщині будувалися в стилі ампір, а собори в Одесі, Херсоні та Кременчуці - у стилі академічного класицизму.

Від середини XIX ст. міське будівництво житлового та громадського призначення у зв'язку з пануючим у Європі утилітаризмом переймається *еклектикою* – поєднанням різних історичних стилів в одному архітектурному об'єкті (ансамблі). Серед її напрямів особливо поширюється *віденський ренесанс* (оперні театри Одеси, Львова та Києва).

Різновидом еkleктики стає насильно впроваджуваний *псевдовізантійський (псевдоруський) стиль*. Гаслом його була формула «самодержавство-народність-соборність». Розпочалися урядові реставраційні роботи пам'яток будівництва княжої доби, (Херсонес IV-X ст. в Севастополі, Десятинна церква у Києві (X ст.), кафедра собору у Володимирі-Волинському, Васиївська церква в Овручі (XII ст.). До збудованих пам'яток цього напрямку належать Володимирський собор (первісний проект - арх. І.Штром, пізніше роботу над будівництвом собору продовжили архітектори П. Спарро, О. Беретті за участю Р. Бернгардта, К.Маєвського та В. Ніколаєва), пам'ятник князю Володимирі (арх. О. Тон, скульптори В. Демут-Малиновський та П. Клодт) у Києві, Олександрійська церква в Кам'янці. Для підкреслення значення «возз'єднання» України з Росією царський уряд виділив кошти на виготовлення пам'ятника Б.Хмельницькому (скульптор М. Микешин – 1888 р.)

На межі XIX і XX ст. еkleктика в будівництві еволюціонує до стилю *модерн*, відомого в західноукраїнських землях як *віденська сецесія*. Для цього стилю характерна асиметричність планування, використання нових будівельних матеріалів (бетону, скла, литого заліза) для оздоблення будинків, естетика

ламаних та гнучких ліній. У цьому стилі збудовано залізничні вокзали у Львові та Жмеринці, торговельно-промислова палата і готель «Жорж» (арх. І. Левинський) у Львові, будівля київського цирку Крутікова на Печерську, будинок архітектора В. Городецького (будинок «з химерами»), Бесарабський критий ринок (арх. Г. Гай), станція вокзалу «Київ-товарний», будинок І. Мороза в Києві тощо.

З початком ХХ ст. в рамках модерну розпочинається відродження українського архітектурного стилю, який мав два напрями: 1) використання мотивів українського бароко (житлові будинки архітекторів Д. Фетисова у Запоріжжі та П. Альошина у Києві); 2) використання мотивів народного дерев'яного зодчества (будинок земства в Полтаві, – арх. В. Кричевський, інтер'єри С. Васильківського). Поєднання цих двох напрямів перетворилося на справжній архітектурний бум особливо у будівництві міських житлових споруд, ряду приміських вілл, а також приміщень громадського призначення.

Українська скульптура ХІХ ст. несе на собі відбиток класицизму, бо переважна більшість українських скульпторів отримувала освіту в академічних установах Росії та Європи, кращих українських скульпторів забрали до Росії. (Іван Мартос, Костянтин Климченко). Найкращими роботами І. Мартоса є монументальні пам'ятники Мініну і Пожарському в Москві, Ломоносову - в Архангельську, Рішельє - в Одесі, Потьомкіну - в Херсоні.

На національному ґрунті скульпторам вдалося наблизитися до реалістичних принципів відображення дійсності, але здебільшого це були салонні бюсти та мініатюри. Серед монументальних пам'яток - роботи П. Забіли (погруддя Т. Шевченка та М. Гоголя для пам'ятників у Ніжині), Л. Позена (пам'ятник І. Котляревському в Полтаві), Ф. Каменського (один з перших бюстів Т. Шевченка, 1862), Ф. Балавенського (погруддя М. Кропивницького в Харкові), Г. Кузнецича (скульптура «Гончар» у Львівському промисловому музеї), І. Кавалерідзе (пам'ятники княгині Ользі в Києві, Г. Сковороді у Лохвиці), скульптурні портрети М. Паращука.

В західноукраїнських землях на народно-пісенному фольклорі розвивається музичне мистецтво. В 1829 р. єпископ Іван Снігурський у Перемишлі заснував церковний хор, основним репертуаром якого були твори Д. Бортнянського. Цей хор став підґрунтям для створення Перемишльської школи композиторів, з якої вийшли Михайло Вербицький та Іван Лаврівський. М. Вербицький написав музику на слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна». Митець заклав підвалини української національної композиторської школи. І. Лаврівський написав велику хорову композицію «Осінь», кілька церковних псалмів та композицій для чоловічих хорів.

В Україні засновуються музично-драматичні установи (М. Лисенко, М. Садовський) та оперні театри - у Києві, Львові, Одесі. Проте опери українських композиторів не були популярні (популярність мали твори П. Чайковського, О. Римського-Корсакова, Р. Вагнера та ін.). Це була доля всієї спадщини С. Гулака-Артемовського, Миколи Лисенка, Петра Сокальського, Миколи Аркаса та ін. Лише з 1907 р., коли М. Садовський заснував перший

стаціонарний музично-драматичний театр у Києві в Троїцькому будинку (нині - Національна опера), широка українська публіка почула «Запорожця за Дунаєм», «Різдв'яну ніч», «Енеїду», «Наталку Полтавку», «Катерину» та інші українські опери.

Українські виконавці вокального мистецтва - *С. Крушельницька*, *А. Нежданова*, *О. Мишуга*, аби мати можливість розвинути свій талант, ішли прославляти сцени кращих театрів Росії (Санкт-Петербург, Москва), Італії (Мілан), Франції (Париж) та інших країн. При цьому вони ніколи не припиняли зв'язків з Україною. На початку ХХ ст. з успіхом виступала в країнах Західної Європи та Америки Українська хорова капела під керівництвом музиканта і диригента *Олександра Кошиця*.

Отже, на межі ХІХ і ХХ ст. інтенсивно відбувається об'єднання зусиль національної еліти східно-і західноукраїнських земель, зростання національної та політичної свідомості українського народу. Українська культура стає народною за змістом та класичною за формою.

Питання для самостійного опрацювання

1. Вплив світової філософської думки на формування української культури у ХІХ ст.
2. Українська національна культура в імперському вимірі.

Література: Основна: 2, 4, 5, 6, 9, 14, 15, 17, 19, 21, 26.

Додаткова: 28, 33, 50, 59, 76, 71, 79.

Тема 7. Українська культура ХХ ст.

Лекція 1

План

1. Українське суспільне та культурне життя в першій половині ХХ ст. Діяльність Української Академії наук.
2. Література і театр у нових умовах мистецького життя.
3. Український мистецький авангард та його доля.
4. Українське «Розстріляне Відродження». Розвиток української культури в воєнний та повоєнний період.
5. Розвиток української культури в другій половині ХХ ст.

1. Українське суспільне та культурне життя в першій половині ХХ ст.

Після повалення царату в Україні почався новий етап національно-визвольного руху, створювалися умови для прискореного розвитку національної культури. Вже в березні 1917 р. у Києві були відкриті дві українські гімназії. За активною участю Генерального секретаріату освіти Центральної Ради здійснювалося переведення шкіл на українську мову викладання, в різних регіонах України було створено понад 80 українських гімназій. Почала працювати Українська педагогічна академія, історико-

філологічний факультет у Полтаві, відкритий український університет у Кам'янці-Подільському.

У період гетьманства заснована *Українська академія наук*, яку очолив видатний український вчений В.Вернадський; восени 1918 р. стала функціонувати Українська державна академія мистецтв. Великих успіхів в перші післяреволюційні роки досягли українська преса і книгодрукування. Лише в 1917 р. почали діяти 78 видавництв, вони організувалися і при приватних, кооперативних органах, при «Просвітах». Якщо в 1917 р. було випущено 747 назв українських книг, то в 1918 р. – 1084.

Революція привела в рух різні соціальні сили, дала відчуття свободи, створення нового, незвіданого. Серед майстрів культури були і прихильники нової влади, і аполітичні люди, і противники більшовизму, які в розвитку національної культури вбачали певну альтернативу нездійсненої незалежності. В умовах *непу* допускалися елементи демократії. Уперше за довгі роки українська культура отримала державну підтримку.

Радянська влада в галузі ідеології, культури проводила політику *коренізації*, яка в Україні отримала назву *українізації*. Українізація передбачала підготовку, виховання і висунення кадрів корінної національності, організацію шкіл всіх рівнів, установ культури, видавництво газет, журналів і книг українською мовою. Проведення політики українізації враховувало два аспекти: 1) українізація як така; 2) створення необхідних умов для всебічного культурного і духовного розвитку національних меншин. Українізація дала позитивні результати. Якщо у 1928 р. питома вага газет українською мовою становила 56% загальних тиражів, то у 1930 р. – 89%. Вже у 1924 – 1925 рр. було виділено 13 національних районів, в тому числі німецькі, болгарські, польські та єврейські. Одним з центрів українізації став Народний комісаріат освіти, який очолювали Григорій Гринько, Олександр Шумський, Микола Скрипник.

Ліквідація неписьменності у 20-ті роки, зростання загальної і професійної культури, прогрес науки обумовлювалися стрункою державною системою освіти. У січні – квітні 1919 року було проголошено основні принципи радянської системи освіти й виховання: *загальність, доступність для всіх, безплатність і обов'язковість шкільної освіти*. Раднаркомом України було видано декрети про школу, згідно з якими церква відокремлювалась від держави і школа від церкви, скасовувалась плата за навчання в усіх без винятку навчальних закладах, всі приватні школи було передано державі, запроваджено спільне навчання хлопців і дівчат. Створювалася єдина десятирічна двоступенева школа, на базі семи класів будувалась професійно-технічна школа. Було встановлено два типи вищої школи: технікуми, що готували спеціалістів вузького профілю, та інститути, які випускали інженерів та інших спеціалістів різного фаху. У 1921 році організовано робітничі факультети, які готували робітників і селян до вступу у вузи. Цього ж року видано декрет про ліквідацію неписьменності в республіці, а йому на допомогу через два роки виникло добровільне товариство "*Геть неписьменність*". У 1922 році в УСРР,

як і в усьому Радянському Союзі, було створено єдину комуністичну організацію дітей — піонерську.

На західних землях стан освіти у цей час змінюється на гірше. У Галичині, яка стала частиною Польщі, польська влада застала 2500 народних шкіл і близько 500 народних шкіл на Волині та 25 середніх шкіл у цих краях. Одразу ж у цих українських школах введено як навчальну польську мову. Українських вчителів замінювали польськими, переводили углиб Польщі. Як компроміс впроваджували так звані утравкістичні школи, де половину предметів викладали польською, а половину — українською. Такі школи закладалися навіть там, де населення було на 90 – 100 відсотків українське.

Звичайно, погодитися з такою шкільною політикою було неможливо, і на українських територіях у складі Польщі постійно точилася боротьба за українську мову та український зміст навчання й виховання молоді, а також влаштовувалися приватні українські школи. Найбільше опікувалося ними Українське педагогічне товариство, що від 1926 року називалося товариством «Рідна школа». Однак воно не мало права діяти на Волині (а лише в Галичині).

Щодо Закарпаття, яке між двома світовими війнами належало до Чехословаччини, то тут українські діти ходили до українських шкіл. Спочатку влада віддавала перевагу так званій русинській мові, але від 1931 року перемагає чисто українська.

Вища школа в Галичині зазнає ще більших, ніж раніше, утисків. Виборене українцями право на кафедри та професуру у Львівському університеті скасовано. У відповідь на це у Львові виникає *таємний університет*, що існував від 1921 до 1925 року. Він мав три відділи: філософський, юридичний та медичний. Українська молодь бойкотувала тоді польський університет у Львові, відвідуючи лише таємний або навчаючись за кордоном (*сецеоністи*). Єдиним легальним вищим навчальним закладом була Греко-католицька богословська академія у Львові, яку заклав у 1928 році митрополит Андрій Шептицький і ректором якої був отець Йосиф Сліпий. Ця академія мала два факультети: богословський та філософський.

У 1921 ж році почав функціонувати *Український вільний університет* у Празі (після Другої світової війни перейшов до Мюнхена). Наступного року створена Українська господарська академія у Подєбрадах. Недалеко від Праги, у Модржанах, існувала українська гімназія.

Всеоб'єднуючим науковим осередком лишалася Українська академія наук. Ще восени 1918 року ініціативна група видатних учених розробила проект статуту Української академії наук. У лютому 1919 року відбулися Загальні збори вчених — засновників академії. Першим її президентом став академік В.Вернадський. Три відділи — історико-філологічних, фізико-математичних і соціально-економічних наук — об'єднували 3 інститути, 26 кафедр, ряд комісій та комітетів. При фізико-математичному відділі створено Інститут технічної механіки, який надалі став родоначальником ряду інших технічних інститутів.

З академією в перші роки її існування пов'язана діяльність таких відомих вчених, як природознавець В. Вернадський, історик Д. Багалій, економісти К.

Воблий, М. Птуха, математики Д. Граве, М. Крилов, Г. Пфейфер, геолог П. Тутковський, хімік В. Шапошников, біолог М. Кашенко, мікробіолог і епідеміолог Д. Заболотний, ботаніки Є. Потчал, О. Фомін, В. Липський, гігієніст та епідеміолог О. Корчак-Чепурківський, філологи В. Перетц, А. Кримський, археолог і етнограф М. Біляшівський, зоолог О. Нікольський та ін. Кількість штатних наукових працівників ВУАН з 1921 по 1924 р. (606 чоловік) зменшилася в десять раз. Та в комісіях академії працювали на громадських засадах чимало людей. Кількість їх доходила до 1000 осіб. Серед них були і старі професори університетів та духовної академії з відомими в науці іменами, й науковці-початківці, які засвоювали методи дослідження під керівництвом старих фахівців. Всіх їх об'єднувало прагнення працювати для своєї української культури.

Як приклад плідної роботи в ці скрутні часи можна назвати історико-філологічний відділ академії наук, де працювали не тільки такі метри науки, як академік Д. Багалій. До різних комісій входили молоді поети-неокласики і науковці М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара. Всі вони мали відношення до «Комісії для складання біографічного словника українських діячів». Нею керував з 1920 р. – від часу заснування – академік М. Василенко, пізніше академік С. Єфремов (згодом репресований).

З іменами цих та інших (О. Гермайзе, М. Кравчук) вчених пов'язана боротьба за українські університети. У 1920 році на *інститути народної освіти (ІНО)* було перетворено всі вищі навчальні заклади і передусім університети – в тому числі і старий Київський університет св. Володимира, який на цей час називався *Вищим інститутом народної освіти ім. Михайла Драгоманова*. І на найближче десятиліття історія університету – це історія запеклої боротьби двох академічних концепцій вузу – університетської й педагогічної. Схема народної освіти, яка панувала в цей час, прагнула всю освітянську справу підпорядкувати засадам «єдиної трудової школи» з глибоким впровадженням професіоналізації. Цей принцип був прийнятий і в РСФРР, але там не зачіпали старі університети – і як вищі навчальні заклади, і як осередки науково-дослідної роботи.

Важливою проблемою було й введення до складу професури молодих українських науковців. Ускладнювалось тим, що багато претендентів були пов'язані з визвольним і національним рухом. Восени 1922 року надійшло розпорядження про усунення від професури всіх колишніх міністрів УНР. Так втратили професуру у вищій школі М. Василенко, С. Єфремов, В. Лехівський, С. Остапенко.

2. Література й театр на тлі нових національних та соціальних реалій

В Україні після 1917 року з'явилася велика кількість різних літературних та мистецьких напрямків. Поряд з старшим поколінням, які продовжували творити переважно у реалістичній манері, виступають митці, які бачать своє завдання не у відтворенні, а у творенні нової реальності.

Нова влада виявилась одразу неприхильною до плюралізму у ставленні до нових цінностей. Однак перше десятиліття післяреволюційної доби відкривало шлях новачіям суто мистецького призначення.

У перші пореволюційні роки мала місце й певна свобода існування різних за ідейно-мистецьким спрямуванням видань. Виходили видання «Літературно-критичний альманах» (до 1918 р.) і журнал «Музагет» (єдиний номер його вийшов 1919 р.), які присвячувалися наймодернішим творам. Водночас існують видання, присвячені новій революційній літературі – журнали «Мистецтво» (1919 – 1920), «Шляхи мистецтва» (1921 – 1923), збірники та альманахи «Червоний вінок» (1919), «Гроно» (1920), «Жовтень» (1921), «Вир революції» (1921), «Буяння» (1921) тощо.

Різні мистецькі уподобання породжували велику кількість мистецьких спілок. Активними членами «Плугу» були С. Пилипенко (голова), Д. Бедзик, А. Головка, Г. Еп'к, Н. Забіла, О. Копиленко, В. Минко, П. Панч та ін. До організації робітничих письменників «Гарт» належали В. Еллан-Блакитний (голова), І. Дніпровський, М. Йогансен, В. Сосюра, П. Тичина, М. Хвильовий та ін. У Донбасі об'єднання пролетарських письменників називалося «Забой».

Поступово на чільне місце в літературі виходили професіонали літературної справи, які належали до значно менш масових тогочасних угруповань – футуристи (які 1927 р. прибрали назву «Нова генерація»), неокласики, група «Ланка» (пізніше «Марс» – «Майстерня революційного слова»). Вихідці з окупованих Польщею земель (Д. Загул, А. Турчинська, В. Бобинський, М. Кігура та ін.) утворюють групу «Західна Україна» (1926). Письменники-конструктивісти – групу «Авангард». На руїнах «Гарту» виникають ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників, 1927) та ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури, 1926). Молоді письменники-комсомольці об'єднуються в організацію «Молодняк» (1927)

Український *символізм*, виявлений у раннього П. Тичини, а також у Євгена Плужника та ін., сформувався протягом 1917 – 1919 рр., мав свою групу («Біла студія») і мистецькі трибуни (вже згадувані «Літературно-критичний альманах», журнал «Музагет»), чільних представників — Д. Загул, Я. Савченко, В. Ярошенко, О. Слісаренко, В. Кобилянський,

«Лівизна» чи навіть «ультра лівизна» *футуристів* йшла від захопленості урбанізованим світом — світом нової техніки, великих швидкостей, динамізму життя. Крайні представники футуризму проголошували смерть минулому мистецтву. Як хвала революційній бурі сприймалися поезофільми та ревшфут-поєми «Тов. Сонце», «Весна», «Степ» (1919) М. Семенка. У різних модифікаціях футуризм проіснував понад десятиріччя.

Група *неокласиків* включала визначних майстрів слова — М. Зерова, М. Драй-Хмару, М. Рильського, П. Филиповича, О. Бургардта. Ідеологом неокласиків вважають Миколу Зерова, хоча група не була організаційно оформленою, але стихійно їх єднала висока освіченість, повага до культурної спадщини, зокрема, античної. Вони свідомо відмітали від української культури

інерцію простачтва, схиляння до бурлеску і копірвання в побутово-етнографічному матеріалі, сентиментальність, розчуленість.

До великих шанувальників вибагливого поетичного слова і європейського коріння в українській культурі, треба віднести й визначного поета *Євгена Маланюка*, який був змушений (як старшина армії УНР) емігрувати. Збірки його тонких поезій («Стилет і стилос», «Гербарій», «Земна Мадонна») до 90-х років на Україні не друкувалися.

Революційно-романтичну тему знаходимо у поетів, яким імпонувала буремність доби можливості, які відкривала революція перед людиною (В. Сосюра - «Червона зима», «Навколо», «Удари молота і серця; П.Тичина – «В Космічному оркестрі»). До неоромантиків належали й Микола Бажан, й прозаїк Юрій Яновський.

У Західній Україні досить відомими у цей час є поети Богдан-Ігор Антонич («Привітання життя»), О. Ольжич («Ріньє»), Святослав Гординський («Барви і лінії», «Буруни», переспів «Слова о полку Ігоревім»), Наталя Лівичька-Холодна («Вогонь і попіл»), О. Турянський (поема в прозі «По за межами болю») та інші. Вони гуртувались навколо таких журналів і газет, як «Літературно-науковий вісник», «Дзвони», «Поступ», «Ми», «Наша культура», «Діло» (із літературним додатком «Назустріч»).

Великий вплив на тогочасну молоду прозу мав письменник Микола Хвильовий, неофіційний ідеолог ВАПЛІТЕ М. Хвильовий виступав проти засилля в літературі примітиву, кидає гасло «Геть від Москви», маючи на увазі необхідність культурної переорієнтації на «психологічну Європу».

Кампанія гонінь була зініційована літературною дискусією (1925 – 1928), в якій літератори відстоювали своє художнє і мистецьке кредо. У 1926 році в резолюції пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації», а у 1927 р. – і Політбюро – «Політика партії в справі української художньої культури»— вже чітко окреслено межі: творення радянської літератури можливе лише на основі зв'язку її з соціалізмом.

Під кінець двадцятих років значні досягнення мають театр і кіно. На екранах з'являються перші фільми геніального режисера *Олександра Довженка* – «Звенигород», «Арсенал», «Земля».

Леся Курбас, реформатор театру, створивши мистецьке об'єднання «*Березіль*», розірвав рамки певного провінціалізму, що був властивий українській сцені на початок ХХ століття, спрямував свої зусилля у бік «естетичного театру». «*Молодий театр*» (1916) виголосив у своєму «маніфесті» про «поворот до Європи», характерний на той час для всієї української духовної орієнтації, про розрив з традицією побутового театру, з етнографічним реалізмом, який паралізує творчість і насаджує шаблон; в новому акторі інтелект має сполучатися з високою акторською технікою й фізичним тренажем. Новий театр мав відповідати стилеві часу, якого слід шукати у символізмі й класицизмі, а також у філософському інтуїтивізмі.

Першою програмною роботою Л. Курбаса стала вистава «*Цар Едіп*». Головним на сцені було відчуття хаосу і темряви, що насуваються, пошук сил у

собі, щоб їм протистояти. Курбас повернув хоріві справді давньогрецьку роль: хор ніби акцентував ті чи інші порухи душі Едіпа, був відлунням переживань персонажів, експресивність пластики хору створювали могутню трагедійну напругу, відбивали сучасний неспокійний світ.

Іншою експериментальною виставою того ж 1918 р. був «*Verthen*» – самобутня з національного боку вистава. В постановці «*Гайдамаків*» за Т. Шевченком особливої уваги тут заслуговує знову хор, який був голосом народу, гомоном юрби, авторським голосом.

Український реформатор театру мріяв про організацію єдиної всеукраїнської театральної академії та відкриття в ній різних студій: танцю, пантоміми, фізичної культури, декламації, музеїв – театральних, музичних інструментів, давньої української книги, живопису, різьбярства; школи нових драматургів; інституту української режисури, бібліотеки світової драматургії. Режисер продовжує пошуки асоціативності сценічних дій (як у виставі «*Газ*», де вибух газу передано миттєвою композицією з людських тіл, що нагадувала піраміду, поруч з якою розкидані окремі людські фігури).

Новий репертуар в театрі «Березіль» пов'язаний з драматургією Миколи Куліша. Переломною стала вистава «*Народний Малахій*». Курбас з великою силою зобразив убогий світ міщанства, холодний бюрократизм державних урядовців, монотонність стандартизації життя.

Наступною п'єсою Куліша стала комедія «*Мина Мазайло*» – про захист українським міщанином свого зрусифікованого обличчя. Розголос мала прем'єра п'єси І. Микитенка «*Диктатура*» (1930). Але почалися атаки на «Березиль», які завершилися вимогами від Курбаса засудити діяльність ВАПЛІТЕ, Хвильового та Скрипника. Курбас відмовився та закінчив своє життя у таборі на Соловках.

3. Український мистецький авангард та його доля

Мистецтво *авангарду* зруйнувало традиційні засади художньої творчості. Якщо стиль модерн був викликаний неприйняттям індустріалізації та урбанізації, то авангард є прямим породженням нових ритмів життя, прискорених темпів змін, величезних, емоційних та психологічних перевантажень – і загалом світу, в якому панують катаклізми, а людина втрачає звичаєну точку опори.

Авангардизм у живописі – це різні напрями, які виступали щоразу з позицій відкриття нових ідей. Однак у всіх авангардних течій є спільне:

По-перше, це принципова установка на новаторство, яке не просто заперечує попередні стилі – воно їх повністю ігнорує.

По-друге, художники-авангардисти свідомо відмовляються від буквалізму – від зображення предметного світу таким, яким його бачить око художника. І кожна нова авангардна течія відкриває свій спосіб проникнення у сутність речей та явищ. Тому важливою рисою авангарду є його аналітичність.

Авангардне мистецтво – і це теж його особливість – несе в собі специфіку світовідчуття людини ХХ століття. Художники увібрали в себе відчуття

історичного зсуву, всесвітності змін, які відбуваються зрушенням всіх традиційних координат життя. Одним з найпоширеніших сюжетів авангардного живопису 10 – 20-х років стала «Композиція», де зсунуті з місця всі форми, де розколоті слова, де площини наче плавають чи насуваються одна на одну у неспокійному, вібруючому середовищі. Ці картини відбивають все сум'яття і невпорядкованість свого часу.

Історію авангардного живопису в Україні (як і в усьому світі) можна умовно поділити на два періоди. Перший охоплює 1907 – 1914 роки. Другий період починається з 1920 року, коли знову вибухнули творчі сили у всіх видах мистецтва: літературі, театрі, живописі, архітектурі. Цьому бурхливому бажанню досягти нові форми було покладено кінець у 30-х роках в тих державах, де перемогли тоталітарні чи фашистські режими. Причиною нищення авангарду була монополія однієї ідеології, що виявлялося несумісним з мистецтвом, розрахованим на інтелектуальне сприймання, що активізує прагнення істини, формує критичність.

Термін «кубофутуризм» виник з назв двох живописних напрямків: французького кубізму та італійського футуризму, які в принципі неоспорювані. Кубізм, хоча й розкладав предмети і фігури, в цілому прагнув до конструктивності, до архітектоніки. Футуризм же — це надзвичайна динаміка, що руйнує конструкцію. Однак саме українські авангардні живописці, при тяжінні до кубізму, об'єдналися під назвою *кубофутуризму*.

В 10-ті роки ХХ ст. творча молодь гуртувалася навколо художника *Олександра Богомазова* і його соратниці *Олександри Екстер* — апостолів українського кубофутуризму. Художник О. Богомазов — поет за світовідчуттям і аналітик за складом мислення пише трактат «Живопис і елементи» – блискучу теоретичну розвідку про те, як темп і ритм зовнішнього життя перекладається художньою особистістю на мову живопису.

Як і всі кубофутуристи, Богомазов віддає перевагу урбаністичним сюжетам («Потяг», «Базар», «Київ. Гончарка»), але від інших, хто трактував тему міста як місця, де руйнується і гине особистість, перенапружений урбанізм французьких кубістів та італійських футуристів у Богомазова пом'якшувався.

Українські художники прагнули наситити світ кубізму барвистістю, почерпнутою з народної творчості – кераміки, лубків, ікон, вишиванок, ляльок, килимів, писанок, де зберігалася близькість до таємничих стихій життя. Тут немає стилізацій, проте є ясна, ритмічна мова кольорів, які звучать дзвінко, локально, наділені силою, але зберігають при цьому вишукану палітру – синьо-фіолетові гами, джерело яких – вплив фіолетових уподобань М. Врубеля та О. Мурашка та колорит стародавніх київських мозаїк.

Яскравою художньою особистістю був Казимир Малевич, творець супрематизму (стиль, що виражався в комбінаціях різнокольорових площин простих геометричних фігур). Він хоч і жив значну частину життя поза Україною, але, українець за походженням, ніколи не поривав зв'язків з нею. Бажаючи виразити «чисте», незалежне від матерії духовне буття, художник мав

відмовитися від земних «орієнтирів» і подивитись на речі наче з космосу. Тому у безпредметних картинах Малевича («Чорний квадрат», «Червоний квадрат», «Чорне коло») зникає уявлення про земні «верх» і «низ», «ліве» і «праве» – всі напрямки рівноправні, як у Всесвіті, де відсутнє земне тяжіння.

Наприкінці 20-х років ХХ століття він знайшов притулок у Київському художньому інституті і почав тут малювати синяву неба, лани, як смугасте рядно, селян і селянок, що увібрали в себе риси й енергію всепотужної природи. Застиглі, напружені – вони не мають індивідуальних рис, як і природа. Можливо, художник передчував трагедію 1933-го року, бо найчастіше вживані ним атрибути цього часу – труна, хрест, сніп.

Безпосередніми учнями майстра у Києві, що багато працювали в напрямку можливостей кубізму, конструктивізму, супрематизму, були О. Хвостенко-Хвостов («Crescendo» з рухливих кольорових конструкцій), В. Єрмилов (оформлення площ і вулиць Харкова до революційних свят, плакати, інтер'єри). Новітнє мистецтво творили В. Пальмов («Рибалка», «Дачники»); Н. Редько («Світло і тінь симетрії», цикл «Електроорганізми»). Кубофутуристами тією чи іншою мірою були Г. Собачко-Шостак («Рух кольору», «Тривога»), М. Лисицький («Композиція»), Д. Бурлюк («Козак Мамай», «Жнива»), В. Меллер («Ассрійські пісні»), А. Петрицький («Ексцентричний танок», «Композиція»). «Футуристичний портрет» написав і один із творців стилю «модерн» Г. Нарбут.

Багато хто з тогочасних художників працював у театральньо-декораційному живопису (*сценографії*). Вони то писали сцени життя як театралізовані вистави, то тлумачили дійсність як суцільний театр, де панує не повсякденність, а реальність вищого гатунку. Блискуче виявила себе у сценографії *О. Екстер*. У «Сценічних конструкціях до трагедії» підкреслюється протистояння: горизонтальна система червона, вертикальні арки чорні, із золотим контуром. Ніяких відтінків, переходів – ніяких компромісів, що означає найвищу напругу людських сил, трагізм життя.

Яскраво виразили себе у сценографії й О.Хвостенко-Хвостов (ескізи декорацій до спектаклю «Містерія-буф», до вагнерівських «Валькірій», ескізи костюмів до харківської постановки опери С. Прокоф'єва «Любов до трьох апельсинів»), В. Меллер (ескізи костюмів до п'єси «Карнавал» у київському театрі «Мистецтво дії»).

Мав пряме відношення до сценографії і художник *Анатоль Петрицький*. Уславився Петрицький і картинами («Натурщиця», «Інваліди»), а головне — портретами діячів української культури. Ціле десятиріччя (від 1922 р.) він портретував письменників, композиторів, режисерів, політичних діячів. Портретна галерея української інтелігенції позначена динамічною напруженістю героїв, гострою забарвленістю образу, яка часом нагадує шаржування. У всіх портретах – метафорично-асоціативний ключ до образу. Доля портретної галереї (понад 60 творів), була трагічною: коли репресували героїв, спалювалися їхні портретні зображення. Тільки частина їх збереглася у музейних фондах чи збірках приватних осіб, деякі – у фотовідбитках.

Школа монументального українського мистецтва, представлена творчістю *Михайла Бойчука* і його учнів, надихалася формами візантійських ікон, релігійного Ренесансу, живописного примітивізму безіменних українських малярів минулих віків. В основі естетики тогочасного монументального живопису – уникнення зайвих деталей, випадкових ракурсів; схематизація, простота, зверненість до національних перлин та авангардність художньої мови. Обдарованими «бойчукістами» виявили себе В. Седлер, І. Падалка, М. Рокицький, М. Юнак, О. Павленко.

Твори «бойчукістів» 20 – 30-х років: розписи Червоноармійських луцьких казарм, оформлення Київського оперного театру до I Всеукраїнського з'їзду Рад, Харківського Червонозаводського театру і т.д. – перші радянські значні монументальні ансамблі. У розписах багато плакатності, сильні впливи традицій ікони, лубка, народних картин, графіки й романтичних надій часу.

Український живописний авангард має наднаціональний характер. Однак колористичне багатство (чого немає ні у французькому кубізмі, ні в німецькому експресіонізмі, де колір використовували для підкреслення фактури, матеріальності предмета, стану людини), присутність у фарбах, у формах елементів середньовічної ікони (чергування кутів і овалів, які мали священне символічне значення), а також колориту київських мозаїк (з рубіновими, смарагдовими, золотистими гамами, що перериваються темними згустками фарб) і, нарешті, декоративність (запозичена з українського селянського побуту, взята від хати-мазанки) – надають національній специфіці.

Гордістю українського авангардного мистецтва є скульптор-кубофутурист *Олександр Архипенко*. З 20-річного віку він жив і працював за кордоном, завоювавши всесвітнє визнання, титул «генія скульптури». Кубофутуризм Архипенка – динаміка кутів, кіл, конусів, ромбів у нескінченному колообігу. Він покрити веселковими кольорами грані й площини скульптур – зробив їх форми рухливими. Образ паризького циркача «Медрано» сконструйовано з металу, дерева, скла. Це перший у XX ст. «мобіль» – машина для демонстрації змінних набірних кольорових зображень, їх названо «архипентурою»: цей спосіб справляє враження руху.

У мистецтві, вважав Архипенко, слід уникати конкретності, щоб упоратися з такими абстрактними елементами, як символ, асоціація і відносність, тому унікав етнографізму. Лише окремі деталі одягу персонажів чи характер орнаменту мають національну забарвленість у скульптурах «Жозефіна Бонапарт», «Стародавня єгиптянка», «Арабка». Ритми різних часів і народів, але й українські: магія трипільської культури (фігурки з птахоподібними головами), мотив мозаїк Київської Русі («Рожевий торс на мозаїчному тлі»), впливи українського бароко.

4. Українське «Розстріляне Відродження»

Розвиток української культури в воєнний та повоєнний період

У 1929 р. багаторічна внутрішньопартійна боротьба у СРСР завершилася повною перемогою Й. Сталіна і його прихильників. Встановилася тоталітарна

диктатура. Для культури це мало трагічні, руйнівні наслідки. Культура, як і всі сфери суспільного життя, була поставлена під жорсткий ідеологічний і адміністративний контроль. Крок за кроком згорнули політику українізації. На початку 30-х років з метою полегшення контролю над розвитком культури були створені Спілки письменників, композиторів, художників, архітекторів. Було покладено кінець стилістичним, художнім пошукам, встановлена цензура, перервані контакти з діячами культури інших країн, в тому числі українськими емігрантами.

У 1932 р. з'явився термін «соціалістичний реалізм», який був проголошений єдиним стилем літератури і мистецтва, що звужувало творчий процес. Прославляння міфічних досягнень, фальсифікація історії стали органічними якостями ідеологізованої літератури. Були зупинені авангардні пошуки й експерименти, які у всьому світі продовжували залишатися лінією розвитку мистецтва, диктувалося верховенство історико-революційної, виробничої тематики. У живописі такі жанри, як натюрморт, пейзаж, портрет, відсувалися на другий план тому що вони ніби не несли класового навантаження. В архітектурі провідним стилем став неокласицизм, який повинен був відобразити стабільність режиму. Найвідомішою будівлею є споруда Верховної Ради у Києві.

Щоб придушити вільну думку, викликати страх, укріпити покору, сталінський режим розгорнув масові репресії. У сучасну публіцистику, наукову літературу увійшов образ «розстріляного відродження». У 1930 р. був організований судовий процес над Спілкою визволення України, яка нібито була створена для відділення України від СРСР. Головні обвинувачення були висунені проти віце-президента Всеукраїнської академії наук *С.Єфремова*. Перед судом постало 45 чоловік, серед яких були академіки, професори, вчителі, священнослужителі, студенти. Подальші арешти в середовищі діячів науки і культури і жорстокі розправи проводилися без відкритих процесів. Закрили секцію історії академії наук, був арештований М. Грушевський. Його незабаром звільнили, але працювати перевели до Москви. Туди ж перевели і кінорежисера О. Довженка.

Обвинувачення в буржуазному націоналізмі було висунене проти наркома освіти *М. Скрипника* - старого більшовика, одного з керівників Жовтневого повстання. Він був одним з небагатьох, хто не побоявся відкрито виступити з критикою сталінських методів, відстоював політику українізації. У 1933 р. напередодні арешту Скрипник застрелився.

Примусова колективізація, загибель мільйонів селян під час голодомору завдало нищівного удару українській культурі в цілому, бо українське село – носій і хранитель традиційної народної культури, звичаїв, хранитель мовних традицій.

У 1937 – 1954 рр. було репресовано майже 238 українських письменників, хоча багато з них були прихильниками радянської влади, воювали за неї, відбулися як письменники вже після революції. За підрахунками істориків літератури, з них 17 розстріляні, 8 покінчили життя самогубством, 16 пропали

безвісти, 7 померли в ув'язненні. Зазнавав арешту М.Рильський, 10 років провів у таборах за обвинуваченням у участі у міфічній Українській військовій організації Остап Вишня. 3 листопада 1937 року до двадцятилітнього ювілею Жовтневої революції в урочищі Сандармох у Карелії розстріляні Валер'ян Підмогильний, Микола Зеров, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Лесь Курбас, Микола Куліш, Мирослав Ірчан, Юліан Шпол. Покінчив життя самогубством М. Хвильовий, який мужньо намагався врятувати багатьох товаришів. Закрили театр «Березіль», арештували і розстріляли всесвітньо відомого режисера Л. Курбаса. Про масштаби репресій говорить і такий факт: з 85 вчених-мовознавців репресували 62. Лише наркомат освіти «очистили» від 2 тисяч співробітників.

На межі 20 - 30-х років були арештовані керівники і заборонена Українська автокефальна церква, створена на хвилі національного піднесення. Після Другої світової війни ліквідовано греко-католицьку церкву. Усього в 1917-1939 рр. було зруйновано 8 тисяч церков - більше половини всіх храмів.

Але навіть у таких найважчих умовах не можна говорити про припинення розвитку української культури. Зростало міське населення, держава продовжувала розвиток системи освіти, охорони здоров'я, створювалися нові наукові установи, без чого неможливо було б здійснення індустріалізації, зміцнення обороноздатності при зростанні зовнішньої загрози.

Важким випробуванням для українського народу була Велика Вітчизняна війна. Особливості культурних процесів воєнних років повністю диктувалися екстремальними умовами часу. На службу фронту була поставлена наука. У літературі головною стала тема Батьківщини. Патріотичні вірші, статті українських літераторів з'явилися в газетах вже в перші дні війни. Це такі твори, як «Ми йдемо на бій» П. Тичини, «Клятва» М. Бажана, вірші Л. Первомайського.

Частина письменників перебувала в евакуації, деякі залишилися на окупованій території, більшість же була на фронті, активно співробітничали в армійській, фронтовій, республіканській періодиці («За Радянську Україну!», «За честь Батьківщини!»). З Москви українською вела передачі радіостанція «Радянська Україна» (П. Панч, О. Копиленко, Д. Білоус). У Саратові була організована робота радіостанції ім. Т. Шевченка (Я. Галан, К. Гордієнко, В. Владко). Діяла пересувна прифронтна радіостанція «Дніпро». У воєнні роки одним з головних жанрів стала публіцистика.

Офіційні органи, зокрема Спілка письменників України, деякі редакції знаходились в Уфі. Там видавався тижневик «Література і мистецтво», з 1943 р. поновився випуск журналів «Україна» і «Перець». Було випущено декілька книг: «Україна у вогні», «Україна звільняється». Великими тиражами вийшли твори українських класиків.

У роки війни українські письменники створили такі твори, як «Україна в вогні» О. Довженка, який виявив себе як талановитий публіцист, «Похорони друга» П. Тичини, «Мандрівка в молодість» М. Рильського, «Ярослав Мудрий» І. Кочерги, поетичний цикл «Україно моя!».

Значний розвиток в роки війни отримує документальне кіно. О. Довженко зняв документальні стрічки «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні».

Трагічною помилкою стали спроби налагодити видавничу діяльність, оживити літературне життя в умовах окупації у Києві, Харкові, Львові. Деякі письменники вважали, що співпраця з окупаційною владою ослабить тиск на національну культуру. Однак ці надії не виправдалися. Так, у Києві були закриті «Українське слово» і «Литаври», а їх організатори, члени ОУН, О. Теліга та І. Ірлявський страчені гестапо.

Після війни було відновлене переслідування та ідеологічний тиск, нова хвиля боротьби з *«українським буржуазним націоналізмом»* припадає на 50-ті роки. Це відбилося, зокрема, в таких документах ЦК КП(б) України, як «Об искажении и ошибках в освещении истории украинской литературы» в «Очерке истории украинской литературы», про журнали «Вітчизна» і «Перець». У 1947р. на пленумі Спілки письменників України кон'юнктурній критиці були піддані романи Ю. Яновського «Жива вода», І. Сенченка «Його покоління», повість П. Панча «Блакитні ешелони». У 1951 р. була розгорнута бучна кампанія проти вірша В. Сосюри «Любіть Україну», в якому нібито повністю був відсутній класовий підхід. Критики зазнавала з цих же позицій творчість М. Рильського, а С. Голованівського звинувачували в «безрідному буржуазному космополітизмі». Були проведені кампанії по розвінчуванню кібернетики і генетики як буржуазних наук, що зумовило відставання вітчизняних вчених від світового рівня.

5. Українська культура другої половини ХХ ст.

60 – 80-ті роки зовні виглядають найбільш стабільним часом радянської історії, але і вони пронизані глибокими внутрішніми протиріччями. З приходом до влади М. Хрущова політична обстановка в країні поступово змінюється, настає *«відлига»*. Свою назву цей час отримав за повістю І. Еренбурга, яка точно передала зміст епохи. Це – десталінізація суспільного життя, певна демократизація, реабілітація засуджених, повернення багатьох імен, певна свобода творчості, що породило безліч надій. Однак реформи до кінця доведені не були, корінних змін політичного устрою не сталося, дуже швидко почався відкат перетворень, що призвів до *«застою»*. Проте для культури хронологічно короткий період «відлиги» мав величезне значення і далекосяжні наслідки. Атмосфера кінця 50-х років привела до формування цілого покоління так званих «шестидесятників» – вчених, письменників, художників, які відзначалися непримиренністю до ідеологічного диктату, повагою до особистості, прихильністю до національних культурних цінностей, ідеалів свободи.

У кінці 50-х рр. на державному рівні було усвідомлене і визнане відставання Радянського Союзу від провідних західних країн, що вступили до того часу в етап науково-технічної революції. Почали приділяти особливу увагу розвитку науки, створювалася безліч нових галузевих науково-дослідних,

проектно-конструкторських інститутів, збільшилася кількість періодичних видань, у великих економічних центрах - Харкові, Львові, Донецьку відкрилися відділення академії наук УРСР. Розвивалася система освіти. У 1959 р. об'язковою стала 8-річна освіта, в 1977 р. – середня.

Всесвітньовідомим став Інститут електрозварювання ім. Є.Б.Патона, який перетворився на науково-виробниче об'єднання, куди входили науково-дослідний інститут, конструкторське бюро, два дослідних заводи. Тут було запатентовано понад 400 винаходів, розроблені методи зварювання і різання електронним променем, лазерної обробки. При створенні англо-французького літака «*Конкорд*» була використана патонівська технологія виплавки сталі. Однак збереження чисто адміністративного централізованого управління, системи оцінки тільки по кількості виробленої продукції – «валу» приводили до економічної незацікавленості підприємств у технічних новинках. Тому часто виходило, що винаходи, зроблені в нашій країні, за кордоном знаходили більш широке застосування.

В освіті кількісний ріст не супроводжувався такою ж якістю. Скорочувалася сфера застосування української мови. Кращі наукові сили, величезні кошти, передові технології концентрувалися у військово-промисловому комплексі. Обмеженим був доступ до зарубіжної інформації.

Науково-технічне відставання України, як і в цілому СРСР, з середини 70-х р. перетворилося на стадіальне, оскільки у розвиткові найбільших капіталістичних країн, передусім США, почалася нова ера, для визначення якої використовують різні терміни – *постіндустріальна, інформаційна, комп'ютерна*.

Поступально, але суперечливо розвивалися всі сфери художньої творчості. Найбільш повно характерні риси епохи відобразила література. З одного боку, в художній прозі стали утверджуватися аналітичність, проблемність, відхід від описовості, звернення до сфери почуттів, співвідношення морального і духовного. Це може стосуватися творчості *О. Гончара* («Собор», «Прапорноносці», «Людина і зброя»), *П. Загребельного* («Диво», «Роксолана», «Євпраксія»), *Ю. Збанацького*. 60 – 70-ті роки були періодом плідним, хоч і суперечливим, утвердженням нових форм, стилів, засобів. Заявили про себе *І. Драч, Л. Костенко, В. Симоненко, М. Вінграновський., В. Коротич*. Склалася школа українського літературного перекладу.

Творчість продовжувала жорстко регламентуватися, зазнавати цензури, новаторство часто діставало негативну оцінку в офіційній критиці. Українські читачі, як і раніше, були відлучені від творчості письменників, які емігрували з України. *І. Багрянний* до війни зазнавав репресій, у Німеччині в 1948р. організував Українську революційно-демократичну партію, яка боролася за національне звільнення України. Романи *І. Багряного* «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Людина біжить над проваллям», його повісті, поеми, публіцистика тільки в наші дні стали надбанням читача.

Саме в колах інтелігенції виникає опозиційний рух, названий дисидентським, члени якого головним своїм завданням вважали відстоювання

прав людини: свободу слова, свободу совісті. У 1976 р. була створена *Українська Гельсінська група* (засновник Л.Лук'яненко). Активна громадянська позиція привела письменника *В.Стуса* у ряди «дисидентів» Києва. У 1972 р. він був арештований «за антирадянську агітацію» (протест проти політичних репресій) і «наклепницькі мотиви в творчості», відсидів 5 років і в 1980 р. отримав другий строк – 15 років. Він трагічно загинув у таборі для політв'язнів на Уралі в 1985р. У 1990р. помертньо В.Стус був реабілітований, йому була присуджена Державна премія ім. Т.Г. Шевченка.

Негативні тенденції характеризували розвиток українського живопису, де насаджувався *народницький академічний стиль XIX ст.*, догматичність, переважала зображувальність над виразністю. Відповідно до гасла про те, що мистецтво повинне бути зрозумілим «широким масам трудящих», на творчий експеримент, пошук нових форм була фактично накладена заборона. У той же час продовжували свою творчість такі видатні художники, як О. Шовкуненко, Т. Яблонська, М. Дерегус, В. Касьян.

Значними є досягнення *української музики* - нові опери, балети, симфонії (Г. Майборода, К. Данькевич, Б. Лятошинський, інші). Яскраві імена української оперної сцени - А. Солов'яненко, Д. Гнатюк, Б. Руденко, Є. Мірошниченко. Значної популярності набув народний хор імені Г. Верьовки. Українська естрада була представлена такими виконавцями, як Володимир Івасюк, Софія Ротару, Н.Матвієнко та ін..

Особливого розвитку в ці роки досяг *український кінематограф*. Його вершини - фільми С. Параджанова «Тіні забутих предків», Л. Осики «Захар Беркут», Ю. Ільєнка «Білий птах з чорною ознакою», Л. Бикова «В бій ідуть одні старики», І. Миколайчука «Вавілон ХХ». Але на екран не допускалися неприйнятні для режиму фільми, майстрам нав'язувалася тематика.

Протягом останніх 50-х років швидко зростали міста, вони набували нового вигляду, йшло масове будівництво. Однак, за невеликими винятками, переважало панування типової забудови, втрата багатьох народних традицій, відсутність сучасних будівельних технологій, бідність дизайну характеризували стан архітектури.

Таким чином, при значних досягненнях України до середини 80-х рр. в культурі, як і в інших сферах життя, стала очевидною системна криза.

Після початку проведення політики *перебудови, гласності і демократизації* (з приходом до влади президента М. Горбачова) в Україні відбувається широке національно-демократичне піднесення. З середини 80-х років в умовах піднесення національної самосвідомості, становлення демократії українські літератори активно включилися у громадсько-політичне життя. У 1989 р. було засноване Товариство української мови імені Т. Шевченка, метою якого стало утвердження української мови у всіх сферах суспільного життя, її всебічного розвитку, охорона чистоти і самобутності мови. Проходять дискусії про І.Мазепу, діяльність Центральної Ради, радянсько-німецький договір 1939 р., публікуються матеріали про голод 1932 – 1933 рр. Друкуються

заборонені книги, виходять на екрани фільми. Встановлюються перші контакти з діаспорою.

Питання для самостійного опрацювання

1. Дисидентський рух та його внесок у розвиток української нації та державності.
2. Вплив радянського тоталітаризму на українську культуру.

Література: Основна: 4, 5, 10, 12, 14, 15, 18, 20, 22, 24.

Додаткова: 28, 33, 34, 36, 40, 52, 53, 60, 69.

Тема 8. Розвиток української культури в умовах незалежності

Лекція 1

План

1. Формування нової суспільно-політичної дійсності та її риси.
2. Здобуття державної незалежності України та її вплив на розвиток культурного життя.
3. Розвиток української культури в 2000-х рр.

1. Формування нової соціокультурної дійсності та її риси

Зміни в сучасній українській культурі спираються на перервану *культурно-модерністську* традицію 20-х років (вона розвивалася, за кордоном) і *демократизаційно-оновлюючу* громадянську традицію 60-х років як гілку альтернативної, національно спрямованої культури (Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба і т.д.). Позитивну роль в підготовці змін в національній культурі мав період «перебудови». Після проголошення Незалежності складається нова ситуація, породжуючи нову соціокультурну реальність.

Наше суспільство знаходиться в періоді перелому, зміни типу своєї організації існування, яке умовно визначається як *«посттоталітарне суспільство»*. Радикальне реформування суспільства активно формує нову культурну реальність, яка характеризується й новими відносинами між людьми в цілому (як суб'єктами культури), новими умовами (в тому числі й матеріальними) свого розвитку, особливою системою цінностей, норм і правил, культурних потреб і засобів їх задоволення.

Актуальною проблемою стає розвиток української культури в ситуації *«культурного шоку»*. Культурний шок – конфлікт двох або більше культурних систем на рівні індивідуальної свідомості.

На думку вітчизняних дослідників культурний шок в Україні є результатом взаємовпливу трьох культуротворчих векторів:

- нової системи цінностей, що «імпортується» з країн Заходу разом з ринковими моделями економічної трансформації, розширення інвестиційних та торгівельних зв'язків між Заходом і Сходом;

- старої «радянської» системи цінностей, настанов та поведінкових стереотипів, які домінують в суспільній свідомості;
- цінностей традиційної української культури, яка швидко відроджується.

Модель культурно збалансованого суспільства – *плюралістична*, різноманітна. У перехідних суспільствах втрачається визначеність і чіткість критеріїв розрізнення еталонної, базової культури, посилюється відносність самих критеріїв, нездатність суспільства розрізнити «культурне» і «некультурне». Ускладнюється проблема культурної орієнтації громадян, особливо молоді. У суспільстві відбувається певна втрата еталонних зразків культури, пошук нових культурних парадигм. Разом з тим, становлення засад нового етапу розвитку української культури як національної пов'язане з глобальним планетарним процесом «*етнічного ренесансу*».

Якісним стрижнем, який пронизує всі складові культури і суспільства в цілому, є зміна статусу, а відповідно ролі й функцій національної культури, яка стає одним із визначальних факторів прогресу суспільства, його державності, формування національної ідентичності. Культурна трансформація пов'язана з появою нових духовних потреб, пробуджених інтересом до національної культури, а також потоком нових культурних цінностей – як і заборонених вітчизняних, так і зарубіжних.

Базовою основою всіх змін в суспільній свідомості є структурні зміни у формах власності на засоби виробництва, у формуванні нових виробничих відносин, які породжують нові класи і верстви суспільства, нову психологію, мораль, людські взаємини, нові форми культурного буття, стилю і способу життя. Жорсткішими стають умови залучення населення до здобутків культури, бо на зміну соціалістично-демократичному принципу доступу до мистецтва та культури приходять її комерціалізація, встановлення високої оплати на вистави чи концерти елітарного мистецтва. На основі цих суперечностей створюються нові зони соціально-культурних напружень, які деформують традиційну українську ментальність, породжують мораль і психологію зверхності одних та приниженості інших.

Принципове значення у виборі шляхів розвитку української культури мала «*деідеологізація культури*». Набуває втілення принцип культурного плюралізму, множинності, багатоманітності форм культурного життя. Нові умови функціонування культури призводять до зростання ступенів свободи в діяльності культурних закладів. Утворюються конкурентні державні культурологічні структури (фірми, малі підприємства, культурологічні центри, дирекції свят і фестивалів та інші), що відкриває нові шляхи вдосконалення культурної діяльності.

Сучасне культурне життя характеризується новим співвідношенням професійної, самодіяльно-художньої, традиційно-народної та релігійної культури, тобто певною структурною мозаїчністю.

Примітною особливістю розвитку української культури, пов'язаною з її відкритістю, є розгортання діяльності ініціативно створюваних добровільних

товариств, об'єднань, асоціацій різного спрямування, які поступово закладають важливе підґрунтя громадянського суспільства. Значна частина цих об'єднань плідно співпрацює з різними зарубіжними культурними, благодійними, науковими, освітніми інституціями, сприяючи входженню України в культурний європейський простір.

Характерного рисою нової соціокультурної реальності стає зміна суспільного і громадського статусу релігії, релігієзація значних верств населення, зростання впливу релігії на мораль, мистецтво, спосіб життя, ціннісні орієнтації. Відбувається приховане (латентне) проникнення релігійно-культурної поліфонічності в усі традиційні складові національної культури, особливо у сферу побуту. Поступ цих процесів супроводжується певним посиленням релігійного плюралізму в широких масах, захопленням новітніми іноземними релігіями і вимагає уточнення основ методології наукового дослідження.

Зростаюча з часів «перебудови» відкритість функціонування і розвитку української культури за своїм змістом є формою входження в світовий культурно-інформаційний простір і разом з тим оприлюдненням тих здобутків культури, які протистояли офіційним нормативам соціалістичного реалізму або не були визнані. Цей процес супроводжувався інтенсивним проникненням на терени нашої культури продукції інших культур, особливо західної та російської. Предметом інтересу стала раніше стримувана *масова культура*, насамперед, в жанрах відеофільмів – еротики, трилерів, «мильних опер», «бестселерів» багаторічної давності, значна частина яких суворо заборонена цензурою західних країн.

Пропаганда західних цінностей в їх не кращих зразках певною мірою почала деформувати ще не усталену систему національних цінностей, робити привабливим для молоді «героїв» західного світу, часто чужих нашої моралі і нашому менталітету, що починає викликати протест громадськості. У зв'язку з підвищеною конкурентністю західної і російської культури указом Президента України *«Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян»* затверджено основні напрями розвитку духовності українського суспільства.

Посилюється потреба в новому просвітництві. У потоці новачій відбувається переміщення уваги системи освіти, громадянського виховання з базового принципу колективізму на особистість, на врахування індивідуалістичного начала української ментальності як фактору активізації

Важливою рисою нової соціальної реальності є посилення впливу на культурне життя України її діаспори (українські західні освітні заклади, церковні організації, культурний обмін, спільні соціально-культурні проекти), здобутки якої все повніше ініціюють культурні зміни, а досягнення літератури, мистецтва, науки збагачують скарбницю української культури (наприклад в літературі – Є. Маланюк, У. Самчук, В. Барка та інші).

Отже, розвиток української культури базується на таких засадах:
* самоцінність культури й мистецтва в усіх їх численних проявах;

- * творення єдиного загальнонаціонального культурного простору як одного з консолідуючих факторів у справі розбудови української державності;
- * забезпечення функціонування української мови в усіх сферах життя;
- * забезпечення гарантій свободи творчості, доступу до культурних надбань, створення можливостей активної участі громадян у художній творчості;
- * підтримка високопрофесійної мистецької творчості, яка забезпечує якісний рівень національної культури, незалежно від політичної чи комерційної кон'юнктури;
- * збереження національної культурної спадщини (пам'яток, цінностей, музеїв, заповідників тощо) як основи національної культури, турбота про розвиток традиційних культур народів та етносів, що населяють Україну;
- * утримання зусиллями держави та місцевого самоврядування базових основних культурно-мистецьких закладів та організацій;
- * забезпечення державної підтримки для культурно-мистецьких організацій, об'єднань, окремих митців незалежно від форми власності;
- * створення правових та економічних стимулів для залучення недержавних коштів та засобів до підтримки культури й мистецтва.

Процес реформування культурної сфери має містити:

- * створення нової правової бази для культури, мистецтва, суміжних сфер суспільного життя, що відповідає б сучасним вимогам;
- * реорганізацію фінансово-господарчих взаємин у культурній галузі у відповідності із загальним напрямком суспільно-економічних реформ;
- * заохочення зміцнення мережі незалежних культурно-мистецьких організацій (творчих спілок, фондаций, професійних гільдій, виконавських колективів тощо), які забезпечуватимуть розвиток культури через багатоманіття творчих, господарських, адміністративно-правових форм її існування, через множинність каналів її підтримки суспільством і державою;
- * забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної культури на ринку.

2. Здобуття державної незалежності України та її вплив на розвиток культурного життя

Після здобуття Україною незалежності в 1991 р. почався новий етап розвитку українського суспільства. Україна стала суверенною демократичною державою, почалися радикальні реформи.

В 1992 р. було затверджено національну символіку держави: *Гімн* «Ще не вмерла Україна» (слова П.Чубинський, музика М.Вербицький), *Герб* – тризуб, *Прапор* – синьо-жовтий. Найважливішою подією закріплення суверенітету є прийняття *Конституції України 28 червня 1996 р.*

Одним з найважливіших для розвитку культури постало питання про національну мову. У 1989 р. Верховною Радою був ухвалений «*Закон про мови в Українській РСР*». Статус української мови як державної закріпила Конституція України. З прийняттям нового законодавства почався процес переходу на українську мову державних органів, засобів масової інформації,

установ культури, освіти. Важливим актом стало прийняття Верховною Радою «Основ законодавства про культуру» 19 лютого 1992 року.

У 1999 р. в більш ніж 60% середніх навчальних закладів викладання здійснювалося державною мовою, за винятком декількох регіонів. У системі середньої освіти зникла одноманітність. Особливий розвиток отримали нові види середніх навчальних закладів з ранньою профілізацією - гімназії, ліцеї. Була задіяна програма державної підтримки обдарованих дітей. В 2000 р. почато перехід на 12-річну середню освіту. Однак державні школи зазнавали фінансових труднощів. Практично зникла система професійного навчання, оскільки промисловість була неспроможна фінансувати ПТУ. Масово закрилися дитячі садки.

Для підвищення рівня вищої освіти була введена система акредитації. Найбільші навчальні заклади отримали статус Національних. Наприклад, Національний Київський університет ім. Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія». Крім державних, з'явилась велика кількість комерційних вузів, кількість різного роду інститутів, академій, університетів зросла майже вдвічі.

За роки незалежності розширилися культурні контакти з різними країнами. Це сталося завдяки роботі різних міжнародних фондів, можливості поїздок, спільним проектам. Були видані твори письменників, які працювали в еміграції, з'явилась перекладна література провідних закордонних істориків-українознавців (у 1993 р. українознавство викладалося у 28 університетах і коледжах США і в 12 університетах Канади).

Попри фінансові та інші труднощі розвивалася українська наука. Україна брала участь у найбільших міжнародних програмах століття, наприклад, космічних програмах «Морський старт», «Глобалстар». А також у космічних програмах «Спектр», «Марс-96», «Шатл-97», «Океан», «Природа». Вперше запрацювала національна українська станція в Антарктиді. Разом з тим на науковому потенціалі дуже серйозно відбилися економічні проблеми. Реструктуризація управління економікою, перехід одних підприємств у приватну власність, збитковість інших негативно позначилися на галузевих наукових і проектних інститутах. Державне фінансування науки скоротилося в чотири рази. В Україну широко завозилася електронна техніка, власна її розробка і виробництво не налагоджувалися. Погіршення умов життя і роботи стало головною причиною того, що в 1992 – 1996 рр. за кордон виїхали тисячі наукових співробітників.

З'явилося розділення культури на елітарну і масову. *Масова культура* – це культура, яка виникла в середині ХХ ст. в США, та яка знаходить попит в основній масі населення безвідносно приналежності до тієї чи іншої нації, держави.. Україна зіткнулася з таким явищем, як американізація культури, що особливо відчувалося в кінематографі, популярній музики, літературі.

Національні меншини України отримали широку можливість задовольняти свої культурні запити. Виникли національні культурні товариства євреїв, греків, німців. Відбувається обмін культурними делегаціями. Відкрилися школи з

польською, румунською, угорською, іншими мовами викладання. Особливої уваги вимагала проблема розвитку культури кримськотатарського населення.

Зник державний контроль, який багато років тяжів над творчою інтелігенцією. Розширилися можливості гастрольної діяльності. Однак багато театрів, творчих колективів через скорочення державного фінансування виявилися у складній ситуації. Відбувалося, з одного боку, усвідомлення необхідності їх підтримки органами влади, в тому числі місцевої, з іншого боку, йде пошук спонсорів, меценатів.

Принципово змінилися відносини держави і церкви. Конституція України гарантує громадянам *свободу совісті і віросповідання*, зберігаючи відокремлення церкви від держави і школи від церкви. В Україні за станом на 1 січня 2000 р. діяло близько 22 тис. релігійних організацій, які входять до 80 конфесій, течій і напрямів. З проголошенням незалежності України відбувся розкол у православній церкві. Склалися три православні конфесії: Українська православна церква Московського патріархату, Українська православна церква Київського патріархату і Українська автокефальна православна церква.

Була відновлена діяльність Української греко-католицької церкви, крім того існують римсько-католицька церква, 32 напрями протестантства, общини іудеїв, іслам, нетрадиційні культури (РУН-віра, кришнаїти, буддисти). Релігійним общинам повернені націоналізовані в минулому будівлі. Відновлено шедевр української храмової архітектури – Михайлівський золотоверхий собор, а також Успенський собор Києво-Печерської лаври.

Після здобуття незалежності в літературі та мистецтві України ствердився плюралізм, сама думка про можливість існування тоталітарному суспільстві була ірреальною. Високий рівень політизації суспільства призвів до розвитку публіцистики..

З'явилися нові молоді літератори, які намагаються по-новому вирішити літературні проблеми, йти в ногу зі світовим літературним процесом. Це - дочка Л. Костенко О. Пахльовська, О. Забужко, Ю. Андрухович, К. Москалець. Жанр історичної романістики розвивають Ю. Мушкетик, Р. Федорів. Роман Р. Іваничука «Орда» продовжує традиції П. Куліша, А. Кашенка, Б. Лепкого Поет М. Вінграновський написав яскравий роман «Наливайко». Повертаються Україну твори українських емігрантів - Є. Маланюка, І. Багряного («Сад Гетсиманський», «Тигролови»).

Заповнюються «білі та чорні плями» в історії, була розкрита правда про голодомор 1932 – 1933 рр., який був геноцидом проти українського народу, переоцінена роль національних героїв України П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи та ін.. У широкий вжиток увійшли твори П. Куліша, М. Грушевського, Д. Яворницького, М. Хвильового та ін.

Великого авторитету набуває в світі міжнародний конкурс піаністів імені Горовіца, який засновано в Києві.

Отримала визнання творчість одного з засновників нового напрямку в у монументальному живописі Г. Синиці, («українська національна колористична школа»), яка протягом кількох десятиліть замовчувалась.

Розвиток театрального мистецтва пов'язаний з новаторськими пошуками режисерів Р. Віктока, Б. Шарварка, які отримали світове визнання.

Україна перетворилася у центр хореографічного мистецтва, З 1994 р. в Україні провадиться міжнародний фестиваль імені французького гумориста українського походження Сержа Лифаря (художній керівник Паризької «Гранд Опера»).

Успіхів за роки незалежності досягла українська естрада – С. Ротару, Т. Пovalій, І. Білик, В. Зінкевич, А. Кудлай та ін..

Великого значення набуває проблема реституції – повернення в Україну з Росії, Німеччини, Польщі, Румунії та інших країн, вивезених свого часу культурних цінностей. За допомогою українських дипломатів повернуто в Україну особисті речі В.Винниченка, архів О.Ольжича. Згідно з *Гаазькою конвенцією 1954 р.* підлягали поверненню всі художні цінності, вивезені під час Другої світової війни.

3. Розвиток української культури в 2000-х рр.

XXI століття характеризується розвитком глобалізаційних процесів. *Глобалізація* – загальносвітовий соціальний процес, що включає в себе потоки ідей, капіталів, товарів, науково-технічних досягнень, політичних норм і стандартів законодавства, які зумовлюють розвиток світу як цілісно-економічної, соціокультурної суперсистеми. Отже, розвиток української культури XXI століття проходить в контексті розвитку глобалізаційних процесів, що надає національним культурним процесам своєрідності.

Законодавча база. За останні роки було зроблено чимало для адаптації сфери культури до нових соціально-економічних умов. З цією метою розроблено й прийнято низку нових законів для сприяння розвитку окремих сфер культури: «Про музей і музейну справу», «Про бібліотеки та бібліотечну справу», «Про кінематографію», «Про охорону культурної спадщини», «Про вивіз, ввіз і повернення культурних цінностей», «Про добродійність і благодійні організації».

За ініціативою Міністерства освіти України було створено кілька основоположних документів та прийнято ряд постанов і програм. Насамперед виділимо такі: *міжгалузеву перспективну програму «Освіта XXI ст.»*, *«Засади гуманітарної освіти в Україні»*, *концепція «Основи національного виховання»*, *«Українознавство в системі освіти»*. *Обговорюються громадськістю проекти програм «Національна комплексна програма естетичного виховання»*, *«Дозвілля і молодь»*.

14 грудня 2010 р. був ухвалений закон *«Про культуру»*, який визначає правові засади діяльності у сфері культури, регулює суспільні відносини, пов'язані із створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей, і спрямований на забезпечення доступу до них.

Закон *«Про культуру»* передбачає, що держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування державної мови у сфері культури на всій території

України, сприяє створенню вітчизняного (національного) культурного продукту українською мовою та його популяризації в Україні й за кордоном. Вільне використання інших мов у сфері культури гарантується, окрім випадків, коли таке використання звужує права чи можливості громадян на доступ до отримання культурних благ українською мовою.

Не підлягають приватизації архіви (архівні установи), об'єкти культури, мистецтва, у тому числі виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності; пам'ятки археології; документи Національного архівного фонду України; музейні предмети, музейні колекції та музейні зібрання державної частини Музейного фонду України; документи Державного бібліотечного фонду України; вихідні матеріали та фільмокопії, що зберігаються у фільмофонді; заклади культури, що забезпечують державні соціальні нормативи у сфері обслуговування населення закладами культури; заклади освіти сфери культури.

Крім того, забороняється виселення закладів культури (театрів, філармоній, бібліотек, музеїв, архівів, художніх галерей (виставок), кінотеатрів, позашкільних закладів естетичного виховання і дозвілля дітей та юнацтва, клубних закладів тощо) з приміщень без надання їм іншого рівноцінного приміщення.

Євроінтеграція. В 2005 році зовнішньополітичним вектором української політики визнано євроінтеграцію. Між Україною та Євросоюзом була підписана «Угода про партнерство і співробітництво» (набула чинності 1999 р.), тривають переговори щодо підписання «Угоди про асоціацію», що дасть можливість Україні здійснювати ефективне співробітництво на всіх рівнях, в тому числі і в культурно-освітній сфері. Інтеграційний процес полягає у впровадженні європейських норм і стандартів в освіту та науку, поширенні власних культурних здобутків в країнах ЄС. Основною формою контактів стали Дні культури України й різні фестивалі. Наймасштабнішим заходом такого роду стали Дні культури у Франції, де більше 500 представників всіх напрямів культури протягом майже трьох місяців провели близько 200 художніх акцій.

Освіта. На початку 2006 року в Україні нараховувалось 970 ВУЗів. З них приблизно 620 – I-II рівня акредитації (у т.ч. 114 приватних) і майже 350 – III – IV рівнів (в т.ч. 88 приватних)

Важливим кроком на шляху до реформування вищої школи в Україні було приєднання України до Болонського процесу 19 травня 2005 року, основна ідея якого – створення відкритого простору європейської вищої освіти. Визначальними критеріями освіти в рамках Болонського процесу є: якість підготовки фахівців; зміцнення довіри між суб'єктами освіти; відповідність європейському ринку праці; мобільність; навчання протягом життя. Основна ідея документів Болонського процесу – двоступенева структура вищої освіти (бакалавр, магістр) та використання системи кредитів (ECTS).

Бібліотеки. На сьогодні бібліотечна мережа України складається з майже 45 тисяч бібліотек – публічних, спеціалізованих, академічних, вузівських, шкільних і т.п. Їх загальний фонд досягає 875 млн. одиниць. Величезні фонди

мають *Національна бібліотека ім. В. Вернадського*, створена у 1918 році – 12 млн. примірників; *Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Короленко* (1886) – 6,5 млн. примірників; *Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника* (1940) – 6 млн. примірників; Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека (1834) – 2,3 млн. примірників; *Миколаївська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Гмирьова* (1881) – 2,3 млн. примірників; *Державна історична бібліотека України* (1939) – 750 тис. найрідкісніших книг і документів. Провідною публічною бібліотекою України є *Національна парламентська бібліотека*, що дає можливість читачам (100 тис. читачів щороку) скористатися 4 млн. книг, періодичними виданнями (на папері й електронних носіях), аудіовізуальними й образотворчими матеріалами, картами, нотами. Бібліотека обладнана сучасною комп'ютерною технікою, що хоч і дуже повільно, але все-таки впроваджується в усі галузі книговидання й бібліотечну мережу.

Засоби масової інформації. На сьогоднішній день в Україні зареєстровано більше 20 тис. періодичних видань. Деяким журнально-газетним видавництвам держава надає фінансову допомогу. В основному це дитячі видання, такі як газети «Зірка», «Ліхтарик», «Казковий вечір» і журнали «Країна знань», «Однокласник», «Веселочка», «Дзвіночок». Відповідно до бюджетної програми «Фінансова підтримка друку» ця допомога розширює свою географію й обсяг.

Значний вплив на формування художнього смаку й світогляду людини сьогодні робить телебачення. В Україні в 1932 році відбулася перша передача рухливого зображення, через два роки з'явився звуковий супровід, а в 1938 році почав працювати телевізійний передавач у Києві, що ретранслював телевізійний сигнал з Москви. Перша офіційна самостійна спроба передачі зображення в Україні була здійснена 1 лютого 1939 року.

До лютого 1994 року, коли набув чинності Закон України «Про телебачення й радіомовлення», Держтелерадіо і його обласні керівництва видали близько двохсот реєстраційних свідчень на право діяльності в сфері телебачення й радіомовлення недержавним телерадіокомпаніям (студіям, редакціям).

Сьогодні в системі Держтелерадіо України функціонують 24 обласні державні телерадіокомпанії, державна телерадіокомпанія «Крим», а також регіональні телерадіокомпанії в містах Києві і Севастополі. При цьому частка недержавного сектора телебачення й радіомовлення в інформаційному просторі України перевищує 96%, і тільки близько 4% належить державі. Майже половина обласних (регіональних) державних телерадіокомпаній веде всі свої передачі українською мовою.

Література. Сучасна українська література представлена безліччю талановитих авторів, що працюють у різних жанрах. У літературі почали з'являтися нові теми, зрештою змінився і підхід до творчості, модернізм змінився постмодернізмом. Український постмодернізм зародився у кінці 1980-х рр. і пов'язаний з іменами К. Андруховича, О. Ірванця, В. Неборака (літературне угруповання «Бу-Ба-Бу»), а пізніше і з представниками таких груп,

як «Пропала грамота»: Ю. Позаяк, В. Недоступ; «Лу-Го-Сад»: І. Лучук, Н. Гончар; «Нова дегенерація»: І. Андрусак, І. Ципердюк; «Орден чину ідіотів»: Н. Гончар, Р. Козицький, В. Костирко, А. Крамаренко та інші.

До визначальних рис постмодернізму належать поєднання різних стильових тенденцій, часткова опозиційність до традиції, універсальність проблематики, позачасовість і позапросторовість зображення, епатажність, зміну функцій автора та героя, культ незалежної особистості, потяг до архаїки, міфу, колективного позасвідомого, прагнення поєднати істини різних націй, культур, релігій, філософій, іронічність, пародійність тощо.

Нова література незалежної України представлена іменами таких письменників і поетів, як О. Забужко, Ю. Андрухович, В. Неборак, І. Калинець, Л. Подерев'янський, В. Габор, Ю. Винничук, М. Матіос, В. Діброва, К. Москалець та ін. Для сучасної української літератури характерна розмаїтість жанрів, їй властиві свої, особливі стилістичні ознаки. Останнім часом українські автори домоглися успіху навіть у тих жанрах, до яких раніше представники вітчизняної літератури практично не зверталися. Прикладом можуть бути доробки науково-фантастичної прози («Аргонавти Всесвіту» В. Владко, «Кришталевий рай» Д. Бузько, «Чаша Амріти» О. Бердника), роботи українських прозаїків М. і С. Дяченко в жанрі фентезі.

В Україні проходять різноманітні літературні конкурси на кращі прозаїчні, поетичні й драматургічні доробки. Засновником одного з таких конкурсів є львівське видавництво «Кальварія». Для того, щоб відзначити кращих авторів, засновано тридцять літературних премій.. Відомий український письменник Ю.Андрухович був визнаний гідним міжнародної премії Фонду Антоновичей у США.

Книговидавництво. Зараз в Україні працює понад 600 видавництв різного профілю – державні, кооперативні, приватні. Можна відзначити такі, як «Смолоскип», «Основи», «Абрис», «Либідь» і т.д.

Музика. Про високий професійний рівень української пісні свідчать численні перемоги на різних міжнародних конкурсах і фестивалях (у тому числі й на фестивалі «Слов'янський базар» у Вітебську) Руслани Лижичко, Н. Могилевської, О. Пономарьова. Українські виконавці «ВВ», «Танок на майдані Конго», «Океан Ельзи», «Мандри» домоглися не тільки творчого, але й комерційного успіху як в Україні, так і за її межами.

Вершиною творчої кар'єри співачки Руслани Лижичко (сценічне ім'я - Руслана) стала перемога на 49-му пісенному конкурсі «Євробачення». За правилами конкурсу, наступну церемонію повинна була приймати країна-переможниця. В 2005 році в Києві відбувся 50-й конкурс «Євробачення».

Триває розвиток сучасної національної музичної культури, в межах якої задіяні таланти молоді. Поряд з масовими телешоу «Фабрика зірок», «Танцюють всі», «Х-фактор» можна відзначити національні фестивалі: «Країна мрій» (м.Київ), «День Незалежності з Нестором Махно» (м.Гуляйполе), фестиваль етнічної музики в с. Шешори, «Золотий лев» (м.Львів).

Архітектура. У зв'язку з отриманням право на проведення Чемпіонату Європи з футболу в 2012 році, міста Київ, Донецьк, Львів та Харків розпочали активну забудову та перепланування з метою відповідності до європейських вимог. Реконструйовані та збудовані стадіони (НСК «Олімпійський» в Києві, «Донбас Арена» в Донецьку, «Металіст» в Харкові, «Арена-Львів» у Львові) являють собою зразок європейського стандарту.

Поряд з функціональною архітектурою західного зразка спостерігається зведення споруд національного значення. В 2008 році до 75 річниці Голодомору був збудований меморіальний комплекс, присвячений пам'яті жертв Голодомору; В 2010 році в с.Копачів збудований Парк-музей «Київська Русь»; розпочалися роботи з відновлення Десятинної церкви.

Театральне мистецтво України сягає своїми коріннями в обрядову пісню й танець, які були схожі на театральне дійство. Сьогодні три театри країни мають найвищий статус – національних: Національна опера України, Національний академічний драматичний театр ім. І.Франка, Національний академічний театр російської драми ім. Л.Українки. Академічними театрами є Львівський, Харківський, Одеський театри опери й балету. Львівський драматичний театр ім. М.Заньковецької, Харківський український драматичний театр ім. Т. Шевченко, Харківський російський драматичний театр ім. О. Пушкіна, Кримський російський драматичний театр ім. М. Горького

Різноманітним є видовий діапазон театрів: 21 музично-драматичний театр, 16 драматичних, 9 – для дітей і юнацтва, 25 – лялькових, шість театрів опери й балету, а також театри драми, музичної комедії, оперети, маріонеток, пантоміми й ін. З'явилися муніципальні, відомчі й приватні театри.

Серед видатних діячів театрального мистецтва слід назвати провідного актора Київського українського драматичного театру ім. І. Франка, засновника Академії мистецтв України, міністра культури й мистецтва України (1999-2001) *Богдана Ступку*, режисера-новатора *Романа Віктюка* та театрального режисера, актора, сценариста, музредактора *Михайла Мельника*. Вистави, поставлені М.Мельником: «Гайдамаки» – за поемою Тараса Шевченка, «Кара» – за повістю Миколи Гоголя «Тарас Бульба», «Лоліта» — за романом Володимира Набокова, «Парфумер» – за романом Патріка Зюскінда і т.д.

Кінематограф. Сьогодні в Україні працюють п'ять державних кіностудій: Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженко, Одеська кіностудія художніх фільмів. Українська студія хронікально-документальних фільмів. Національна кінематека України, Українська кіностудія анімаційних фільмів і понад двадцять кіностудій недержавної форми власності. Провідні режисери країни - В. Савельєв, М. Кац, В. Новак, К. Муратова - продовжують працювати й знімати цікаві фільми.

Кризові явища в економіці протягом останнього десятиріччя негативно позначилися насамперед на стані матеріально-технічної бази у сфері культури. Потребує реформування законодавча база у сфері культури, вимагають удосконалення механізми фінансування та оподаткування закладів культури, необхідним є залучення інвестицій.

Основними причинами, що зумовили існуючий незадовільний стан у сфері культури є:

- невиконання або ігнорування органами державної влади ухвалених законодавчих актів у сфері культури, які стосуються фінансування культури чи соціального захисту працівників культури;

- систематичне порушення органами державної влади конституційних прав громадян у частині гарантованого доступу до культурних цінностей,

- недостатнє врахування інтересів культури в законах, що регулюють суспільно-економічні сфери життя, зокрема в фінансово-бюджетних;

- недосконалість галузевого законодавства у сфері культури (потребують оновлення закони про мови в Україні, про державні соціальні стандарти у сфері культурних послуг, про неприбуткові організації в галузі культури тощо); деякі сфери діяльності в галузі культури досі перебувають поза межами законодавчого регулювання (не прийнято закони про гастрольно-концертну діяльність, про механізми громадського контролю над прийняттям рішень у сфері культури, про соціальний захист митців тощо);

- недотримання норм законодавства України про культуру

Отже, не дивлячись на позитивні тенденції розвитку і формування української культури як цілісної системи, необхідно продовжувати здійснювати комплексні заходи, спрямовані на поліпшення її стану.

Питання для самостійного опрацювання

1. Мовне питання в Україні: проблеми та перспективи розв'язання.
2. Світові глобалізаційні процеси та їхній вплив на українську культуру.

Література: Основна: 4, 5, 8, 12, 13, 14, 22, 23, 24.

Додаткова: 40, 48, 51, 52, 54, 61, 63, 69, 86.

II. ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття є однією з основних форм навчання, важливою ланкою в загальній системі навчального процесу. Він проводиться з основних, найбільш важливих тем навчальної програми.

При підготовці до семінару студенти повинні вивчити та зрозуміти теоретичний матеріал, викладений на лекціях викладачем. Основна увага повинна приділятися опрацюванню студентами рекомендованої літератури. Список літератури додається до кожної теми курсу. Це допоможе чітко визначити понятійно-категоріальний апарат, якими оперує така навчальна дисципліна як історія української культури. В плані семінарських занять спеціальним пунктом виділені основні категорії та поняття, які необхідно використовувати під час обговорення основних питань семінарського заняття. Опрацювання теоретичного матеріалу дозволить ознайомитись з основними підходами вітчизняних та зарубіжних фахівців до тих тем, що виносяться на обговорення на семінарі.

Семінар є одним з видів контролю наявності і якості знань студентів, тому під час підготовки до семінарського заняття, студенти повинні використовувати конспект лекцій, рекомендовану літературу, самостійно розробити доповіді по кожному питанню і мати в своєму конспекті тези кожного питання, щоб користуватися ними під час виступу на семінарі і під час відповідей на поставлені питання. Високу оцінку студент отримує тоді, коли він вільно володіє матеріалом, орієнтується в даній темі, висвітлює питання своїми словами, а не читає відповіді на них не відриваючись від тексту.

Під час проведення семінарського заняття використовуються різні форми й методи. Викладач використовує найбільш поширені та ефективні завдання; питання щодо самостійної роботи, завдання та вправи різних видів, навчальні ігри, реферати та доповіді, тестування тощо.

Виконання завдань студентами – це елемент активної творчої форми навчання. Завдання – це те, що потрібно виконати. Різновидами завдань є питання, дослідницькі завдання.

Зміст реферату повинен як найповніше розкривати суть проблеми з теоретичними узагальненнями і практичними висновками. Написання реферату завершують за кілька днів до семінару з тим, щоб студенти мали можливість з ним ознайомитись і підготуватися до обговорення. На виступ з рефератом відводиться до 10 хвилин навчального часу. Тільки високий рівень підготовки студентів дозволить забезпечити глибоке засвоєння проблеми і творче обговорення всіх питань.

Основною формою проведення семінару є виступи студентів за власним бажанням з питань, що виносяться на семінар у поєднанні з опитуванням викладачем. Виступ слухача може бути присвячено розкриттю одного з питань семінару або ж охоплювати його частину. Кожен студент має право доповнювати або уточнювати доповідь свого попередника. Для виступу відводиться до 10-ти хвилин, а для доповнення або уточнення – до 3-х хвилин. Як показує досвід, найвищі результати семінару досягаються тоді, коли він проводиться у формі

вільної бесіди. З метою інтенсифікації заняття і перевірки рівня підготовки студентів може проводитися усне або письмове опитування (тестування).

Заохочуються самостійні творчі виступи студентів з доповідями або науковими повідомленнями. Теми таких виступів можуть виходити за рамки семінару. Всі виступи проводяться у вільній усній формі з широким використанням схем, таблиць, карт, слайдів. Доповіді, виступи, результати усного та письмового опитування оцінюються викладачем. Оцінки заносяться в журнал навчальної групи.

ОЦІНЮВАННЯ: глибоке розкриття питання семінару	4-5 балів
активна участь у роботі семінару	2-3 бали
участь у роботі семінару	1 бал
відсутність на семінарі	0 балів

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Змістовий модуль 1

Вступ до дисципліни «Історія Української культури. Історія української культури від найдавніших часів і до періоду Київської Русі

Семінар1. Поняття і сутність культури. Проблеми дослідження української культури План

1. Культура як об'єкт міждисциплінарного дослідження.
2. Основні сучасні культурологічні концепції.
3. Характерні риси цивілізації.
4. Поняття нації та критерії його визначення.

Теми рефератів

1. Сучасні парадигми розвитку культури
2. Етнічна та політична нація.
3. Особливості гуманістичного характеру культури.
4. Мистецтво як засіб творення особистості.
5. Роль художньої культури в розвитку духовності людини.

Тести

1. Термін «гуманістичний» означає:
 - а) прогресивний;
 - б) божественний;
 - в) людський;
 - г) примітивний.

2. Комунікативна функція культури виявляється:

- а) у практичній діяльності;
- б) у культурі спілкування;
- в) у культурі поведінки;
- г) у фізичній культурі.

3. До художньої культури належить:

- а) політика;
- б) економіка;
- в) релігія;
- г) мистецтво.

4. Методологія – це

- а) наука про методи пізнання;
- б) сукупність технологій пізнання;
- в) теоретична установка науковця;
- г) варіант теоретичного вирішення наукових проблем, який добровільно вибирає вчений, тому що вони всі рівні.

5. Символ – це:

- а) зразок, узятий для наслідування;
- б) умовне позначення будь-якого предмета;
- в) унікальне, неповторне явище;

6. Міф –це:

- а) легенда;
- б) пісня;
- в) звичай;
- г) свято.

Зпитання для самоконтролю

1. Який зміст поняття культури?
2. Які основні функції культури у суспільстві?
3. Які є основні методологічні принципи вивчення національної культури.
4. Які основні культурологічні концепції Ви знаєте?.
5. Яка відмінність між поняттями «етнічна» та «політична» нація?

Література: Основна: 5, 6, 10, 11, 10, 15, 17, 18

Додаткова: 40, 51, 52, 77, 84

Методичні рекомендації студентам щодо підготовки семінарського заняття

Ця тема є загальною для розуміння та сприйняття курсу «Історія української культури»: вона визначає основні категорії та поняття. Тому її опанування має закласти фундамент для подальшого засвоєння та розуміння наступних тем

курсу. Важливо освоїти матеріал, який присвячений визначенню поняття «культура». Зважаючи на те, що культура – це багатобічний і складний феномен для дослідження, можна зрозуміти чому немає універсального визначення цього поняття, а натомість в літературі наводиться більше 200-х визначень. Треба зупинитися на з'ясуванні причин, які призвели до такої ситуації. Також значне місце треба відвести на ознайомлення з основними культурологічними концепціями та їх авторами. Досить важливою є процедура визначення, окрім поняття «культура», поняття «цивілізації». Це допоможе розумінню сутності, специфіки, функцій культури. Для формування відповідей, що розкривають сутність теми необхідно ознайомитись з літературою, рекомендованою до цієї теми.

Семінар 2. Передумови виникнення української культури. Стародавня культура східних слов'ян

План

1. Неолітична революція на теренах України. Трипільська культура.
2. Кочові племена в Північному Причорномор'ї, їх культурна спадщина(скіфи, сармати, кімерійці).
3. Грецькі колонії на Півдні України.
4. Основні етапи розвитку давньослов'янської культури.
5. Загальна характеристика пантеону слов'янських богів.

Теми рефератів

1. Літописні східнослов'янські племена (поляни, древляни, сіверяни, тиверці, уличі, волиняни)
2. Антський союз племен. Склавини.

Тести

1. Встановіть відповідність між гіпотезою та її автором:

а) межириччя Дніпра і Вісли	а) М. Рудницький
б) західне Полісся	б) А. Попов
в) Прикарпаття	в) І. Вернер
г) верхів'я Дніпра, Десни і Угри	г) І. Ляпушкін
д) нижня течія Дунаю	д) І. Русанова
е) південне узбережжя Балтійського моря	е) Ю. Кухаренко
2. Встановіть відповідність між археологічним періодом та його часовими рамками (на території України):

а) палеоліт	а) 2800 р. до н.е. – 1200 р. до н.е.
б) мезоліт	б) 3300 р. до н.е. – 2800 р. до н.е.
в) неоліт	в) 6 тл. – 4 тл. до н.е.

- г) енеоліт г) 10 тл. – 7 тл. до н.е.
д) вік бронзи д) 1млн. – 11 тл. до н.е.

3. Часові рамки існування трипільської культури:

- а) XI – IX тл. до н.е.
б) IV– III тл. до н.е.
в) II ст. до н.е. – II ст. н.е.

4. Часові рамки залізного віку на території України

- а) XI – IX ст. до н.е.
б) IV– III тл. до н.е.
в) II ст. до н.е. – II ст. н.е.
г) XII ст. до н.е. – IVст.

5. Найважливішою пам'яткою осілості степової Скіфії є:

- а) с. Королеве;
б) Кам'янське городище;
в) Лука-Врублевецька.

6. З якою археологічною культурою ототожнюють антський племінний союз?:

- а) Зарубинецькою;
б) Черняхівською;
в) Черноліською.

Запитання для самоконтролю

1. Загальна характеристика ареалу культури східнослов'янських племен.
2. Основні джерела вивчення культури стародавніх слов'ян.
3. Особливості взаємозв'язків різних типів культури стародавніх слов'ян.
4. Основні етапи розвитку старослов'янської культури.
5. Трипільська культура та її особливості.
6. Культура скіфської доби.
7. Черняхівська культура та її особливості.
8. Характер релігійних вірувань стародавніх слов'ян.
9. Міфологія стародавніх слов'ян та її характерні риси.

Література: Основна: 4, 5,10,12, 13, 16, 20, 23

Додаткова: 32, 37, 42, 59, 62, 72, 77

Методичні рекомендації студентам щодо підготовки семінарського заняття

При вивченні цієї теми, студентам необхідно познайомитися з культурою тих народів, які здійснили відчутний вплив на подальший культурний розвиток українських земель. До таких народів належать киммерійці, скіфи, сармати.

Також потрібно проаналізувати вплив античної культури на культурний розвиток цих народів. Населення грецьких міст-полісів не тільки зберігало засади й традиції метрополії, а й позитивно впливало на сусідні племена. Внаслідок взаємодії еллінів та місцевих племен відбувався культурний поступ та взаємозбагачення народів, які населяли територію України.

Особливу увагу треба приділити вивченню основних етапів розвитку давньослов'янської культури та дохристиянських вірувань давніх слов'ян.

Як висновок необхідно уявити, що у складних історичних умовах слов'янські народи створили самобутню культуру, що стала основою консолідації, виникнення державності, примноження духовних традицій. Стародавня слов'янська культура на українських землях формувалася протягом тривалого часу; у цьому процесі значну роль відігравали традиції автохтонних народів та культурні зв'язки із сусідніми народами.

Семинар 3. Культура Київської Русі – 2 год.

План

1. Проблема походження Давньоруської держави.
2. Особливості суспільно-політичного устрою Київської Русі.
3. Роль церкви в київоруській культурі.
4. Розвиток архітектури та мистецтва за часів Київської Русі.
5. Наука та освіта в Київській русі.
6. Культура Галицько-Волинського князівства.

Теми рефератів

1. «Повість временних літ» – історична пам'ятка давньоруської культури.
2. Історичне значення твору Митрополита Іларіона «Слово про Закон і Благодать».

Тести

1. Розташуйте в хронологічному порядку шляхи появи християнства на українських територіях:
 - а) Володимирове хрещення Русі;
 - б) Аскольдове хрещення Русі;
 - в) Великоморавські християнські впливи на Русь;
 - г) Хозарська місія Солунських братів;
 - д) Готське християнство;
 - е) Античне християнство колоній Причорномор'я.
2. Юридична пам'ятка, яка встановлювала обсяг юрисдикції церкви в Київській Русі, називалась:
 - а) Руська Правда;
 - б) Устав Володимира;

- в) Устав Ярослава;
- г) Правда Ярославичів.

3. Назвіть відому світську споруду часів Київської Русі, яка збереглася до нашого часу:

- а) Палац Святослава;
- б) Золоті ворота;
- в) Дитинець.

4. Першим найвидатнішим історичним твором на Русі вважається:

- а) «Повість временних літ»;
- б) «Слово о полку Ігоревім»; 30
- в) «Слово про погибель Руської землі»;
- г) «Повчання» Володимира Мономаха.

5. Збірка законів князя Ярослава Мудрого називалася:

- а) «Литовський статут»;
- б) «Конституція»;
- в) «Руське законодавство»;
- г) «Руська правда».

6. Першою кам'яною спорудою Київської Русі була:

- а) Кирилівська церква;
- б) Софія Київська;
- в) Десятинна церква;
- г) Михайлівська церква.

Запитання для самоконтролю

1. Які першовитоки має культура Київської Русі?
2. Що таке язичництво?
3. Як сприймали русичі процес християнізації?
4. Який вплив справило християнство на розвиток культури Київської Русі?
5. Що нового було привнесено у державну систему освіти за часів князювання Ярослава Мудрого?
6. Які ви знаєте провідні жанри оригінальної літератури Київської Русі?
7. Що становлять собою мозаїки та фрески?

Література: Основна: 1, 2, 7, 13, 19, 21

Додаткова: 29, 30, 33, 36, 38, 62, 64, 66, 78.

Методичні рекомендації студентам щодо підготовки семінарського заняття

При вивченні цієї теми необхідно використати знання попередньої теми, яка стосується культури давніх слов'ян. Ця культура характеризується цілісністю і самобутністю. Саме на її основі виникла культура Київської Русі.

Основною подією цього періоду було прийняття Київською Руссю християнської культури через Візантію, яка до того ж була прямою спадкоємицею античності та перебувала в цей період у розквіті. Таким чином, церковна організація принесла в Київську Русь досягнення античної культури, синтезованої християнством. Київська Русь долучилась до східноєвропейської культури та загальноєвропейської культурної спадщини і до нових цінностей.

Також треба зосередитися на тому факті, що в Київській Русі сформувалась давньоруська літературна мова. Дана мова застосовувалась в усіх сферах суспільно-політичного та культурного життя. Це була мова ділового спілкування, документів, історичної, філософської, художньої літератури. Необхідно познайомитися з пам'ятками писемної культури Київської Русі.

Змістовий модуль 2

Розвиток української культури періоду пізнього Середньовіччя, Нової та Новітньої доби

Семінар 4. Українська культура Литовсько-Польської доби – 2 год.

План

1. Життя та культура різних соціальних верств за Литовсько-Польської доби.
2. Релігійна ситуація на Україні в період Литви та Польщі.
3. Розвиток освіти. Острозька академія.
4. Книгодрукування та книжкова справа.
5. Виникнення братств та братські школи.
6. Образотворче мистецтво та архітектура, музика періоду Польсько-Литовської доби

Теми рефератів

1. Феномен полемічної літератури
2. Острозький осередок як альтернатива західноєвропейським вищим навчальним закладам.

Тести

1. В якому році було відновлене Київське князівство на чолі з Олельком Володимировичем?
 - а) 1240 р.;
 - б) 1440 р.;
 - в) 1385 р.

2. Які культурні впливи спричинили переорієнтацію української культури в 14 столітті?

- а) Візантійські;
- б) Південнослов'янські;
- в) Західноєвропейські;
- г) Монголо-татарські;
- д) Візантійські;
- е) Арабські .

3. Назвіть автора трактату «Про єдність церкви Божої під одним пастирем»

- а) Ієронім Празький;
- б) Петро Скарга;
- в) Ігнатій Лойола.

4. Встановіть відповідність у назвах братств:

- а) Львівське; а)Хрестовоздвиженське;
- б) Київське; б) Успенське;
- в)Луцьке; в) Богоявленське.

5. Засновником Запорозької Січі вважається:

- а) Б. Хмельницький;
- в) П. Орлик;
- г) Д. Вишневецький.

Запитання для самоконтролю

- 1. Яка специфіка соціально-політичної і культурної ситуації в період Литви ?
- 2. Які сутність та основні наслідки Люблінської унії?
- 2. Яку роль відігравала церква для розвитку культури в період Литовсько-Польської доби?
- 3. Як розвивалась освіта? Острозька академія та братські школи.
- 4. Які характерні особливості літературного і видавничого процесу?
- 5. Які основні напрямки в архітектурі, образотворчому мистецтві, музиці в період Литовсько-Польської доби?

Література: Основна: 3, 8, 11, 13, 14,19, 23

Додаткова: 44,46, 47, 44, 58, 59, 65, 87

Методичні рекомендації студентам щодо підготовки семінарського заняття

Для вивчення цієї теми необхідно дати аналіз розвитку політичної і економічної ситуації на українських землях. Адже для того щоб виявити закономірності розвитку культури в той чи інший період необхідно дати

загальну характеристику того періоду, виявити певні часові межі, детально описати всі будь-які значимі для культурного життя зміни.

Треба звернути увагу на позитивний аспект в пануванні Великого Князівства Литовського на українських землях, який проявляється в тому, що принаймні на початку не відбувається ніякого нав'язування іноземних впливів чи пригнічення національної культури. Духовна спадщина Київської Русі виявилася багатшою за духовну спадщину литовців, які мали більш низький культурний рівень. Але також треба враховувати і негативні аспекти в пануванні Польщі над Україною.

Особливу увагу треба звернути на кінець V – середину 17 століття – на культурне відродження України. Намагання відродити національну культуру як основу збереження українського народу і як засіб протидії іноземному впливу, увінчуються успіхом. Вінцем цього відродження згодом стане Визвольна війна 1648-1654 рр. під проводом Б. Хмельницького.

Потрібно дати оцінку і тому факту, що на релігійній карті України з'явилася нова церква – греко-католицька. Вона підпорядковувалася Папі Римському, приймала деякі католицькі догмати, такі як догмат про чистилище, але залишився майже повністю православний обряд. Цей момент можна назвати позитивним, хоча необхідно і виявити негативні моменти Берестейської унії.

Семінар 5

Українська культура доби козаччини. Мистецтво бароко – 2 год.

План

1. Гетьманщина як прообраз української держави. Козацький побут та духовна культура.
2. Світоглядні засади українського бароко.
3. Розвиток освіти і наукових знань в Україні др. пол. XVII – XVIII ст. Києво-Могилянська академія.
4. Архітектура стилю бароко на Україні.
5. Образотворче мистецтво та барокова скульптура
6. Українська література др. пол. XVII – XVIII ст.
7. Драма та розвиток театру в Україні др. пол. XVII – XVIII ст. Українська барокова музика.

Теми рефератів

1. Основні представники Києво-Могилянської академії, їхній внесок у розвиток науки та освіти
2. Значення творчості Г.С.Сковороди для світової філософії та культури
3. Сутність «мазепинського бароко».
4. Східний компонент в козацькій культурі.
5. Роль козацької культурної спадщини в розвитку української ідентичності.

Тести

1. Вертеп –це:
 - а) народний ляльковий театр;
 - б) рішення у суді;
 - в) шкільна драма;
 - г) співацька школа.

2. Вихованцем Києво-Могилянської академії був такий український композитор:
 - а) М. Лисенко;
 - б) Д. Бортнянський;
 - в) М. Березовський;
 - г) Д. Дилецький.

3. Зазначте, про що розповідав героїчний епос – думи та історичні пісні:
 - а) про романтичне кохання;
 - б) про боротьбу запорозького козацтва;
 - в) про світське життя;
 - г) про релігійне життя.

4. Основою концепції Г. Сковороди є:
 - а) Бог – світ – людина;
 - б) природа – світ – Біблія;
 - в) світ – людина –Біблія;
 - г) природа – Бог – світ.

Запитання для самоконтролю

1. Які особливості козацтва визначили його роль у культурній розбудові України XVII ст.?
2. Хто із козацької старшини взявся першим опікувати культурні потреби суспільства?
3. Якою була роль Петра Могили у відновленні культурних пам'яток у Києві?
4. Назвіть основні літературні жанри цієї доби?
5. Дайте характеристику стилю бароко?
6. Назвіть основні види театральних вистав?
7. Назвіть основних композиторів– представників барокової культури.

Література: Основна: 1, 5,9, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 23, 24

Додаткова: 32, 33, 41, 45, 46, 49, 75, 80, 81

Методичні рекомендації студентам щодо підготовки семінарського заняття

Вивчаючи цю тему, необхідно зрозуміти, що XVI–XVIII ст. – винятково складний і важливий період у житті українського народу. У політичній історії він охоплює такі процеси як перехід всіх українських земель під владу Речі

Посполитої, наростання визвольної боротьби, створення національної державності в ході Хмельниччини, подальша втрата завоювань. У вітчизняній культурі це була яскрава, плідна епоха, принципова для подальшого розвитку. Особливу увагу студентам треба приділити виділенню і аналізу цілої низки причин, які пояснюють культурне піднесення в Україні. Їх необхідно зафіксувати в конспекті.

Треба засвоїти, що друга половина XVI – початок XVII ст. – час пробудження та відродження національної самосвідомості українського народу, високого громадянського змісту й патріотичного спрямування всіх культурних зачинань. Ці процеси були тісно пов'язані з політичними і культурними рухами в Європі, які дістали назву Відродження.

Європейський Ренесанс утвердив гуманізм, основними постулатами якого були встановлення справедливого суспільного ладу та пошанування людини як особистості. Понад усе ставилися людське щастя, високий рівень освіченості, свобода, закоханість у мистецтво. Необхідно виявити основні особливості ренесансних процесів в українських землях.

Стиль бароко, який прийшов на зміну європейському Ренесансу, виявив себе на українських землях в своїй національній специфіці, а саме в межах «козацького» бароко, яке містить в собі світогляд тогочасної епохи.

Тема 6. Українська культура кінця XVIII-XIX століття

План

1. Суспільно-політичні умови розвитку культури на Україні наприкінці XVIII – XIX ст.
2. Український живопис та архітектура XIX століття.
3. Розвиток української класичної літератури в XIX ст.
4. Розвиток освіти в Україні наприкінці XVIII – XIX ст.
5. Українська музика та театр в XIX столітті.

Теми рефератів

1. «Енеїда» І.Котляревського – пам'ятка української літератури
2. Особливості розвитку романтизму в Україні.

Тести

1. Хто був автором збірок «Малоросійські пісні» та «Українські народні пісні»?
 - а) М.Максимович;
 - б) Г. Калиновський ;
 - в) В. Антонович;
 - г) М. Цертелєв.

2. Хто був директором Полтавського театру на початку 19 століття? :
- а) І. Котляревський;
 - б) Г.Квітка-Основ'яненко;
 - в) М.Щепкін;
 - г) М. Старицький.
3. Назвіть авторів проекту пам'ятника князю Володимиру Великому у Києві:
- а) А. Меленський і О. Беретті;
 - б) І. Мартос;
 - в) В.Демут-Малиновський і К.Тон.
4. Встановіть відповідність між автором та його твором:
а) Д. Бантиш-Каменський;	а) Збірка джерел до історії України;
б) О. Рігельман;	б) Короткий опис Малоросії з 1734 до 1776р;
в) В.Рубан;	в) Короткий літопис Малої Росії з 1506 до 1770р.
г) О.Безбородько	г) Летописне повісткування про Малу Росію ;
д) А.Чепа;	д) Історія Малої Росії.
5. Назвіть автора «Граматики малорусского наречия» :
- а) О. Павловський;
 - б) М. Потебня;
 - в) І. Нечуй-Левицький.
6. В склад якої держави увійшла Східна Галичина після першого поділу Польщі? :
- а) Росії;
 - б) Пруссії;
 - в) Австрії.
7. Автор першої української національної опери «Запорожець за Дунаєм» :
- а) С. Гулак-Артемівський;
 - б) М. Лисенко;
 - г) П. Чайковський.
8. Першим президентом Української Академії наук був:
- а) М. Грушевський;
 - б) П. Скоропадський;
 - в) В. Вернадський;
 - г) В. Голубович.

Запитання для самоконтролю

1. Як розвиток науки і техніки вплинув на мистецькі пошуки кінця XIX – початку XX ст.?
2. Що означає поняття «національно-культурне відродження України»?
3. Роль Т. Г. Шевченка у становленні української та світової культури.
4. Назвіть головні осередки національно-культурного відродження в Україні у XIX – початку XX ст. та їх провідних діячів.
5. У чому особливості розвитку художньої культури в Україні другої половини XIX - початку XX ст.?

Література: Основна: 2, 4, 5, 6, 9, 14, 15, 17, 19, 21, 26

Додаткова: 28, 33, 50, 59, 76, 71, 79

Методичні рекомендації студентам щодо підготовки семінарського заняття

При підготовці цієї теми необхідно звернути увагу на те, що з кінця XVIII ст. українські землі перебували у складі Російської та Австрійської імперій. Важливо усвідомити, що для культурного розвитку України XIX ст. характерним є створення вищих навчальних закладів. У січні 1805 р. з ініціативи В.Н. Каразіна було створено Харківський університет, У 1820 р. у Ніжині засновано гімназію вищих наук; у 1834 р. відкрито Київський університет Св. Володимира. Першим його ректором став М.О.Максимович.

Необхідно виокремити три основні суспільні течії, які були в цей період, а також зафіксувати, що в умовах посилення асиміляторських дій проти України частина її інтелігенції сприяла українському національно-культурному відродженню, під яким мали на увазі усвідомлення національної ідентичності, а народ – як діяльну особу історії та сучасного світу. Українське національне відродження виникло, як антитеза тяжкому політичному і соціально-економічному становищу та культурному занепаду.

Тема 7. Українська культура XX століття

План

1. Національно-культурне піднесення років в Україні в 20-ті рр. XXст.
2. Література та театр на тлі національних та соціальних реалій.
3. Український мистецький авангард та його доля.
4. Українська культурна парадигма другої половини XX століття.

Теми рефератів

1. Феномен «розстріляного Відродження»
2. Творча спадщина “шістдесятників”.
3. Дисидентський рух та його внесок у розвиток української нації та державності.
4. Вплив радянського тоталітаризму на українську культуру.

Тести

1. В літературі України на початку ХХ ст. з'явилась така течія:
 - а) футуризм;
 - б) неоромантизм;
 - в) сентименталізм;
 - г) класицизм.
2. В архітектурі другої половини 40-х років ХХ ст. виник стиль, що отримав назву:
 - а) українське бароко;
 - б) національне бароко;
 - в) радянське бароко;
 - г) сталінське бароко.
3. До об'єднання «шістдесятників» з українських письменників входив:
 - а) М. Рильський;
 - б) Л. Костенко;
 - в) В. Сосюра;
 - г) М. Хвильовий.
5. Освіта – це:
 - а) знання;
 - б) навчання;
 - в) виховання;
 - г) рівень духовного розвитку особистості.
5. Вираз «Мистецтво створюють митці і публіка» належить:
 - а) Б. Астаф'єву;
 - б) А. Луначарському;
 - в) Б. Яворському;
 - г) Г. Кречмару

Запитання для самоконтролю

1. Які взаємозв'язки української культури з авангардним пошуком у світі мистецтва?
2. У чому виявилась національна своєрідність української культури зазначеного періоду?
3. Які фактори (соціальні, національні) зумовили український культурний ренесанс?
4. Простежте зв'язок між політикою українізації і станом освіти у 20-ті ХХст.роки.
5. Якою була доля українських університетів у перше пореволюційне десятиріччя?
6. Основні літературні течії 20-х років ХХст.в Україні та їх представники.
7. Які новаторські риси характерні для театру «Березіль»?

8. Основні риси розвитку української культури у другій половині ХХ століття.
9. Які здобутки і втрати української культури в другій половині ХХ століття?
10. Дайте характеристику новій соціально-культурній ситуації в період так званої перебудови, її специфічним особливостям.

Література: Основна: 4, 5, 8, 12, 13, 14, 22, 23, 24

Додаткова: 40, 48, 51, 52, 54, 61, 63, 69, 86

Методичні рекомендації студентам щодо підготовки семінарського заняття

Треба усвідомити, що ХХ століття для України стало часом великих випробувань, важливих суспільно-політичних подій, що часто призводили до знищення засад національно-культурного буття, були згубними для діячів культури та не сприяли збереженню культурних цінностей. Необхідно зробити висновок, що незважаючи на складні катаклізми, українська культура продовжувала плідно розвиватися.

Необхідно звернути особливу увагу на вивчення цієї теми, оскільки як цей період в історії української культури є насиченим, багатим на культурні феномени та події, на втрати та здобутки.

Треба зафіксувати, що великої шкоди українській культурі завдали політично цілеспрямовані утиски рідної мови, звуження сфери її впливу, декларовані ідеї дружби народів, злиття націй і мов. На рівень головної небезпеки соціалістичного розвитку в Україні було штучно піднесено привид українського буржуазного націоналізму. Розмитість, нечіткість критеріїв для означення цього явища робило можливим довільне його трактування, створювало ґрунт для ідеологічних звинувачень і політичних переслідувань.

Тема 8. Розвиток української культури в умовах незалежності

1. Формування нової соціокультурної дійсності в умовах незалежності.
2. Розвиток освіти та науки в період розбудови державності (Болонський процес).
3. Розвиток української літератури в контексті мовної політики.
4. Актуалізація збереження та відродження національної спадщини в умовах незалежності.

Теми рефератів

1. Українська постмодерна література.
2. Сучасні мистецькі течії в Україні.
3. Творчість Л. Костенко.
4. Творчість М. Матіос.

Тести

1. Незалежність України була проголошена:
 - а) 24 липня 1992 року;

- б) 24 серпня 1991 року;
- в) 28 червня 1996 року.

2. В розвитку української культури періоду незалежності домінують:

- а) соціалістичні тенденції;
- б) націоналістичні тенденції;
- в) глобалізаційні тенденції.

3. Ситуація «культурного шоку» – це:

- а) усвідомлення людиною шокового стану;
- б) зіткнення двох або більше культурних систем на рівні індивідуальної чи суспільної свідомості;
- в) занедбання розвитку мистецтва,

4. Період незалежності характеризується:

- а) демократизацією культурного життя;
- б) посиленням впливу держави на культурне життя;
- в) занедбанням культурного життя.

5. Визначальна тенденція розвитку української культури в період незалежності:

- а) нав'язування власних культурних цінностей іншим культурам;
- б) прийняття глобалізаційних цінностей;
- в) розвиток власних культурних цінностей на основі діалогу культур.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть головні напрями культурної політики в роки незалежності.
2. Назвіть основних представників української культури в діаспорі. У чому полягала їх роль у збереженні національної культури? Наведіть приклади.
3. Поясніть вислів: «Сила нації - в силі її культури!»
4. Визначте основні риси нової соціально-культурної ситуації в Україні в сучасних умовах.
5. Які перспективи розвитку української культури в сучасних умовах?
6. Що свідчить про зростання національної культурної самосвідомості і які її основні фактори?
7. Які перспективи цивілізаційного розвитку України? Дайте прогностичну оцінку з точки зору геополітичної ситуації Схід – Захід.

Література: Основна: 4, 5, 8, 12, 13, 14, 22, 23

Додаткова: 39, 49, 53, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 85

Методичні рекомендації студентам щодо підготовки семінарського заняття

Необхідно виходити з того, що кожна нова епоха переосмислює обрїї і зміст української культури в обширах великого історичного часу. Зміна історичних її меж особливо інтенсивно відбувається тепер, в умовах нового

періоду державотворення. Новий соціальний і культурний контекст впливає не тільки на характер змін в культурі сучасній, але й на оновлення, почати і відродження значних сфер культури минулого часу, які набувають в умовах посилення національної самоідентифікації нового структурування, а сама українська культура в цілому – нових соціально-цінних і громадянських орієнтирів.

Якщо творчий злет української культури був підготовлений національними процесами кінця XIX – початку (10-ті роки) XX ст., то зміни в сучасній українській культурі (особливо в художній сфері) спираються на перервану культурно-модерністську традицію 20-х років (вона і розвивалася, якщо не в радянській Україні, то за кордоном) і демократизаційно-оновлюючу громадянську традицію 60-х років як гілку альтернативної, національно спрямованої культури (Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба та інші).

Важливо прослідкувати плідність і перспективність спадкоємності тих перетворень і тенденцій, які стимулюють розвиток української культури сьогодні. До них, в першу чергу, належать напрямки, що були спрямовані на демократичне оновлення суспільства (шляхом зняття тиску тоталітаризму) та розвиток і збереження забутих або свідомо зневажених національних цінностей.

ІІІ. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Процес навчання у своїй основі спирається на самостійну роботу студентів, що є основним засобом оволодіння навчальним матеріалом. До змісту самостійної роботи студента належать:

- опрацювання теоретичних засад навчальної дисципліни, прослуханого лекційного матеріалу;
- вивчення окремих тем і питань, що призначені для самостійного опрацювання;
- підготовка до виступів на семінарському занятті;
- виконання індивідуального навчально-дослідного завдання;
- систематика вивченого матеріалу курсу перед заліком.

Основою самостійної роботи є вивчення рекомендованої навчальною програмою літератури. При цьому необхідно зрозуміти і запам'ятати не текст взагалі, а головне, найістотніше, передусім визначення, категорії і узагальнюючі висновки.

Практика роботи з літературою свідчить, що не можна повністю покладатися на власну пам'ять. Необхідно обов'язково робити записи прочитаного тексту. Існують такі випробувані форми записів:

- План;
- Тези;
- Виписки;
- Конспект.

План – це схематично записана сукупність стислих думок, найбільш стисла форма запису.

Тези – це сформульовані своїми словами думки автора. Тези можуть складатися у вигляді відповідей на питання плану.

Виписки – це дослівні, документально точні виписки з тексту. Дана форма зручна для збору матеріалу з будь-якої проблеми з різних джерел. Виписки виконуються у вигляді цитат, цікавих фактів, вдалих формулювань.

Конспект – це самостійний, логічно зв'язаний запис, який поєднує план, виписки, тези. Складання конспекту – справа творча, головне в ній відтворення основних положень документа, який вивчається, своїми словами з дослівною випискою тільки висновків, узагальнень, теоретичних формулювань. Для успішної самостійної роботи студента велике значення має знання основ бібліографії. Студенти нерідко зазнають ускладнень у підборі матеріалу для рефератів, цільових виступів на семінарських заняттях.

Дуже часто витрачається маса часу на пошуки необхідної літератури, нерідко вибір зупиняється на другорядних, близьких до теми роботах. Щоб уникнути даної ситуації, необхідно знати шляхи швидкого пошуку потрібних праць. Для цього слід мати уявлення про каталоги і картотеки. Каталоги розкривають наявні в бібліотеці книжкові фонди. Каталоги, що носять довідково-рекомендаційний характер, представлені у вигляді алфавітного, предметного і систематичного каталогів. Системний каталог надає найширші можливості для підбору літератури. Предметний каталог складається відповідно до змісту книг, але книги в ньому представлені не в логічному, а в алфавітному порядку питань, про які йдеться у творах. Цим він подібний до енциклопедичного словника і служить доповненням до системного каталогу. В алфавітних каталогах публікації розташовані в алфавітному порядку за прізвищами авторів або за назвами творів, якщо автор в них не зазначений. Картотеки ведуться в навчальних бібліотеках з кожної навчальної дисципліни.

Для опрацювання тем модуля самостійної роботи на які планується 3 години достатньо звернутися до підручників та навчальних посібників, що даються у списку рекомендованої літератури. Теми, на які планується 4 години, потребують пошуку додаткової літератури. Основним способом виконання самостійної роботи є конспектування в окремий зошит, приблизний обсяг 4 – 8 стор. на тему залежно від її складності та важливості. Перш, ніж конспектувати, слід уважно прочитати матеріал, визначити ключові моменти теми, скласти план викладу матеріалу у конспекті. Варто продумати як можна використати опрацьований матеріал на семінарських заняттях. Форма контролю отриманих знань – опитування на семінарських заняттях та підсумкова контрольна робота.

Тема 1. Сутність культури як цілісної системи. Функції культури – 4 год.

Розглядаючи будь-яку культуру як цілісну систему необхідно підкреслити, що вона – позабіологічна, тобто завжди є творінням людини, а не природне явище. Культура є акумулятором суспільно значимого досвіду, накопиченого народами в процесі історичного розвитку, у цьому сенсі культура завжди

пов'язана з цілепокладанням, тобто зі створенням визначених суспільно значимих цілей і з прагненням досягнення цих цілей. Особливістю функціонування культури є те, що будь-який факт культури завжди являє єдність матеріального й ідеального, буття і відношення, об'єктивного існування та його ідеального осмислення.

Контрольні запитання

1. Як змінювалися підходи до визначення поняття «культура»?
2. Чим відрізняються філософський, соціологічний та антропологічний підходи до визначення поняття «культура»?
3. Які є основні структурні елементи культури?
4. У чому полягає сутність основних функцій культури? У яких формах культури виявляється кожна з них?

Тема 2. Християнізація Київської Русі та її значення для розвитку української культури – 3 год.

Тема є важливою з точки зору визначення факторів формування української культури, її національної самобутності. Прийняття християнства від Візантії у 988 році Володимиром Великим зумовило православний характер української духовності, а відтак і домінування візантійсько-православної традиції в розвитку усіх напрямків духовної культури України: храмового будівництва, іконопису, музичного і театрального мистецтва, образотворчого мистецтва, літератури, філософії тощо.

Контрольні запитання

1. Як пояснює літопис 1113 року вибір християнської віри Володимиром Хрестителем із Візантії?
2. Як вплинуло християнство на світогляд східних слов'ян, які до його прийняття були язичниками?
3. Яка принципова різниця між язичництвом та християнським віровченням?
4. Як позначилося прийняття християнства на розвитку архітектури та інших видах мистецтва Київської Русі?
5. Яку роль відіграла християнізація України-Русі у наближенні українського народу до західноєвропейської цивілізації?
6. Чи можна погодитися із тими дослідниками, які вважають що прийняття християнства східними слов'янами у його православно-візантійській формі було трагічним вибором Володимира і що краще було приймати його у римсько-католицькому варіанті?
7. Яку роль відіграють християнські церкви в розвитку культури сучасної України?

Тема 3. Культура Візантії як джерело формування української культури. – 3 год.

Значення цієї теми є непересічним з огляду на складність цивілізаційного вибору України в геополітичній системі Схід – Захід, а також у наших взаємовідносинах з Росією, як наймогутнішим політичному відношенню сусідом, що є православним за віросповіданням. При розробці теми необхідно звернути увагу на той факт, що після розпаду Римської імперії у V столітті, центром культурного життя східної її частини стає Константинополь. Культура Візантії проіснувала близько тисячі років, а її досягнення в різних видах мистецтва були такими, що її столицю називали Царгородом, «майстернею вишуканої краси». Культура Візантії стала джерелом розвитку різних напрямів мистецтва також для західноєвропейських країн і вплинула на становлення Ренесансу.

Контрольні запитання

1. Що означає «візантизм» в трактуванні західників і слов'янофілів? Чому західні історики і культурологи надають йому негативного забарвлення?
2. Які наслідки для нашої культури мала концепція «Третього Риму», висловлена російським ієрархом православної церкви Філофеєм невдовзі після захоплення Константинополя турками-мусульманами у 1453 році?
3. Як позначився культурний та політичний зв'язок Київської Русі з Візантією на цивілізаційному виборі Росії та України?
4. Хто із вітчизняних культурологів та істориків давав позитивні оцінки візантійсько-православному впливові на характер української культури? Які для цього є підстави?
5. В чому виражається вплив візантійської культури на культуру Західної Європи?

Тема 4. Братський рух в Україні та його значення для збереження культурної ідентичності українського народу. – 3 год.

Становлення і творення культури тісно пов'язане з необхідністю збереження досягнутого рівня, національної специфіки та окремих її надбань. В історії розвитку української культури неодноразово поставала проблема збереження її національної ідентичності, можливість її поглинення (асиміляції) культурами більш могутніми сусідами. Така ситуація зокрема виникла у період перебування України в складі Полько-Литовської держави та Речі Посполитої, коли виникла загроза втрати своєї православної церкви та окатоличення православного українського народу. З огляду на необхідність збереження релігійної, а відтак і культурної ідентичності, почали діяти братські рухи, які прагнули компенсувати бездіяльність православної церкви, яка переживала глибоку кризу через різні причини. Характерною особливістю діяльності братств була висока громадянська і національна свідомість їх учасників, меценатство, широка просвітницька робота серед найширших верств населення, утворення притулків для нуждених громадян.

При вивченні теми звернути увагу на те, що братства спочатку виникали на західних землях України, а згодом утворювалися і в центральній Україні.

Контрольні запитання

1. Які основні напрямки діяльності братств в Україні?
2. Яку роль відігравала просвітницько-освітня робота братств?
3. Які процеси в релігійно-культурному житті відбувалися у той час в Західній Європі? Як вони впливали на духовну атмосферу України?
4. Який характер мала літературна діяльність братств? В чому специфіка першої та другої хвилі полемічної літератури?
5. Які видатні діячі української культури виховувались і загартовувались в діяльності братських рухів?

Тема 5. Культурно-просвітницька діяльність Києво-Могилянської академії. – 3 год.

Важливим підґрунтям розвитку національної культури є діяльність культурно-освітніх осередків. Виникнення закладів вищої освіти в Україні було відносно пізнім. Якщо на заході Європи університети починають виникати в XI – XIII століттях, то в Україні першими навчальними закладами вищого типу є Острозька академія та Києво-Могилянська академія, початок і розквіт діяльності яких припадає на XVI – XVIII ст. Вони відіграли надзвичайно велику роль в розвитку вищої освіти в Україні та Росії, адже їх діяльність будувалась за кращими зразками західноєвропейської освіти та враховувала традиції вітчизняної науки.

Контрольні запитання

1. Яким чином була заснована Києво-Могилянська академія, хто з діячів української культури посприяв цьому?
2. Які дисципліни і за яким принципом читалися в цьому навчальному закладі?
3. Кого з видатних діячів української культури виховала академія?
4. Який внесок зробив Петро Могила в розвиток вищої освіти в Україні?
5. Який внесок відомих професорів Києво-Могилянської академії в утвердженні традицій вітчизняної освіти та науки?

Тема 6. Діяльність Кирило-Мефодієвського братства та її значення для культурної ідентифікації українського народу. – 3 год.

XIX століття є особливим в історії українського народу з точки зору національного та культурного його самовизначення. Середину цього століття інколи називають «весною народів», або періодом національного пробудження європейських країн. Не обминули ці процеси й Україну. Росія намагалася всіляко асимілювати українську культуру. У відповідь на таку політику

царського уряду в Києві 1846 року було засновано таємне Кирило-Мефодієвське братство, до складу якого входили високоосвічені і національно свідомі громадяни, серед яких були й Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Тарас Шевченко. Основні ідеї братства були викладені в «Книзі буття українського народу», «Статуті слов'янського товариства св. Кирила та Мефодія», у відозвах «До братів-українців», «До братів росіян», «До братів-поляків», а також в історичних працях М. Костомарова та П. Куліша. У березні 1847 р. член братства О. Петров (студент Київського університету) доніс царській охоронці про його діяльність і вона була заборонена.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте духовну та політичну атмосферу в Україні в період заснування Кирило-Мефодієвського братства.
3. Яке місце в сім'ї слов'янських народів відводили члени братства Україні?
4. Чому царський уряд заборонив діяльність Кирило-Мефодієвського братства, а найактивніших його учасників було заарештовано?
5. Яку роль відіграв Т.Г. Шевченко в діяльності братства? Яка була його подальша доля?

Тема 7. Історія культурних взаємовідносин і взаємовпливів України та Росії. – 4 год.

В розвитку української культури важливу роль відіграли політичні та культурні взаємозв'язки з сусідніми країнами. Після захоплення Візантії турками, почала зростати політична вага Росії, яка проголосила себе її наступницею у захисті православної віри. В історії взаємовідносин Росії та України немає одностайної думки. Заважають різного роду упередження, причому як з боку тих дослідників, які стоять на позиціях москвоцентризму, так і тих, хто дотримується принципу киевоцентризму. Тривалі взаємозв'язки двох слов'янських православних народів призводили до взаємозбагачення, взаємообміну культурними цінностями, хоча в політиці була асиміляційна політика царського уряду. В розробці теми важливо спиратись на принципи наукового об'єктивного аналізу, гердерівської ідеї рівноцінності всіх національних культур, історизму тощо.

Контрольні запитання

1. Як в цілому можна оцінити взаємовідносини України та Росії в сфері культури починаючи з XV ст.?
2. Як вплинула культура українського народу на розвиток окремих напрямків російської культури?
3. Якою була мовна політика царського уряду стосовно України?
4. Які історичні факти підтверджують позитивний вплив української культури на культуру російського народу?

5. Чи правомірно говорити про досягнення української культури в радянський період, чи лише про втрати?

Тема 8. Ситуація культурного шоку в сучасній українській культурі . – 3 год.

Нині у справі самоідентифікації перед Україною стоїть надзвичайно важливе завдання подолання «культурного шоку», що пов'язане із захисною реакцією механізмів культури на процеси стрімкої та глибокої зміни координат українського суспільства. Феномен культурного шоку робить наріжним каменем культурної політики формування і утвердження нового суспільного ідеалу. В рамках стратегічного вибору України – створення демократичного суспільства європейського стандарту – складовими її суспільного ідеалу мають виступати державна самостійність, громадянське суспільство, внутрішньополітична стабільність, всебічний розвиток творчого потенціалу. Водночас збереження і безпечний розвиток української культури можливий за умови взаємодії з культурами європейської та російської спільнот, а також відкритість з боку інших культур.

Контрольні запитання

1. Що таке ситуація «культурного шоку»?
2. Які основні культурні системи впливають на розвиток сучасної української культури?
3. В чому полягає загроза ситуації «культурного шоку»?
4. Яким чином здійснюється діалог культур в ситуації «культурного шоку»?

IV. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ВИМОГИ ЩОДО ВИКОНАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ

Для підвищення теоретичного і методологічного рівня підготовки студентів, забезпечення поглибленого вивчення дисципліни «Історія української культури» та більш широкого ознайомлення з проблемами сучасних досліджень в галузі культурології, навчальною програмою передбачено виконання та захист студентами індивідуальних навчально-дослідних завдань. Захист результатів індивідуального навчально-дослідного завдання проводиться відповідно до графіка, визначеного навчальним планом та викладачем. Вибір теми індивідуального навчально-дослідного завдання здійснюється студентом самостійно.

Завдання полягає в дослідженні проблемних питань культурології, що передбачає самостійне опрацювання літератури по одній із запропонованих тем дослідницької роботи та оформленні її результатів у формі звіту.

Виконання індивідуального навчально-дослідного завдання містить такі основні етапи:

1. Підбір літератури

Спіраючись на списки літератури, які подані в даному посібнику, студент підбирає собі один з підручників, який знайомить його з проблемою. Зрозумівши проблему, студент використовує енциклопедичні видання, в яких подаються визначення базових понять, а також монографічні роботи, в яких детально розглянуті певні проблеми чи періоди розвитку культурологічної думки.

Вивчення наукової літератури – серйозна робота. Тому статтю або книгу варто читати з олівцем в руках, роблячи при цьому помітки.

Вивчення наукових публікацій бажано проводити за етапами:

- загальне ознайомлення з твором в цілому за його заголовками;
- перегляд всього змісту;
- читання в порядку послідовності викладання матеріалу;
- вибіркове читання будь-якої частини твору;
- виписки матеріалу, який становить науковий інтерес;
- критична оцінка записаного, його редагування та «чистовий» запис фрагменту тексту майбутнього звіту про виконання індивідуального науково-дослідного завдання.

Можна порекомендувати ще такий спосіб вивчення. Сторінку зошита необхідно поділити навпіл вертикальною рисою. З лівого боку робити записи з прочитаного, а з правої — свої зауваження, виділяючи підкресленням слів важливі місця тексту.

При вивченні літератури не потрібно намагатися лише запозичувати матеріал. Паралельно необхідно обдумувати знайдену інформацію. Цей процес повинен здійснюватися протягом всієї роботи над дослідницькою темою, тоді власні думки, які виникають в ході ознайомлення з чужими роботами, слугують основою для отримання нового знання.

При вивченні літератури з вибраної теми використовується не вся інформація, а лише та, яка має безпосереднє відношення до дослідницької теми і є найціннішою і кориснішою. Таким чином, критерієм оцінки прочитаного є можливість його практичного використання в дослідницькій роботі.

2. Визначення структури та складання плану звіту

План звіту повинен включати 3-4 проблемних питання, сформульованих на основі попереднього знайомства студента з підбраною літературою. У структурі роботи слід передбачити короткий вступ, основну частину і висновки.

У **вступі** повинні бути присутні такі елементи:

- *Актуальність теми* – це обов'язковий елемент будь-якого наукового твору. Висвітлення актуальності повинно бути небагатослівним. Починати її опис здалеку немає особливої необхідності. Досить в межах 1-2 сторінок тексту показати головне – суть проблемної ситуації, з чого буде проглядатися актуальність теми.

Досить часто проблему ототожнюють з питанням (тобто з положенням яке також необхідно вирішити. Вважається, що проблема – це теж саме питання, але найбільш важливе і складне. Це так і не так, оскільки специфічною рисою проблеми є те, що для її вирішення необхідно вийти за межі старого, уже досягнутого знання. Що ж стосується питання взагалі, то для відповіді на нього достатньо старого знання, тобто для науки питання проблемою не є.

Отже, з метою виконання індивідуального навчально-дослідної завдання, студент повинен акцентувати увагу лише на використанні існуючих знань стосовно вирішення питань в галузі культурології (теорії, концепції).

• *короткий огляд літератури з теми* навчально-дослідного завдання повинен показати ґрунтовне ознайомлення студента зі спеціальною літературою та його вміння систематизувати джерела, критично їх розглядати виокремлювати головне.

• *формулювання мети* навчально-дослідної роботи – це самостійна вивчення питань дослідницького завдання.

В основній частині викладаються матеріали навчально-дослідної роботи а також підсумовуються результати з кожного питання.

Заклучна частина являє собою не просто перелік отриманих результатів виконаної роботи, а їх підсумковий синтез, тобто формулювання того нового, що автор відкрив для себе під час виконання навчально-дослідного завдання.

3. Написання тексту звіту та його оформлення

Традиційно склалася певна композиційна структура наукового твору основні елементи якого розташовуються в такому порядку:

- титульний лист;
- зміст;
- вступ;
- питання основної частини;
- висновки;
- бібліографічний список;
- додатки.

Обсяг звіту про виконання дослідницької роботи повинен бути не менше 20 сторінок структурованого тексту, надрукованого на аркушах формату А4 шрифтом Times New Roman 14 pt через 1,5 інтервалу. Поля: зверху – 2 см, знизу – 2 см, справа – 2 см, зліва – 2,5 см, абзац 1, 2,5 см.

Зміст звіту повинен базуватися на матеріалі не менше 5-8 літературних джерел з аналізом стану проблем та викладання свого власного дослідження з розглянутої проблеми.

Посилання на використанні джерела в тексті звіту повинні подаватися за такими зразками:

а) наприклад, згадування проблеми та її дослідників:

Філософському осмисленню сутності культури присвячені роботи О. Шевнюка [1], Л. Матвеевої [2] та інших;

б) приклад використання цитати: На думку В. Біблієра «Культура є формою водночас і буття, і спілкування людей різних культур - минулих, теперішніх і майбутніх, форма діалогу і взаємопородження цих культур...» [2, с.24].

Список використання джерел наводиться в кінці звіту або в алфавітному порядку, або в порядку їх використання в тексті роботи, причому номер в квадратних дужках після відповідного посилення обов'язково повинен відповідати номеру джерела в списку літератури. Для оформлення кожного джерела доцільно використовувати його бібліографічний список (вихідні дані), які зазвичай наводяться на другій сторінці книги (зворот титулу) або інколи на останній сторінці

Приклад оформлення списку використаних джерел:

для книг (монографії, підручники і навчальні посібники) з кількістю авторів не більше трьох:

1. *Андрущенко В. П.* Історія соціальної філософії. (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Тандем, 1999. – 624 с.

– для книг з кількістю авторів чотири і більше:

2. Філософія: Навчальний посібник / І.Ф. Надольний, В.П. Андрущ І.В. Бойченко та ін.; За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1999. – 416 с.

– для журнальних статей:

3. *Абрамов В.І, Шевченко М.М.* Системна криза колективної ідентичності: в Україні: геополітичний та геокультурний аспекти // Науковий часопис імені Драгоманова. – Серія № 7. – Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. наук, праць. – К.: НПУ ім. Драгоманова, 2005. – 35 (18). – С. 3 - 11.

Необхідно звернути увагу

По-перше, назва міста, де опубліковано згадуване або уточнене джерело пишеться повністю після розділових знаків «крапка і тире» (. - Харків:), виключенням загальноприйнятих скорочень М.: (для Москви), Л.: (Ленінграду), СПб.: (для Санкт-Петербургу), К.: (для Києва), Мн.: (для Мінська).

По-друге, назва видавництва залишається без лапок за винятком випадків, коли вона містить власне ім'я разом із загальною назвою: ЗАО «Олімп-Бізнес».

По-третє, для книг в списку використаних джерел наводиться загальна кількість сторінок (432 с.), а в кінці цитати – номер сторінки, на якій розміщено цитований через кому після номера джерела ([2, с.126]). Для журнальних статей в списку використаних джерел після назви журналу, року, його випуск номера наводяться номери сторінок, на яких опублікована ця стаття (С.17- 29).

Для матеріалів використаних з Інтернет - джерел, необхідно наводити такі дані, які дозволяють при необхідності звернутися до цього джерела: назва статті, автор і повне посилання, а не лише назва сайту, наприклад, посилання www.KPI.Kharkiv.ua/eib/psychology/01-2001/htm/

Зразок оформлення титульного листа

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ТРАНСПОРТУ**

КАФЕДРА СУСПІЛЬНИХ ТА ГУМАНІТАРНИХ НАУК

**ЗВІТ ПРО ВИКОНАННЯ
ІНДИВІДУАЛЬНОГО НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНОГО ЗАВДАННЯ
ТЕМА: «Історія культури як різновид культурологічного знання»**

Виконав: студент Костенко А.А.
навч. гр. І-МО 1
шифр 003

Керівник:

Київ 2013

ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ

1. Археологічні знахідки трипільської культури на території України.
2. Кочові племена Північного Причорномор'я та античний світ : проблема культурних впливів.
3. Анти і готи в давньоукраїнській культурі: проблематика наукових інтерпретацій.
4. Військова справа скіфів та сарматів.
5. Проблема походження східнослов'янських племен.
6. Історія пошуків слов'янської прабатьківщини.
7. Теорії виникнення міста Києва.
8. Співвідношення язичництва та християнства в культурі Київської Русі.
9. Київська Русь та західноєвропейське Середньовіччя: спільне і відмінне.
10. Стародавній Київ : архітектурні пам'ятки.
11. Традиції іконописання в Київській Русі.
12. Візантійські впливи в культурі Київської Русі.
13. Галицько-Волинське князівство: проблема стосунків з середньовічною Європою.
14. Міста Галицько-Волинської Русі.
15. Культурна цінність Галицько-Волинського літопису.
16. Річ Посполита та її роль у формуванні української культури XVI-XVII ст.
17. Петро Могила в українській духовній культурі.
18. Роль братств у розвитку української культури 15 – п.п.17 ст.
19. Початки книгодрукування на Україні.
20. Теорії походження соціокультурного феномену козацтва на Україні.
21. Архетипи українського народного живопису : козак Мамай.
22. Феномен Богородиці-Покрови в мистецтві і легендах козацької України.
23. Архітектура українського бароко.
24. Художньо-естетичні особливості української барокової літератури.
25. Розвиток української поезії др. пол. XVII – XVIII ст.
26. Український іконопис епохи бароко.
27. Митці українського музичного бароко: М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель (на розсуд дослідника).
28. Стиль рококо в українській архітектурі: Андріївська церква.
29. Ідеї Просвітництва в українській освіті та науці.
30. Майстри українського живопису кінець XIX ст. : Іван Труш, Олекса Новаківський, О. Кульчицька)
31. Український аматорський та професійний театр: проблеми функціонування.
32. Еклектизм в українській архітектурі.
33. Становлення української національної ідеї в кінці XIX – на початку XX століття.
34. Розстріляне відродження на Україні в 30-ті роки.
35. Тенденції розвитку української культури після другої світової війни.
36. Радянська архітектура та образотворче мистецтво на Україні.

37. Соціополітичні чинники розвитку української культури в добу Незалежності.
38. Проблеми збереження історико-культурної спадщини України.
39. Мовна ситуація в сучасній Україні (проблеми та перспективи).
40. Поняття «культурного шоку»

V. СИСТЕМА ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ. КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ, УМІНЬ І НАВИЧОК СТУДЕНТІВ

Форми контролю

Кредитно-модульна система організації навчального процесу передбачає комплексне оцінювання знань студентів за результатами вивчення кожного модуля (поточний і модульний контроль), виконання індивідуального навчально-дослідного завдання і здачі іспиту (підсумковий контроль).

Поточний контроль

Об'єктом поточного контролю студентів є:

а) системність та активність роботи студента на семінарських заняттях та при виконанні завдань для самостійного опрацювання:

максимальна оцінка – 40 балів,

б) контроль за виконання одного модульного завдання:

максимальна оцінка – 16 балів.

При контролі систематичності та активності роботи на семінарських заняттях оцінці можуть підлягати: розуміння та запам'ятовування студентами програмного матеріалу, рівень знань, продемонстрований у відповідях і виступах на семінарських заняттях, уміння самостійно опрацьовувати навчальну та наукову літературу, уміння усно чи письмово представити певний матеріал по темі семінарського заняття, результати експрес- контролю.

Модульний контроль

Модульний контроль з дисципліни «Історія української культури» здійснюється два рази за семестр у вигляді модульної контрольної письмової роботи за наступними розділами та змістовними модулями дисципліни.

Обсяг матеріалу для проведення модульного контролю, його форми і терміни

<i>Модулі</i>	<i>Змістовні модулі (теми) курсу</i>	<i>Терміни</i>	<i>Форма контролю</i>
1	1, 2, 3	Після вивчення названих змістовних модулів	Модульна контрольна робота
2	4, 5, 6, 7, 8	Після вивчення названих змістовних модулів	Модульна контрольна робота

Оцінка кожного модульного завдання визначається у балах. Максимальна оцінка всіх завдань – 32 бали.

Індивідуальне навчально-дослідне завдання

При контролі за виконанням індивідуального навчально-дослідного завдання оцінці можуть підлягати:

- написання індивідуального навчально-дослідного завдання
максимальна оцінка – 14 балів

Підсумковий контроль знань студентів у формі іспиту здійснюється в письмовій формі. Білет містить 2 запитання. Перелік питань, які виносяться на іспит, затверджується кафедрою. Результати іспиту оцінюються за бальною системою (від 0 до 30 балів). Максимальна оцінка кожного запитання - 15.

Результати роботи оцінюються в балах таким чином:

Види робіт	За заняття	Максимальна за семестр
відвідування лекцій	8*1	8
Робота на практичних заняттях	8*5	40
Індивідуальна робота	1–14	14
МК	1–16	32
Екзамен	1– 30	30
Всього за семестр		100

Загальне оцінювання знань, умінь і навичок студентів з «Історії української культури» складається з суми балів за результатами поточного контролю за семестр та результатами підсумкового контролю у формі заліку або іспиту. Максимальна сума балів – 100. Мінімальна – 50.

Переведення результатів, одержаних за 100-бальною шкалою оцінювання, у національну шкалу та шкалу ЕСТ8 здійснюється за такою схемою:

	Зміст оцінки	За 100-бальною шкалою факультету	За національною шкалою
A	Відмінний рівень знань (умінь) з незначними недоліками, які не мають принципового значення	90–100 балів	зараховано
B	Високий рівень знань (умінь) з деякими недоліками	80–89 балів	
C	Добрий рівень знань (умінь) з окремими недоліками	65–79 балів	
B	Посередній рівень знань (умінь) з недоліками, достатній для подальшого навчання або професійної діяльності	60–64 балів	
E	Мінімальний рівень знань (умінь), допустимий для подальшого навчання або професійної діяльності	50–59 балів	
FX	Незадовільний рівень знань з можливістю повторного перескладання за умови належного самостійного доопрацювання	25–49 балів	незараховано
F	Дуже низький рівень знань (умінь), потребує повторного вивчення дисципліни	0–24 балів	

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ

1. Сутність поняття культури, його функції.
2. Історія культури як різновид культурологічного знання.
3. Об'єкт і предмет дослідження історії культури.
4. Історія української культури як наука та навчальна дисципліна.
5. Поняття «етнос», «народ», «нація».
6. Проблема визначення поняття нація. Етнічна та політична нація.
7. Основні характеристики української культури як цілісної системи.
8. Основні історичні періоди розвитку української культури.
9. Кризові етапи в історії української культури.
10. Культура племен доби палеоліту на території України.
11. Неолітична революція на теренах України. Трипільська культура.
12. Кочові племена в Північному Причорномор'ї, їх культурна спадщина (кіммерійці, скіфи, сармати.).
13. Грецькі колонії на Півдні України.
14. Основні етапи розвитку давньослов'янської культури.
15. Міфологія та релігійні вірування східнослов'янських племен.
16. Особливості суспільно-політичного устрою Київської Русі.
17. Роль церкви в Києво - Руській культурі.
18. Розвиток архітектури та мистецтва за часів Київської Русі.
19. Наука та освіти в Київській Русі.
20. Культура Галицько-Волинського князівства.
21. Соціальні та політичні умови розвитку суспільства та культури за Литовсько-польської доби.
22. Життя різних соціальних верств за Литовсько-Польської доби.
23. Релігійна ситуація в період Литовсько-польської доби.
24. Розвиток освіти в період Литовсько-Польської доби. Острозький осередок
25. Діяльність братств. Братські школи.
26. Роль козацтва у становленні та розвитку української національної культури.
27. Гетьманщина як прообраз української держави.
28. Козацький побут та духовна культура.
29. Світоглядні засади українського бароко.
30. Освіта і наука в XVII – XVIIIст. Києво-Могилянська академія.
31. Архітектура, образотворче мистецтво та скульптура бароко на Україні..
32. Українська література др. пол. XVII – XVIII ст. Розвиток барокового театру та музики.
33. Суспільно - політичні умови розвитку культури наприкінці XVIII –XIX ст.
34. Основні етапи становлення української національної культури.
35. Історико-культурне значення твору «Енеїда» І.Котляревського
36. Феномен творчості Т.Г.Шевченка
37. Український живопис та архітектура XIX століття.
38. Розвиток української класичної літератури в XIX ст.

39. Розвиток освіти в Україні наприкінці XVIII – XIX ст.
40. Українська музика та театр в XIX столітті.
41. Національно-культурне піднесення 20-х років XX століття в Україні.
42. Політика «українізації» та її роль в розвитку соціокультурних процесів.
43. Література та театр першої половини XX ст.
44. Український мистецький авангард першої половини XX ст.
45. Українське «Розстріляне Відродження» 30-х рр. XX ст.
46. Розвиток української культури у воєнний та повоєнний періоди СРСР.
47. Діяльність «шестидесятників» та феномен «дисидентства».
48. Основні риси соціокультурної дійсності в умовах незалежності.
49. Розвиток освіти та науки в 90-х – 2000- х рр., Болонський процес.
50. Розвиток української літератури в контексті мовної політики.

VI. СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ

Основна

1. Антонович Д. Українська культура. – К., 1993.
2. Бокань В. Історія культури України у запитаннях і відповідях. – К., 1993.
3. Бокань В., Польовий Л. Історія культури України. – К., 1998.
4. Верстюк В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. – К., 1995.
5. Висоцький О.Ю. Історія української культури. – Д, 2009. – 130 с.
6. Галаган В.Я., Шевченко М.М. Культурологія.: Навчально-методичний посібник. – К.: ДЕТУТ, 2008. – 255 с.
7. Грушевський М. Духовна Україна. – К., 1994.
8. Закович М.М. Українська та зарубіжна культура. – К.: Знання, 2007
9. Історія та теорія світової та вітчизняної культури. – К., 1993.
10. Корінний М. Короткий термінологічний словник з української та зарубіжної культури. – К., 2000.
11. Крип'якевич І. Історія української культури. – К., 1999.
12. Кучменко Е.М., Кучменко Б.А. Культурологія: Адаптований навчальний посібник. – К.: ІПК ДСЗУ, 2006. – 148 с.
13. Культурологія: теорія та історія культури: Навч.посібник/ За ред. І.І.Тюрменко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 368 с.
14. Лобас В. Українська і зарубіжна культура. – К., 2000.
15. Лосев І. Історія і теорія світової культури. Європейський контекст. – К., 1995.
16. Мистецтво і етнос. Культурологічний аспект. – К., 1991.
17. Митці України: Енциклопедичний довідник. – К., 1992.
18. Ничкало С. Мистецтвознавство: Короткий тлумачний словник. – К., 1999.
19. Попович М. Нариси історії культури України. – К., 1998.
20. Семчишин Я. Тисяча років української культури. – Львів, 1993.
21. Теорія та історія світової та вітчизняної культури. – К., 1993.
22. Українська культура: історія та сучасність: Навч. посібн. / За ред. Черепанової С.О. –Львів, 1994.
23. Шавнюк О.Л. Українська та зарубіжна культура. – К, 2002.
24. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури. – К., 2006.
25. Щербаківський В. Українське мистецтво. – К., 1999.

Додаткова

26. Асеева Н. Ю. Украинское искусство и европейские художественные центры конца XIX – начала XX века. – К., 1986.
27. Асеев Ю. Архітектура Київської Русі. – К., 1969.
28. Асеев Ю. Мистецтво стародавнього Києва. – К., 1969.
29. Асеев Ю. Шедеври світової архітектури. – К., 1982.
30. Баран В. Черняхівська культура. – К., 1981.
31. Білецький П. Нариси з історії українського мистецтва. – К., 1981.
32. Білецький П. У контексті світового авангарду. – К., 1990.

33. Білецький П. Українське мистецтво II половини XVII–XVIII ст. – К., 1981.
34. Браїчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988.
35. Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.
36. Висоцький С. Київська писемна школа X–XII ст. – К., 1998.
37. Говдя П. Українське мистецтво II половини XIX – поч. XX ст. – К., 1964.
38. Горський В. Історія української філософії. – К., 1996.
39. Грищенко В. Культура епохи Просвітництва. – К., 1994.
40. Гурбик А.. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – К., 1998.
41. Давня історія України: В 3 т. – К., 1997.
42. Єфименко В. Культура Середньовіччя. Культура Відродження. – К., 1994.
43. Жолтовський П. Художнє життя в Україні XVI–XVII ст. – К., 1983.
44. Запаско Я. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVII ст. – Львів, 1971.
45. Ісаєвич Л. Братства та їх роль в розвитку української культури XIV–XVII ст. – К., 1966.
46. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. – К., 1998.
47. Карпенко М. Гетьман Іван Мазепа як будівничий української держави. – Суми, 1999.
48. Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1990.
49. Кононенко Б. Культурологія в термінах, поняттях, іменах. – М., 1999.
50. Кордон М. Українська та зарубіжна культура. – К., 2005.
51. Красильников О. Історія українського театру XX століття. – К., 1999.
52. Краснодембський З. На постмодерністських роздоріжжях культури. – К., 2000.
53. Культура і побут населення України. – К., 1991.
54. Культура народів Центральної і Юго-Восточної Європи XVIII–XIX вв. – М., 1990.
55. Культурне Відродження в Україні. – Львів, 1993.
56. Ліндсей Д. Коротка історія культури від доісторичних часів до доби Відродження. – К., 1995.
57. Лозко Т. Українське народознавство. – К., 1995.
58. Лозовий О. Основи художньої культури. – Харків, 1997.
59. Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994.
59. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. — К., 1992.
60. Меднікова Г. С. Українська і зарубіжна культура XX ст. – К., 2002.
61. Мойсей І. Храм української культури. – К., 1998.
62. Моця О., Ричка Г. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996.
63. Нагасвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994.

64. Нікітенко Н. М. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К., 2003.
65. Овсійчук В. Українське мистецтво XVI – першої половини XVIII ст. – К., 1985.
66. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. – К., 1996.
67. Позінкевич Р. Освіта в системі культури. – Луцьк, 2000.
68. Постмодерн в філософії, науке, культурі. – Харьков, 2000.
69. Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації. – К., 2001.
70. Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
71. Скуратівський В. Український народний календар. – К., 2000.
72. Станко В. Історія первісного суспільства. – К., 1999.
74. Українська та зарубіжна культура / Ред. М. М. Закович. – К., 2002.
75. Українська та зарубіжна культура / Т. С. Олійник. – Тернопіль, 2002.
76. Українська художня культура: Навч. посіб. – К., 1996.
77. Українська етнологія: навч. Посібник / За ред. В.Борисенко. – К., 2007.
78. Українська минушина: Ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1993.
79. Українське мистецтво та архітектура кінця XIX – початку XX ст. – К., 2000.
80. Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1993.
81. Ушкалов Л. Світ українського бароко. – Харків, 1994.
82. Фартушний А. Українська культура. – Львів, 2000.
83. Федас Й. Український народний вертеп. – К., 1987.
84. Шестаков В. Массовая культура. – М., 1990.
85. Шевчук В. Козацька держава. – К., 1996.
86. Чижевський Д. Філософія і національність. – К., 1994.
87. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006.

ДОДАТОК

- **З якого часу функціонує категорія «українська культура як цілісна система»?**

Відповідь: З початку демократичних перетворень у суспільному житті українського народу та з проголошенням державної незалежності України. Ця категорія найповніше виражає духовний світ українського народу.

- **Чи завжди українська культура розвивалася і функціонувала як цілісна система?**

Відповідь: Так. Це засвідчують історичні фактори розвитку, незважаючи на те, що в цьому процесі необхідно було переборювати різні ідеологічні, політичні, класові, соціальні, конфесійні та інші перепони.

- **На скільки періодів поділена українська культура в сучасній українській культурології?**

Відповідь: На сім періодів. Перший – охоплює часовий відрізок від її витоків і до прийняття християнства в Київській Русі. Другий – охоплює час існування княжої держави – Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Третій – охоплює Литовсько-Польську добу в історії українського народу. Четвертий – охоплює козацько-гетьманську добу. П'ятий – охоплює період від часів зруйнування Гетьманщини і до початку ХХ ст. Шостий – охоплює період від початку ХХ ст. до кінця 80-х років ХХ ст. Сьомий – охоплює період незалежності (це нова концепція щодо періодизації української культури, яка відмінна від концепції як радянської, так і української народницької періодизації. В її основі об'єктивно-логічний, історико-філософський аналіз подій і явищ, що мали місце упродовж усієї історії української культури від її витоків і до сьогодення).

- **Скільки і які духовні злами були в історії українського етносу, що набули масштабів загальнонародної та загальнонаціональної трагедії?**

Відповідь: Три. Перший – стався на переломі Х-ХІ ст., коли відбулася примусова відмова від язичницької культури. Другий – охоплює період поневолення України Російською Імперією, яка впродовж трьох століть примусово відривала український народ від традицій своєї культури. Третій – охоплює період соціалістичної культурної «революції», коли було знищено чимало культурних діячів і пам'яток української культури – національні духовно-моральні цінності.

- **Що сприяло процесові поширення суспільних функцій української мови?**

Відповідь: Декларація про державний суверенітет України (1990), Закон про мови в Україні (1989), Акт проголошення державної незалежності України (1991).

- **Яка подія Х ст. історії Київської Русі відіграла вирішальне значення в історії розвитку держави?**

Відповідь: Реформа князя Володимира щодо запровадження християнства.

• **Як називалося головне християнське свято українського народу доби Київської Русі?**

Відповідь: Великдень. У ті часи воно збігалось з язичницьким святом весняного воскресіння природи.

• **Як називається весняне свято українського народу доби Київської Русі, котре святкували 6 травня за старим стилем?**

Відповідь: Св. Юрія (за народним календарем Юрій – це первісна персоніфікація зрілої та розвиненої весни).

• **Навколо яких трьох свят групувалися жнивварські звичаї та обряди?**

Відповідь: Св.Іллі, Маковея та Спаса, що після запровадження християнства перебрали на себе ролі Велеса й Перуна.

• **Чи означала християнізація повний розрив з традиціями народного язичництва?**

Відповідь: Ні. Християнство сприймалося у мирському середовищі крізь призму традиційного світогляду, воно було піддане переробці відповідно до принципів язичництва.

• **Що характерне для мистецтва XI ст. в Київській Русі?**

• **Відповідь:** Те, що зображення не маскують масив стіни, не стирають його, а органічно зливаються з поверхнею склепінь, арок, стовпів, виявляючи їх тектоніку.

• **Як називався перший осередок церковного співу в Київській Русі?**

Відповідь: Києво-Печерська лавра, звідси церковний спів поширився на церкви і монастирі всієї Русі.

• **Чи у всіх руських землях був однаковий політичний устрій?**

• **Відповідь:** Ні. У кожній руській землі були свої особливості політичного устрою. (Новгородська і Псковська землі – боярські республіки; Володимиро-Суздальська земля – сильна княжа влада; Галицько-Волинська земля – симбіоз влади – сильне боярство і авторитетна сильна княжа влада).

• **Коли і на основі чого утворилося Галицько-Волинське князівство?**

Відповідь: У 1199 році на основі об'єднання Галицької і Волинської земель, яке здійснив Роман Мстиславич.

• **Якими великими містами славилась Галицько-Волинська земля?**

Відповідь: Перемишлем, Звенигородом, Галичем, Тереховлем, Белзом, Володимиром, Луцьком, Кременцем, Берестем, Пересопницею, Дорогобужем, Львовом.

• **До чого призвів розвиток феодальної власності у Галицько-Волинському суспільстві?**

• **Відповідь:** До соціального розшарування.

• **Як називали селян на всіх землях Давньої Русі?**

• **Відповідь:** Смерди, переважна частина з них була вільними, що мали власні господарства.

• **Які соціальні прошарки склали «простий люд», основну масу населення Русі?**

- **Відповідь:** Соціальні групи, які мали назви: «паробок», «слуги князя», «дворові слуги», «проста челядь», «городяни», літописні джерела подають дуже мало відомостей про простих людей).

- **Хто завершив процес об'єднання галицьких земель у єдину державу?**

Відповідь: Володимирко і Роман Мстиславич. (Могутність об'єднаної Галицько-Волинської держави посилилась за князя Данила (Галицького) Романовича.

- **Коли в Україні впливи Реформації стають найвідчутнішими?**

- **Відповідь:** В 50-х роках XVI ст. (Як наслідок, у Галичині, на Вінниччині, Брацлавщині, Київщині, Житомирщині утворюються громади кальвіністів, атитрині-таріїв, соціанів та ін.

- **Чи мав реформаційний рух в Україні вагомий вплив на пробудження національної свідомості й культури українського народу?**

- **Відповідь.** Так. Хоча і не набув масштабів Західної Європи.

- **Коли в Україні розпочав свою діяльність Орден єзуїтів?**

- **Відповідь:** В 1568 році, Орден було засновано в Парижі в 1534 році і затверджено Папою Павлом під назвою «Товариство Ісуса». В Україні Орден провадив колонізацію та окатоличення населення через посередництво місіонерської та педагогічної діяльності – школи в Перемишлі, Фастові, Острозі, Львові, Вінниці.

- **Скільки єзуїтських колегій діяло в Україні в період активної місіонерської і педагогічної діяльності Ордену єзуїтів?**

- **Відповідь:** 23, (крім освіти, вони акцентували увагу на пропаганді католицького віровчення. Найбільшими були колегії у Ярославі (1574), де навчався Богдан Хмельницький, Львові (1608), Луцьку (1614), Києві (1647), Кам'янці-Подільсь-кому, Вінниці, Перемишлі та ін.).

- **Якою мовою велося навчання в єзуїтських колегіях?**

Відповідь: Латинською.

- **Що спричинило до підписання Берестейської церковної унії в жовтні 1596 року?**

- **Відповідь:** Соціально-економічні умови, історичні обставини, (її підписанню передувало чимало подій. Не останню роль в її підписанні відіграла частина православних ієрархів, яка ще в 1590 році вступила у таємні переговори з польським королем Сигизмундом III і висловила бажання приєднатися до католицької церкви. А в 1595 році прихильники унії (за підтримки королівського уряду) направили своїх посланців – єпископа Луцького Кирила Терлецького та єпископа Володимирського Іпатія Потія в Рим, де вони в присутності Папи Климента VIII прийняли зверхність від імені всього православного народу).

- **З якого часу католицизм став активно поширюватися на теренах України?**

- **Відповідь:** 3 1595 року, коли прихильники унії (за підтримки королівського уряду) направили своїх посланців – єпископа Луцького Кирила Терлецького та

єпископа Володимирського Іпатія Потія в Рим, де вони в присутності папи Климента VIII прийняли зверхність від імені всього православного народу.

• **Чи сприяла Польсько-Литовська доба розвитку культури в Україні?**

Відповідь: Вона істотно позначилася на розвитку української культури. По-перше, українські землі відновили економічні й культурні зв'язки з західними державами, які були зруйновані в період татаро-монгольської навали. По-друге, українська культура зазнала істотного впливу ідей європейського Відродження, зокрема поширення гуманізму. По-третє, культурний процес в українських землях тривав в умовах гострої релігійно-політичної боротьби між сходом і заходом за сфери впливу.

• **Чи була шкільна освіта частиною загальнодержавної і церковної політики за князювання Володимира Великого і Ярослава Мудрого?**

Відповідь: Так. (Було утворено три типи шкіл (проіснували до XVI ст.): палацова школа підвищеного типу, що утримувалася за рахунок князя – це прототип державного навчального закладу; школа «книжного вчення», основною метою якої була підготовка священників і ченців; світська школа домашнього навчання, де навчалися діти ремісників і купців. (Школи організовувалися за грецьким зразком).

• **Що вивчали в давньоруських школах?**

• **Відповідь:** Основи письма, читання, арифметику, спів, музику, поезику, риторіку, іноземні мови, переважно латинську й грецьку.

• **Якою мовою велось навчання в давньоруських школах?**

• **Відповідь:** Церковнослов'янською.

• **Яка культурна пам'ятка «Острозької академії» вважалася найважливішою?**

• **Відповідь:** Це видання повної художньо ілюстрованої Біблії слов'янською мовою в 1581 році, текст якої вживався при богослужінні у православних церквах.

• **Де і коли в Україні були створені вищі школи на зразок «Острозької академії»?**

• **Відповідь:** У Турові — 1572 році, Володимирі-Волинському – 1577 році, Слуцьку – 1580 році, Львові – 1586 році. (Навчання в цих школах було доступне убогим і багатим. Їх основним завданням було релігійне і моральне виховання молоді).

• **У якому західноукраїнському місті функціонував відомий осередок розвитку ренесансно-гуманістичного світогляду в Україні?**

• **Відповідь:** В Острозі.

• **На який період припадає найактивніша діяльність Острозького культурно-освітнього центру?**

• **Відповідь:** На період підготовки Берестейської церковної унії. (Як наслідок – появляються талановиті полемічні твори, у яких на основі розвитку реформаційних ідей викристалізовується оновлена релігійна доктрина острозьких книжників).

- **Що стояло в центрі гуманістичного світогляду в Україні наприкінці XVI ст.?**
- **Відповідь:** Ідея людини, її самоцінності.
- **Яку функцію в Україні, крім, навчальної, виконували протестантські і католицько-сзутські школи в кінці XVI-першій половині XVII ст.?**
- **Відповідь:** Пропагандистсько-виховну функцію.
- **Яку назву в 1864 році дістали всі початкові школи?**
- **Відповідь:** Початкові народні училища.
- **На базі якого навчального закладу було засновано Новоросійський університет в Одесі в 1865 р.?**
- **Відповідь:** На базі Рішельєвського ліцею.
- **Яку офіційну назву мав акт, який накладав заборони на ввезення українських книг із-за кордону і діяв з 1876 року (впродовж 30 років, хоч так і залишився таємним).**
- **Відповідь:** Емський акт.
- **У якому році і де було створене Літературне товариство імені Т. Г. Шевченка для поглиблення науково-літературної діяльності?**
- **Відповідь:** У 1873 р. у Львові.
- **Хто з відомих культурних діячів України редагував «Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка» протягом 1895-1913 рр.?**
- **Відповідь:** Михайло Грушевський.
- **Кому з українських діячів культури на святкуванні столітнього ювілею Харківського університету вручили дипломи докторів і відзначили їхні заслуги на ниві української історії та історії літератури?**
- **Відповідь:** М. Грушевському та І.Франку.
- **Скільки газет (з 275), що виходили в Україні в XIX ст., видавалися українською мовою?**
- **Відповідь:** Одна.
- **Що призвело в середині 50-х р. XIX ст. до завмирання, на певний час, розвитку живопису, а образотворче мистецтво обмежується виконанням офіційних замовлень і портретів?**
- **Відповідь:** Розгром Кирило-Мефодіївського товариства.
- **Як називається документ, який із 1863 р. наклав важкі пута на українську культуру взагалі і освіту, зокрема?**
- **Відповідь:** Валуєвський циркуляр.
- **Що входило в навчальну програму початкових народних училищ, які були проголошені безстановими?**
- **Відповідь:** Закон Божий, письмо, читання, 4 дії арифметики, церковний спів. **Які два типи гімназій було створено в 1864 р.?**
- **Відповідь:** Класичні і реальні (ланки середньоосвітньої загальної школи були проголошені безстановими і загальнодоступними, хоч за навчання треба було платити).

- **Який історичний журнал стає справжнім науковим і культурним центром в останній чверті XIX ст. – початку XX ст.?**
- **Відповідь:** «Киевская Старина» (1882-1907), заснований на фонд В. Смиренка, частково В. Тарнавського.
- **У якому році Літературне товариство імені Т.Г. Шевченка було перейменоване в Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка і якою була його мета?**
- **Відповідь:** У 1892 році. Мета – сприяти піднесенню української словесності, розробляти науку українською мовою.
- **За які заслуги Т.Г. Шевченка наприкінці 1860 року було обрано академіком Санкт-Петербурзької імператорської академії мистецтв. Відповідь:** За майстерність і знання у гравірувальному мистецтві.
- **З діяльністю якого товариства пов'язана активізація художнього життя в Україні?**
- **Відповідь:** З діяльністю «Товариства пересувних виставок» (1870).
- **Назвіть майстрів українського живопису, графіки і скульптури, що поповнювали ряди художників-передвижників?**
- **Відповідь:** М.Кузнецов, І.Похитонов, К.Костанді, О. Мурашко, І.Крамський, І. Рєпін, А. Куїнджі та ін.
- **Де і коли були організовані перші виставки «Товариства пересувних виставок»?**
- **Відповідь:** У 1872 році (Київ, Харків).
- **Хто з українських художників впливає в II половині XIX ст. на процес формування української національної школи пейзажного живопису? Відповідь:** В. Орловський, К.Крижицький, І. Похитонов, С. Васильківський та ін.
- **Чий монументальні художні роботи, що створені в Києві, стали кроком уперед на шляху розвитку тенденцій філософського узагальнення та релігійного романтизму у мистецтві?**
- **Відповідь:** М. Врубеля, В. Васнецова, М. Нестерова.
- **Назвіть час київського періоду творчості Михайла Врубеля (1856-1910). Відповідь:** 1884-1889 рр.
- **Над чим працював М.Врубель у Києві, за рекомендацією Санкт-Петербурзької імператорської академії мистецтв Чистякова?**
- **Відповідь:** Над оновленням стінопису XII ст. у Кирилівській церкві, що був розпочатий у 1881 році, створенням орнаментів для розпису Володимирського собору (1885-1896).
- **Де з середини XIX ст. в Україні поступово формуються центри живопису? Відповідь:** Київ, Львів, Харків, Одеса.
- **Що сприяло створенню місцевих творчих об'єднань, значним поширенням виставочної діяльності в Одесі, Києві, Харкові, Львові, які чітко окреслюють особливості місцевих художніх шкіл?**
- **Відповідь:** Активний розвиток культурних центрів.

- **Назвіть відомі творчі об'єднання художників, які були створені в кінці XIX-початку XX ст.**
- **Відповідь:** «Товариство південноросійських художників» (1809–1993), «Київське товариство художніх виставок» (1893), «Харківське товариство художніх виставок» (1896), «Товариство розвою руської штуки» (1896).
- **Назвіть найвідоміші роботи художника Олександра Мурашка (1875-1919).**
- **Відповідь:** «Портрет дівчини у червоному капелюсі» (1902-1903), «Паризьке кафе» (1903), він був учнем І. Рєпіна в Петербурзі.
- **Чого вимагав український театр у її половині XIX ст.?**
- **Відповідь:** Вимагав остаточного відокремлення від російського і польського театру, формування власного самобутнього репертуару.
- **Як називається указ російського царату, що заборонив сценічні вистави і друкування текстів до нот українською мовою?**
- **Відповідь:** Емський акт 1876 року.
- **Що стало причиною заборони з 1863 року в Україні польських вистав? Відповідь:** Польське повстання.
- **Хто з 1881 року, граючи в театрі Ашкаренка в Кременчуці, здобув дозвіл на українські вистави і створив Товариство українських акторів? Відповідь:** Марко Кропивницький (1840–1910).
- **Кого вважають «батьком» українського театру?**
- **Відповідь:** Марка Кропивницького (1840–1910).
- **Які твори Марка Кропивницького і сьогодні входять у репертуар театрів в Україні?**
- **Відповідь:** «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Олеся» та ін.
- **Які твори Володимира Винниченка мали велике значення для драматургії початку XX ст.?**
- **Відповідь:** «Дисгармонія», «Великий Молох» та ін.
- **З ім'ям якого українського драматурга початку XX ст. передові театральні сили пов'язували надію на вихід українського театру на європейську сцену?**
- **Відповідь:** З ім'ям В. Винниченка.
- **Яким був український театр у першому десятиріччі XX ст.?**
- **Відповідь:** Етнографічним, романтично-сентиментальним, водевільно-розважальним. Він переживав стагнацію. Формування відбувалося в межах побутової тематики.
- **Як називався театр в Україні, поява якого засвідчувала неухильний культурний прогрес, сприяла формуванню естетичних смаків, художніх уподобань певної частини тогочасного суспільства, а факт його існування заохочував до роботи в оперному жанрі українських композиторів? Відповідь:** Миський (оперний) театр, заснований у 1867 р. Він був першим у Російській імперії провінційним закладом такого типу, мав високий професійний

рівень, працював у політичному й художньому руслі Петербурзького і Московського імператорських театрів. На межі XIX-XX ст. у його репертуарі з'являються нові твори П. Чайковського, М. Римського-Корсакова, Р. Вагнера та ін. Проте операм українських композиторів М. Лисенка, П. Сокальського, Б. Підгорецького, М. Аркаса та ін. тут практично не було місця.

• У якому театрі, з поглибленням утисків щодо культури під час революції 1905-1907 рр., належала провідна роль у розвитку української музичної культури, де було запроваджено регулярне сценічне втілення оперних творів українською мовою?

• **Відповідь:** У театрі М. Садовського.

• Назвіть опери, які знайшли сценічне втілення в театрі М. Садовського? **Відповідь:** «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Чорноморці», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Енеїда» М.Лисенка, «Продана наречена» Б. Сметани та ін.

• Що перешкоджало театру М. Садовського забезпечити успішний розвиток українського оперного мистецтва?

• **Відповідь:** Перешкоджала політика царського уряду, постійна потреба коштів, приватний характер ведення справи.

• Назвіть українських оперних співаків, які досягли високого становища в мистецькому світі в перші десятиріччя XX ст.

• **Відповідь:** А. Нежданова, С. Крушельницька, О. Мишугата ін.

• Як можна характеризувати розвиток української культури XX ст.? **Відповідь:** Як період національно-державного відродження, започаткований демократичними перетвореннями 1917 року, що має відносно різні за змістом етапи.

• Назвіть етапи розвитку української культури XX ст. та їхні хронологічні рамки.

• **Відповідь:** 1) етап національного відродження (1917-1933); 2) етап тоталітарного панування «соцреалізму» (1933-1956); 3) етап стихійного піднесення духу національного опору (1956-1987); 4) етап національно-духовного оновлення (з 1987).

• З чим пов'язаний етап національного відродження початку XX ст., який був логічним продовженням процесу, започаткованого наприкінці XIX ст.?

• **Відповідь:** Із утворенням державності.

• Які слова Першого Універсалу (23.07.1917) визначають сутність національного відродження, що їх задекларував новоутворений український парламент – Центральна Рада?

• **Відповідь:** Сутність національного відродження була задекларована словами «Віднині самі творитимемо наше життя».

• Коли сформувались соціально-політичні та національно-духовні цінності, які протягом усього XX ст. визначали тенденцію розбудови національної державності та культури?

• **Відповідь:** 1917-1921 рр.

- **Як називається нова хвиля українського відродження, що бере початок з 1923 року?**
- **Відповідь:** Вона відома під назвою «українізація».
- **Хто був серед головних ідеологів і організаторів процесу «українізації»?**
- **Відповідь:** Українські націонал-комуністи О. Шумський та М. Скрипник.
- **Як тлумачили українізацію її організатори та ідеологи?**
- **Відповідь:** Як прилучення широких мас до національної освіти та культури, як «дерусифікацію пролетаріату».
- **Які театри діяли в Києві в 1918 р. і під чийм керівництвом?**
- **Відповідь:** Державний драматичний, під керівництвом О. Загорова і В.К ривецького; Державний народний П. С аксаганського; «Молодий театр» Леся Курбаса і Гната Юри.
- **Хто створив у 1919 р. театр імені І. Франка в Києві?**
- **Відповідь:** Гнат Юра, відокремившись із групою акторів від «Малого театру».
- **Які тенденції було покладено в основу театральної естетики «Молодого театру»?**
- **Відповідь:** Західноєвропейські модерністські тенденції.
- **Як називалось новаторське об'єднання, яке створив у 1922 р. Лесь Курбас на основі «Молодого театру»?**
- **Відповідь:** Театр «Березіль».
- **У якому місті протягом 1926-1933 рр. працює театр «Березіль»?**
- **Відповідь:** у Харкові.
- **Назвіть прізвища відомих українських акторів, які пройшли театральну школу «Березилі»?**
- **Відповідь:** А. Бучма, В.Василько, Й.Гірняк, І.Мар'яненко, М. Крушельницький, О. Добровольська.
- **Хто був найближчим помічником Л. Курбаса в модернізації українського театру?**
- **Відповідь:** Драматург М. Куліш.
- **Драматичні твори якого з українських письменників стали широко відомі в Західній Європі з 20-х рр. ХХ ст.?**
- **Відповідь:** В. Винниченко (1880–1951).
- **Як називається п'єса Винниченка, яка в 1921 р. була екранізована в Берліні?**
- **Відповідь:** «Чорна пантера і Білий ведмідь», у якій йшлося про трагічний розрив між високими ідеалами мистецтва і нужденною реальністю богеми.
- **Хто з українських драматургів уперше вивів на сцену українську інтелігенцію, українське місто?**
- **Відповідь:** В. Винниченко.
- **Які твори М. Куліша стали широко популярними у 30-х роках ХХ ст. і ставилися в театрах Москви і Берліна?**

- **Відповідь:** Психологічна драма «97», комедія «Мина Мазайло», лірична драма «Патетична соната».
- **Як називається установа, що сприяла поживленню новаторського пошуку в галузі образотворчого мистецтва?**
- **Відповідь:** Українська Академія Мистецтв, утворена в 1917 р.
- **Хто був першим ректором Української Академії Мистецтв?**
- **Відповідь:** Видатний художник-графік Г. Нарбут (1886– 1920).
- **Під впливом чийх ідей та традицій формувався творчий стиль художника-графіка Г. Нарбута?**
- **Відповідь:** Під впливом ренесансових ідей А. Дюрера, традицій неокласицизму та модернізму.
- **Хто з художників стояв біля витоків українського авангардизму?**
- **Відповідь:** О. Богомазов (1880–1930); Б.Екстер (1882–4949).
- **Хто з художників кінця XIX– першої половини XX ст. зробив значний внесок у розвиток культури на західноукраїнських землях?**
- **Відповідь:** Художник, громадський діяч І.Труш (1869–1941).
- **Чи був період національного відродження в Україні початку XX ст. довготривалим? Вкажіть роки цього періоду, а також рік перших наступів на національну культуру, що супроводжувався переслідуванням, а далі знищенням кращих сил творчої інтелігенції. Відповідь:** Так (1917–1933 рр.); із 1926 р. початок наступу.
- **Під якою назвою увійшов наступ на національну культуру, що почався ще в період першого етапу національно-державного відродження?**
- **Відповідь:** Розстріляне відродження.
- **Що було характерною рисою для другого етапу національно-державного відродження XX ст. в Україні і до чого це призвело?**
- **Відповідь:** Характерною рисою був монопольний диктат соціалістичної інформації, що призвело до приниження і морального занепаду духовної культури в її різних формах.
- **Який основний наслідок другого етапу національно-державного відродження?**
- **Відповідь:** Фізичне і духовне знищення найяскравіших представників національної інтелігенції.
- **У які роки відбулася відносна лібералізація політики КПРС щодо національних культур і як цей період називають?**
- **Відповідь:** У 1956–1961 рр.; період «політичної відлиги».
- **Назвіть громадських і політичних діячів- «шістдесятників».**
- **Відповідь:** І. Світличний, В. Стус, Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, М. Руденко, В. Марченко, Є. Гуцало, В. Мороз, В. Чорновіл, М. Осадчий, П. Заливаха та ін.
- **З чим пов'язане оновлення національної культури у другій половині 80-років XX ст.?**

- **Відповідь:** Із протестом проти ідеології регламентації культурного життя, з орієнтацією на загальнолюдські цінності світової культури, із запереченням штучних догм соціалістичного реалізму та космополітичних цінностей комерційної культури.
- **Хто був визначений першим президентом Української АН?**
- **Відповідь:** В. Вернадський (1863–1945), вчений (у той час член партії кадетів).
- **Хто був незмінним секретарем Української Академії (УАН)?**
- **Відповідь:** А.Кримський (1871–194), вчений зі світовим іменем, сходознавець, славіст, письменник, який знав понад 60 мов.
- **Назвіть вчених, котрі зробили значний внесок в організацію УАН.**
- **Відповідь:** Д. Багалій, П. Тютковський, Є. Тимченко, М. Петров, М. Туган-Барановський, С. Єфремов, С. Смаль-Стоцький, М. Сумцов, М. Холодний, М. Бійшевський, В. Липинський, Н. Перетц та ін.
- **Із чим пов'язане загальне піднесення національної культури?**
- **Відповідь:** З розвитком літературного процесу (у 1918-1921 рр. виникає велика кількість літературних об'єднань).
- **Хто з українських поетів у 1901 р. опублікував у «Літературно-науковому віснику» лист програмного характеру, де закликав письменників до участі в альманасі, який би змістом і формою наближався до нових форм і напрямів сучасних європейських літератур?**
- **Відповідь:** М. Вороний (1871–1940); театрознавець, перекладач, поет.
- **Назвіть прізвище відомого українського поета, що був одним із засновників Національного зразкового театру 1917 р., засновником і керівником Українських вищих драматичних курсів (1918–1919).**
- **Відповідь:** М. Вороний.
- **Традицію якого стилю продовжують українські поети початку ХХ ст., виробляючи новий необароковий стиль у формі символізму?**
- **Відповідь:** Традиції української барокової культури.
- **Хто з українських поетів початку ХХ ст. здобув собі славу «глибоко національного поета» після виходу збірки поезій «Сонячні кларнети» (1918).**
- **Відповідь:** П. Тичина (1891-1967).

Навчально-методичне видання

**Тетяна Степанівна Бердій
Дар'я Владиславівна Стоян**

Історія української культури

Навчально-методичний посібник

Відповідальний за випуск: кандидат філософських наук, доцент **Бердій Т.С.**

Редактор Щербак Н.В.
Макет і верстка В.О. Андрієнка

Підписано до друку 10.11.2011р. Формат 60 x 84/16 Папір офсетний
Спосіб друку ризографія. Наклад 250 прим. Зам. № 113-2/11.

Надруковано в Редакційно-видавничому центрі ДЕТУТ.
Свідоцтво про реєстрацію Серія ДК № 3079 від 27.12.2007 р.
03049, м.Київ-49, вул. Миколи Лукашевича, 19
Свідоцтво про реєстрацію Серія ДК № 3079 від 27.12.2007 р.